O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI V AZIRLIGI

CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

ANIQ FANLAR FAKULTETI

“SUN’IY INTELLEKTGA ASOSLANGAN RAQAMLI PEDAGOGIKA: TA’LIMDAGI TRANSFORMATSIYA, STRATEGIYALAR VA XALQARO TAJRIBA” MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN

MATEREA LLARI

МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ ПО ТЕМЕ «ЦИФРОВАЯ ПЕДАГОГИКА НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: ТРАНСФОРМАЦИЯ В ОБРАЗОВАНИИ, СТРАТЕГИИ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ»

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE ON THE TOPIC: “ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED DIGITAL PEDAGOGY: TRANSFORMATION IN EDUCATION, STRATEGIES, AND INTERNATIONAL EXPERIENCE”

22-23 MAY 2026 YIL

Chirchiq 2026

Regulation Shapes Student Success
"ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED DIGITAL PEDAGOGY: TRANSFORMATION STRATEGIES IN EDUCATION AND INTERNATIONAL EXPERIENCE"
INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE
Dr. Adnan Manzoor, Associate Professor
Central Asian University, Tashkent
CHDPU
AI
"SUN'IY INTELLEKTGA
ASOSLANGAN RAQAMLI PEDAGOGIKA:
TA'LIMDAGI TRANSFORMATSIYA, STRATEGIYALAR
VA XALQARO TAJRIBA"
XALQARO
ILMIY-AMALIY ANJUMAN
"ARTIFICIAL INTELLIGENCE-
BASED DIGITAL PEDAGOGY:
TRANSFORMATION STRATEGIES IN EDUCATION AND
INTERNATIONAL EXPERIENCE"

Anjuman O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2026 yil 16 yanvardagi “2026-yilda xalqaro va respublika miqyosida o‘tkaziladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejalarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 11-sonli buyrug‘i asosida Chirchiq davlat pedagogkia universiteti Aniq fanlar fakultetida tashkiletildi.

Konferensiyaning tashkiliy qo’mitasi

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to’plamida Respublikamiz professor-o’qituvchilari, xorijiy davlatlar shuningdek, olimlar, soha mutaxassislari, ilmiy tadqiqotchilar, magistrlar, talabalarning ilmiy maqolalari hamda tezislar o’rin olgan.

Tashkiliy qo’mita va a’zolari:

G.I.Muxamedov	Chirchiq davlat pedagogika universiteti rektori, qo’mita raisi
B.X.Eshchanov	Chirchiq davlat pedagogika universiteti ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor rais o’rinbosari
I.G.Tursunov	Chirchiq davlat pedagogika universiteti “Aniq fanlar” fakulteti dekani

CHDPU “Aniq fanlar” fakulteti professor-o’qituvchilari

Tahrir hay’ati raisi: **ChDPU** ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor B.X.Eshchanov

Tahrir hay’ati a’zolar

t.f.d.prof.B.Sh.Radjabov
f-m.f.d. (DSc). B.F.Yalg‘ashev,
t.f.d. (DSc). G’.X.Djumabayev
p.f.f.d.(PhD), dotsent. G.T.Yuldasheva
p.f.d. (DSc),prof. D.M.Maxmudova
p.f.f.d.(PhD), S.D.Rizayeva
p.f.f.d.(PhD), dots. A.J.Xurramov
p.f.f.d.(PhD),A.G.Abduraxmonov

Ilmiy materiallarni qabul qiluvchi va nashrga tayyorlovchi:

To’plamdan joy olgan materiallarning haqqoniyligiga mualliflar javobgardir.

МОДЕЛЬ ТРУДОУСТРОЙСТВА МОЛОДОГО СПЕЦИАЛИСТА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Карпенко Василий Анатольевич
Наманганский государственный педагогический университет

Аннотация: в статье отмечается как Узбекистан стремительно вступает в информационную эпоху, где в качестве стратегических ресурсов, факторов развития общества, предметов и результатов труда будут выступать информация и научные знания. С использованием информации ученые связывают свои надежды на решение глобальных энергетических и экологических проблем, развитие науки, культуры, на достижение нового уровня интеллектуального и духовного развития человека и общества, его переход на путь безопасного и устойчивого развития. Понятно, что столь оптимистический прогноз невозможно осуществить без высококвалифицированных специалистов, способных не только продуктивно работать в условиях информационного общества, но и продуцировать новые, «прорывные» идеи, взять на себя ответственность за судьбу общества. В связи с этим представляется важным изучение проблемы соответствия образования не только современным, но и опережающим требованиям нового общества, к которым можно отнести и готовность выпускников вуза к непрерывному профессиональному совершенствованию. Однако процессы подготовки специалистов к непрерывному профессиональному образованию серьезным образом тормозятся из-за недостаточного осознания значимости само-организационных начал развития личности и, как следствие, важности активизации этих процессов.

Ключевые слова: высшее образование, молодые ученые, социально-профессиональная группа, профессиональная занятость, карьерная мобильность, социальная роль, профессиональная эффективность.

Ситуация усугубляется тем, что в Узбекистане на протяжении десятилетий складывался стереотип мышления и поведения людей, который в психолого-педагогической и философской литературе принято называть «позицией внешнего контроля», «недостаточно субъектной позицией», «исполнительской позицией» и т.п. Это привело к тому, что многие специалисты не в состоянии в полной мере реализовать себя, принимать ответственные решения в сфере профессионального самоопределения, выступать субъектом своего профессионального развития.

Проблема подготовки к непрерывному образованию достаточно широко обсуждается в научной литературе: начиная от древнегреческих философов (Аристотель, Платон) и философов Нового времени (И. Кант, Г. Гегель) до современных концептуальных работ в этой области (А.А. Бодалёв, М.Н. Берулава, Б.С. Гершунекий, В.И. Загвязинский, И.А. Колесникова, Н.В. Кузьмина, Ю.Н. Кулюткин, В.С. Леднев, М.И Махмутов, А.М. Митина, Т.К. Молчанова, Н.Д. Никандров, Н.Г. Онушкин, В.А. Сластенин и др.);

- создание научно-методологического обеспечения функционирования и развития педагогических систем, разработка принципов и технологий их построения исследовались в работах О.С. Анисимова, В.П. Беспалько, Б.С. Гершунского, В.В. Гузеева, М.В. Кларина, В.В. Краевского, А.П. Огурцова, Г.Н. Серикова и др.; целостность системы образования, педагогического процесса, их культурологической направленности и рефлексивного управления ими были рассмотрены В.И. Андреевым, Ю.К. Бабанским, Е.В. Бондаревской, А.А. Вербицким, Т.Е. Климовой, Н.В. Кузьминой,

Следует сказать, что проблема непрерывного профессионального образования нашла отражения в Федеральных образовательных стандартах только в общем виде. Однако гибкость и вариативность новых государственных стандартов предоставляет возможность решить обозначенную проблему при условиях: активности субъектов образования в её научном осмыслении применительно к конкретным условиям; разработке а систем и технологий педагогического содействия становлению студента как субъекта непрерывного образования, которые бы, с одной стороны, аккумулировали весь существующий опыт в этой области, а с другой - отражали бы специфику конкретных условий.

Таким образом, несмотря на значительный материал, накопленный в рассматриваемой области, в указанных исследованиях не в полной мере нашли отражение педагогические аспекты проблемы формирования у студентов осознанной регуляции своей деятельности, связанной с непрерывным профессиональным саморазвитием. Актуальным становится как теоретическое обоснование становления студента вуза как субъекта непрерывного профессионального образования, так и научно-методическое обеспечение педагогического содействия этому становлению. Сказанное выше приводит к обострению объективно существующих противоречий:

- между потребностью государства в высококвалифицированных специалистах, способных к постоянному профессиональному самосовершенствованию и невозможностью высшего образования в полной мере удовлетворить эту потребность;

- между необходимостью интеграции опыта организации высшего образования и требований современного общества при содействии становлению студента как субъекта непрерывного профессионального образования и недостаточной разработанностью теоретико-методологических оснований этого процесса;

- между требованиями Государственных стандартов в области подготовки будущих специалистов к «образованию через всю жизнь» и не разработанностью новых механизмов, обеспечивающих выполнение заказа общества на подготовку специалистов-субъектов непрерывного профессионального образования;

- между необходимостью содействия выходу студентов в субъектную позицию в процессе их учебно-профессиональной деятельности в вузе и недостаточным научно-методическим обеспечением этого процесса.

Указанные противоречия определили проблему исследования: каковы теоретико-методологические и научно-методические основы становления студента вуза как субъекта непрерывного профессионального образования?

Объективные требования к непрерывному профессиональному образованию специалистов, с одной стороны, и недостаточная разработанность теоретико-методологических, научно-методических основ содействия становлению студента как субъекта непрерывного профессионального образования -с другой, определили выбор темы исследования: «Становление студента вуза как субъекта непрерывного профессионального образования».

Поэтому приоритетным является разработать, теоретически обосновать концепцию становления студента вуза как субъекта непрерывного профессионального образования и определить основные направления её реализации в практике профессионального образования.

При этом эффективность становления студента вуза как субъекта непрерывного профессионального образования может быть обеспечена посредством разработки и реализации концепции, основными компонентами которой являются:

- теоретико-методологическая основа построения концепции становления студента вуза как субъекта непрерывного профессионального образования, созданная на основе интеграции гуманистического подхода с антропоцентрическим, синергетическим, компетентностным и деятельностным подходами, позволяющая выявить сущность феномена становления студента в качестве субъекта непрерывного профессионального образования как диалектического процесса перехода потенциальных способностей студента к осознанной саморегуляции своей деятельности по непрерывному профессиональному саморазвитию - в актуальные;

- совокупность атрибутивных, организационно-педагогических и технологических закономерностей и принципов, составляющих ядро концепции становления студента как субъекта непрерывного профессионального образования, определяющих характер и направленность педагогического содействия включению студента вуза в непрерывное профессиональное образование;

- содержательно-смысловое наполнение концепции: компетентностная модель личности выпускника вуза как субъекта непрерывного профессионального образования, включающая мотивационно-ценностный, когнитивный и рефлексивно-деятельностный компоненты; процессная модель, характеризующаяся управляемой самоорганизацией и состоящая из упорядоченной совокупности взаимосвязанных средств, методов и процессов, необходимых для создания оптимального педагогического содействия становлению студента как субъекта непрерывного профессионального образования.

Успешность реализации концепции обеспечивает комплекс педагогических условий, включающий:

-содержание вузовского образования, обеспечивающее поэтапное (адаптационно-диагностический, перспективно-развивающий, рефлексивно-регулятивный этапы) становление студента как субъекта непрерывного профессионального образования;

- проектно-модульную технологию педагогического содействия становлению студента как субъекта непрерывного профессионального образования основанную на интеграции проектной и модульной технологий при использовании элементов личностно-развивающих и игровых методов обучения;

- мониторинг становления студента как субъекта непрерывного профессионального образования, способствующий формированию у студентов осознанной саморегуляции своей учебно-профессиональной деятельности на основе единения двух её составляющих: личностной и инструментальной.

Исходя из цели и гипотезы были поставлены следующие задачи исследования:

1. Обосновать необходимость построения концепции становления студента вуза как субъекта непрерывного профессионального образования на основе анализа философской и психолого-педагогической литературы.

2. Выявить сущность становления студента вуза в качестве субъекта непрерывного профессионального образования как научного феномена педагогического знания, позволяющего определить новые связи в теории педагогического знания и практике образовательной деятельности.

3. Выявить и обосновать на основе теоретико-методологического анализа проблемы теоретико-методологическую стратегию построения концепции становления студента вуза как субъекта непрерывного профессионального образования.

4. Разработать и теоретически обосновать концепцию становления студента как субъекта непрерывного профессионального образования:

- охарактеризовать ядро концепции, состоящее из совокупности закономерностей и принципов становления студента как субъекта непрерывного профессионального образования;

- определить содержательно-смысловое наполнение концепции, включающее модель выпускника вуза-субъекта непрерывного профессионального образования и процессную модель становления студента как субъекта непрерывного профессионального образования.

5. Разработать комплекс педагогических условий реализации концепции становления студента как субъекта непрерывного профессионального образования.

6. Провести экспериментальную проверку эффективности концепции становления студента как субъекта непрерывного профессионального образования и педагогических условий её реализации.

Важность подготовки студента вуза к включению его в непрерывное профессиональное образование не вызывает сомнения, однако сложность данного процесса предполагает постоянную (а не конечную) оценку его эффективности и коррекцию. Исходя из этого, мы сочли целесообразным разработать мониторинг становления студента вуза как субъекта непрерывного профессионального образования

Прежде всего важно отметить, что, опираясь на работы А.С. Белкина [1] и Н.В. Лежневой [3], под мониторингом становления специалиста в условиях вуза мы понимаем процесс непрерывного научно обоснованного, диагностико-

прогностического слежения за профессиональным развитием личности студента с целью создания оптимальных условий для обеспечения его дальнейшей конкуренто способности на рынке труда и возможности реализовать себя в профессии.

Основными характеристиками созданного нами мониторинга являются.

– предмет мониторинга – профессиональное развитие личности студента;

– главная цель – всестороннее содействие будущим специалистам в самораскрытии и самореализации через формирование умений самоанализа и самокоррекции своего профессионального развития;

– информационная основа мониторинга состоит из двух частей: лонгитюдных исследований профессионального становления студента, проводимых психологами, кураторами и преподавателями; самонаблюдения и самоисследования студентами успешности своего профессионального роста. Соотношения частей по мере личностного развития студентов меняются в сторону увеличения второй составляющей;

– ведущие требования к мониторингу: гуманистическая направленность, объективность, валидность, надежность, систематичность, учет особенностей объекта изучения и условий проведения, экономичность сбора, хранения и движения информации. При этом гуманистическую направленность мониторинга мы выделяем как ведущее требование, интегрирующее и обобщающее перечисленные выше требования;

- функции мониторинга – ориентировочно-конструктивная, информационно-аналитическая, интеграционная, исследовательская, стратегического планирования;

– принципы мониторинга – ориентации на личность конкретного участника образовательного процесса; объективности сбора информации, обеспечиваемой научностью, непрерывностью, последовательностью и системностью проводимых наблюдений; технологичности информации, совершенствуемости мониторинга;

– содержательная основа мониторинга – модель выпускника, отражающая интеграцию требований, предъявляемых к выпускникам государственными стандартами, и требований, продиктованных необходимостью подготовки студента к непрерывному профессиональному образованию. При этом в структуре модели субъекта непрерывного профессионального образования мы выделили следующие компоненты: мотивационно-ценностный, когнитивный, рефлексивно-деятельностный.

В качестве примера опишем опыт организации мониторинга на каждом из этапов становления студента как субъекта непрерывного профессионального образования (адаптационно-диагностическом, перспективно-развивающем, рефлексивно-регулятивном).

Основой адаптационно-диагностического этапа является стартовая диагностика. Стартовая диагностика – это прежде всего поиск ответов на вопросы, насколько успешно будет справляться студент с учебно-профессиональной, социальной, эмоциональной и психофизиологической нагрузкой и какие психолого-педагогические условия должна обеспечить

образовательная система университета для обеспечения успешности его становления как субъекта профессионального образования. Поэтому стартовое тестирование первокурсников должно предоставлять необходимую информацию для построения гипотезы развития каждого студента в рамках образовательной среды вуза и служить отправной точкой для дальнейшего наблюдения за его профессиональным и личностным развитием. В ходе первого этапа исследуются как параметры личности, остающиеся практически неизменными в ходе всего образовательного процесса (репрезентативная система, стиль мышления, доминирующее полушарие и др.), так и те, которые могут существенно изменяться в ходе обучения, по изменению которых мы судим об успешности профессионального и личностного становления студентов.

Другой задачей мониторинга на начальном этапе является содействие быстрой и безболезненной адаптации студентов к образовательной системе вуза. Здесь можно выделить четыре взаимосвязанных составляющих, обеспечивающие состояние психологического комфорта в процессе обучения: мотивационную, учебную, организационно-волевую, коммуникативную. Кроме того, уделяется большое внимание выявлению, формированию и развитию готовности студента выступить в качестве субъекта, а не объекта мониторинга.

Как показывают результаты эксперимента, уровень участия студента в мониторинговых исследованиях в качестве субъекта тесно связан с развитием мотивации личностного и профессионального самосовершенствования.

В педагогике высшей школы накоплен определенный опыт привлечения студентов к оценке своей учебной (учебно-профессиональной) деятельности через организацию рейтингового контроля. Однако, согласно проведенным нами исследованиям, лишь 66 % опрошенных студентов считают, что рейтинговая система в том виде, в котором она существует и применяется сегодня, «позволяет оптимально организовать их учебно-профессиональную деятельность», остальные студенты предпочитают иные формы контроля (самоконтроля) своих успехов обучения. К числу таких форм контроля относят индивидуальные консультации, систему тестирования (самотестирования) знаний умений и навыков, методы самоконтроля с использованием новых компьютерных технологий.

Главной идеей облегчения вхождения студента в мониторинговый процесс в качестве субъекта служит соединение двух подходов: гуманистического и технологического. В рамках первого студент выступает как субъект познания, который инициативен, так как осознает роль собственной активности в процессе обучения, и стремится к самостоятельному познанию, так как чувствует личную необходимость в получении знаний. Он осознает, что преподаватель выступает не как «карающе-контролирующий» компонент его обучения, а лишь помогает ему найти свой путь продвижения к знаниям, поставить личностно значимые цели. Второй подход подразумевает четкую постановку целей и определение срока их достижения. Соединение этих двух подходов при организации мониторинговых исследований позволяет сформировать у студентов контролирующие умения, т. е. заложить инструментальную основу дальнейшего профессионального саморазвития.

Логика внутреннего развития человека как субъекта познания приводит к тому, что у него появляется желание научиться контролировать свою учебно-профессиональную деятельность. Он начинает чувствовать потребность в отборе изучаемого материала, в критериях оценки знаний, действий, а, следовательно, у него появляется стремление к самоконтролю в познавательной деятельности.

Результаты проведенных нами исследований позволяют утверждать, что достаточно эффективны на адаптационно-диагностическом этапе для приобретения навыков профессионального саморазвития компьютерные технологии. Почти 86 % из опрошенных нами студентов (226 человек) дают им однозначно положительную оценку. Студенты 1–2-х курсов отмечают, что использование компьютерных технологий при оценке деятельности позволяет: «…снять ощущение тревоги при контроле знаний»; «…выбрать индивидуальный темп работы»; «…приобрести дружелюбного „партнера“ при обучении»; «…получить реальное представление о своих знаниях (без излишних „комментариев“ со стороны преподавателя)» и др.

Как правило, системы контроля знаний с использованием компьютерных технологий сочетаются с информационной базой данных облегченного доступа, что позволяет студенту не только получить информацию о правильности выполнения задания, но и выбрать свою собственную траекторию профессионального становления; использовать одновременно нескольких вариантов учебных программ, различных по уровням сложности; работать в индивидуальном темпе в зоне ближайшего развития, получить своевременную высококвалифицированную помощь и др.

Однако следует указать, что мы считаем необоснованным включение на начальном этапе обучения в компьютерные программы элементов психологического тестирования, так как анализ результатов психологического тестирования требует от студента определенного уровня психолого-педагогической подготовки. Наши исследования показали, что более целесообразно для оценки мотивационно-ценностной сферы личности студентов и уровня развития их профессионально важных качеств использовать потенциал курсов психолого-педагогической направленности, которые в настоящее время введены в учебный план для всех специальностей. Именно в рамках данных дисциплин возможен переход студента от объекта к субъекту мониторинговых исследований. Однако для успешного осуществления этого процесса необходимо соблюдать следующие условия: стимулирование мотивационной составляющей самопознания; изучение философской и психологической основ процесса непрерывного профессионального саморазвития; инструментальное обеспечение процесса самопознания; формирование навыков самопознания, самоанализа, рефлексии; мотивационное и инструментальное обеспечение самокоррекции личности на основе результатов психолого-педагогической диагностики; формирование умений прогнозирования и проектирования траектории своего профессионального развития на основе самомониторинга.

Следует заметить, что в качестве главного условия проведения мониторинговых исследований в рамках курсов психолого-педагогической направленности является тезис «не навреди». Это предполагает, что

преподаватель еще на первых занятиях должен не просто ознакомить студентов со спецификой информации, полученной в ходе мониторинга (самомониторинга), но и выявить негативные последствия ее некорректного использования. При этом необходимо указать, что результаты тестирования могут служить лишь ориентировочной основой самопознания, причиной осмысления возникшей ситуации и т. п., но не в коем случае не окончательным диагнозом.

Перспективно-развивающий этап связан с промежуточной диагностикой, он наиболее сложный и длительный по времени. Диагностика успешности профессионального и личностного становления студентов в рамках образовательного процесса происходит преимущественно по тем же методикам, что и при стартовом тестировании. Этим обеспечивается непрерывность процесса как одного из принципов создания мониторинга.

Однако существуют и некоторые отличия. Например, репрезинтативная система, стиль мышления, психофизиологические особенности и другие параметры, исследуемые на организационно-подготовительном этапе, не меняются (или меняются крайне незначительно) в процессе обучения. Поэтому повторная их оценка проводится психологической службой лишь в крайних случаях (по просьбе куратора группы или преподавателя, сомневающегося в правильности первоначального диагноза).

Существенно изменяется и характер проведения мониторинговых исследований, связанных с исследованием адаптации студентов. Повторно они проводятся дважды (в конце второго и середине пятого курса). При этом, как правило, исследуется психологическая комфортность обучения и уровень беспокойства-тревоги, в критических случаях (фрустрация, депрессия и др.) анализируются причины дезадаптации. По просьбе кураторов групп психологическая служба проводит дополнительные обследования и в промежутках между плановым сбором информации. Большинство мониторинговых исследований проводятся с годичным интервалом во время всего периода обучения. При исследовании мотивационно-ценностной области в плановом порядке диагностируются изменение уровней учебной и профессиональной мотивации, направленности на саморазвитие и самосовершенствование, самореализации в регионе. Изменение основных потребностей, мотивации достижения и т. п. как достаточно устойчивых характеристик исследуется лишь дважды в процессе обучения (конец второго и пятого курсов).

При оценке уровня общих, профессиональных и мето-профессиональных знаний на перспективно-развивающем этапе предпочтение отдавалось специальным методикам, позволяющим определить уровень сформированности знаний студентов в рамках конкретных специальных дисциплин, а также методикам, использованным при стартовом тестировании, что делало возможным сравнительную оценку. На рефлексивно-регулятивном этапе основное внимание было уделено оценке способности студентов управлять своей учебно-профессиональной деятельностью в процессе профессионального саморазвития на основе рефлексии событий и активизации внутреннего

потенциала. На этом этапе наряду со стандартизированными методиками активно используются экспертные оценки (например, в ходе проведения деловой игры, производственных практик), оценки по конечным результатам (при выполнении проектов, творческих заданий, научно-исследовательских работ и т. п.).

Интересно сравнить характеристики становления субъектной активности студента в мониторинговых исследованиях, полученных нами в ходе эксперимента на каждом из выделенных этапов.

Этап I – последняя фаза адаптационно-диагностического этапа.

Этап II – последняя фаза перспективно-развивающего этапа.

Этап III – последняя фаза рефлексивно-регулятивного этапа.

В заключение отметим, что выявленные и обоснованные нами основные характеристики мониторинга позволяют реализовать различные варианты организации мониторинговой системы сопровождения.

Поэтапное внедрение мониторинга происходило на базе Чирчикского государственного педагогического университета в 2022–2023 гг. Полученные результаты свидетельствуют об эффективности его теоретической основы и условий его реализации.

Литература:

1. Болдырев С.А. Инновационный подход к проведению производственных практик по трудоустройству молодёжи / Болдырев С.А., Арискин М.В., Медведева Л.М. // Новый университет. Серия: Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук. – 2014. – № 7.

2. Дружинина, Е. С. Факторы повышения эффективности трудоустройства выпускников вузов на современном рынке труда / В. Д. Рожков, Е. С. Дружинина // Труд и социальные отношения. - 2024. - № 1. – С.5-14. - 0,52 печ. л.

3. Новикова Л.А. Модели и алгоритмы управления в задачах подготовки студентов по требованиям работодателей. Теория конфликта и её приложения. Воронеж. 2022. С.235-237.

4. Новикова, Л. А. Проблемы качественной подготовки специалиста в вузах [Текст] / Л. А. Новикова, Э. Н. Бакулина // Материалы отчетной научной конференции профессорско-преподавательского состава ВИВТ за 2014-2015 гг.: тезисы докладов. - Воронеж: ВИВТ, 2015. - Вып. 3. - С. 127-129.

5. Теоретические и практические аспекты повышения конкурентоспособности выпускников вузов на рынке труда//Вестник Саратовского государственного технического университета, 2008, №3 (35), Выпуск 2. – 1,3 п.л.

6. Развитие новых форм профессиональной ориентации в современных условиях//Инновационные преобразования российской экономики и рынок труда/Под ред. В.П.Колесова, Р.П.Колосовой, Л.А.Тутова. М.: МАКС Пресс, 2008. – 0,5 п.л. (в соавт., авт. 0,2 п.л.).

7. Полищук, Е. А. Приоритетные направления регулирования рынка труда молодежи/ Е. А. Полищук // Региональные проблемы преобразования экономики. – 2016. – № 7(69). – С. 48-54 (0,6 п.л.).

8. Полищук, Е. А. Сценарное прогнозирование развития индикаторов рынка труда молодежи в условиях трансформационных преобразований / Е. А. Полищук // Теория и практика общественного развития. – 2018. – № 8. – С. 92-95 (0,5 п.л.).

9. «К вопросу адаптации выпускников вузов к рынку труда в трансформирующемся обществе» //Сборник научных трудов ГУУ. Актуальные проблемы управления Вып 1 /ГУУ.- М , 2019 - 0,3 п.л.

10. Дружинина, Е. С. Факторы повышения эффективности трудоустройства выпускников вузов на современном рынке труда / В. Д. Рожков, Е. С. Дружинина // Труд и социальные отношения. - 2024. - № 1. – С.5-14. - 0,52 печ. л.

JAMIYATDA AXBOROTNING TUTGAN O‘RNI VA AHAMIYATI

Imamova Umida Ismoil qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Fakultetlararo ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada axborot, aloqa va kompyuter texnologiyalarining zamonaviy jamiyat rivojlanishidagi rolini belgilovchi tadqiqot natijalari keltirilgan. Axborot, kommunikatsiya va kompyuter texnologiyalarining ta'siri muammolari uchta nazariy va uslubiy yondashuvlar doirasida ko'rib chiqiladi: texnokratik, axborot va axborot texnologiyalari ishlab chiqarishni optimallashtirish va mehnat unumdorligini oshirish vositasi sifatida tan olinadi; insonparvarlik, axborot hayotning barcha sohalari rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan resurslardan biri sifatida qaraladi; texnopessimistik, axborot, axborot va kompyuter texnologiyalari insoniyatga qarshi qaratilgan qurollar sifatida qaraladi.

Kalit so‘zlar: Axborot texnologiyalari, intellektual muhit, barqarorlik omili, insoniyatga tahdid.

KIRISH. Axborotni uzatish, qayta ishlash va saqlash muammosi insoniyat tarixi davomida dolzarb bo'lib kelgan va hozir ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Qadimda qoyatosh tasvirlari ma'lumot sifatida ishlatilgan, qoyalar, g'or devorlari esa axborot tashuvchisi bo'lib xizmat qilgan. Axborotning ilmiy nazariyasi asoslari K. Shenon tomonidan qo'yilgan bo'lib, u axborotni “biror narsa haqidagi bilimning noaniqligi olib tashlangan” (Shenon, 1963) deb hisoblaydi. Ta’riflar to‘plami ichida eng keng tarqalgani N. Wiener ta’rifi bo‘lib, uni talqin qilishda ma’lumot xabarlar almashinuvi bo‘lib, bu “tashqi dunyodan moslashish jarayonida olingan materialning mazmunidir. unga odam” (Winer, 1983). Keng ma’noda axborot - bu inson tomonidan bilish jarayonida qabul qilingan, signallar, belgilar va belgilar orqali uzatiladigan obyektiv dunyo haqidagi ma’lumotlar. Axborot kontseptsiyasi doirasida zamonaviy jamiyat joylashgan bosqich axborot deb ataladi.

Axborot asriga qadam qo‘ygan jamiyat axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan faol foydalanmoqda, ishlab chiqarishning barcha tarmoqlarini avtomatlashtirmoqda va robotlashtirmoqda, integratsiyalashgan aloqa tizimini yaratmoqda, axborot manbalari va tashuvchilarni takomillashtirish uning tubdan o‘zgarishiga olib keldi. Axborot jamiyatining shakllanishi bilan axborotni jamiyat taraqqiyotining eng muhim resurslaridan biriga aylantirgan axborot-kommunikatsiya va iqtisodiy makon shakllandi. Axborot-kompyuter texnologiyalarining faol joriy etilishi, axborot-kommunikatsiya tarmoqlarining keng tarqalishi butun sayyoramizni qamrab olgan global axborot-kommunikatsiya muhitini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Axborot-kommunikatsiya makoni asta-sekin omma ongiga axborot ta'sir etuvchi vositaga aylanib bormoqda. Axborot va kompyuter texnologiyalari ta’sirida jamiyat tuzilishi tubdan o‘zgarmoqda, kommunikativ munosabatlar ham o‘zgarmoqda. Axborot, kommunikatsiya va kompyuter texnologiyalarining faol tarqalishi va ularning jamiyatga ta’siri fanlararo tadqiqot muammolaridan biriga aylanib bormoqda, chunki u insoniyat kelajagi muammosi bilan bevosita bog'liq.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Zamonaviy axborot jamiyatining o‘ziga xos xususiyati - bilimlarning o‘sishi, axborotning inson mehnatining asosiy predmetiga aylanishi. Bugungi kunda ishonch bilan aytish mumkinki, axborot texnologiyalari va yuqori texnologiyali ishlab chiqarish davrida axborot ishlab chiqarish ishlab chiqarish sanoati turlaridan biriga, fan esa ishlab chiqaruvchi kuchga aylanadi. Axborot jamiyati axborot va rivojlangan xizmatlar tarmog‘iga asoslanadi. Bu jamiyatning barcha sohalariga: ta’lim, sog'liqni saqlash, madaniyat muassasalariga ta'sir qildi, ularning a'zolari ma'lumot oladi yoki taqdim etadi, o'z bilimlarini xizmat sifatida uzatadi. Internet texnologiyalarining jadal rivojlanishi turli darajadagi biznes aloqalarini tashkil etishning yangi usullarini ochib berdi. Internet va veb-texnologiyalar orqali moliyaviy hisob-kitoblarning yangi usullari, elektron to'lovlar, shuningdek, xaridlarni amalga oshirish, turli xizmatlarni olish imkoniyati paydo bo'ldi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan madaniyatlararo muloqot vositasi sifatida foydalanilmoqda, bu esa fuqarolarning forumlar, veb-saytlar va bloglarda bir-biri bilan muloqot qilish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Axborot va kompyuter texnologiyalaridan foydalanish fuqarolarning munitsipal yoki davlat boshqaruvida ishtirok etish qobiliyatini oshiradi, mamlakatda va xorijda sodir bo'layotgan voqealarni baholash imkonini beradi. Sotsiologik tadqiqotlarga ko'ra, Rossiya aholisining taxminan 50% axborot va aloqa bilan qamrab olingan. Aytish joizki, ayrim viloyatlar va olis aholi punktlari aholisi axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatiga ega emas. Bu fuqarolarning siyosiy, ijtimoiy tengsizligini oshirish uchun zarur shart-sharoit yaratadi. Shu munosabat bilan Rossiya Federatsiyasi hukumati **“Elektron Rossiya”** dasturini yaratdi, uning asosiy maqsadi axborot tengsizligini bartaraf etish, fuqarolarga axborot-kommunikatsiya tarmoqlariga kirish huquqini berish edi. Bu dastur 2010-yilgacha amalga oshirildi va umuman olganda, muayyan natijalarga erishildi. 2002-2010-yillarda pilot loyihalar amalga oshirildi, infratuzilma shakllantirildi, axborot-kommunikatsiya tarmog‘i kengaytirildi. Davlat boshqaruvini axborotlashtirish faol amalga oshirildi, ishlab chiqarishga axborot texnologiyalari joriy etildi, internet tarmog‘idan jamoaviy foydalanish punktlari tashkil etildi, kadrlar shakllantirildi va rivojlantirildi. Bu davrda elektron hujjat aylanishi dasturlari amalga oshirildi, davlat portallari yaratildi, ularda mamlakatimiz fuqarolari zarur ma’lumotlarni olish, murojaat qilish, takliflar kiritish imkoniyatiga ega bo‘ldi.

Bugungi kunga qadar loyihalarning aksariyati amalga oshirildi. Mahalliy, mintaqaviy tarmoqlar joriy etilmoqda, global tarmoq takomillashtirilmoqda. Rossiyalik mutaxassislar fuqarolarning shaxsiy ma’lumotlari va davlatning axborot xavfsizligini ta’minlaydigan dasturlarni amalga oshirish ustida ishlamoqda. Shuningdek, tsenzura, portallar va internet saytlarida joylashtirilgan ma’lumotlar ustidan nazoratni ta’minlovchi dasturlarni yaratish bo‘yicha ishlanmalar olib borilmoqda. Axborot, kompyuter texnologiyalarini ishlab chiqarishga faol tatbiq etish ishlari olib borilmoqda.

Falsafiy nutqda axborot va axborot texnologiyalaridagi yutuqlarni baholashda yagona yondashuv mavjud emas. Axborot, kommunikatsiya va kompyuter texnologiyalari muammolarini o'rganishning ulkan qatlami zamonaviy axborot jamiyatida ularning ta'siri ostida sodir bo'layotgan sifat o'zgarishlarini baholashni aniqlashda ikkita vektorga ega bo'lgan ishlardan iborat. Texnologik determinizm

tarafdorlari D.Bell, E.Masuda, N.Moiseevlar axborot jamiyatini inson evolyutsiyasining yangi bosqichi, kommunikativ aloqalarning yangi turi deb hisoblaydilar. Ular axborot texnologiyalarini jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotining hal qiluvchi omili deb hisoblab, eng yangi texnologiyalarni ideallashtiradilar. Ularning fikricha, aynan axborot-kommunikativ va kompyuter texnologiyalari ijtimoiy taraqqiyotning ijobiy dinamikasiga yordam beradi.

Qarama-qarshi pozitsiyani K.Yaspers, A.Peccei egallab, ijtimoiy taraqqiyotda texnologiya va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining potentsial imkoniyatlarini inkor etadilar. Ular texnika va axborot texnologiyalarini zamonaviy jamiyatning beqarorligini belgilovchi omil deb atashadi. Ular texnika va texnologiyalarni faol tatbiq etish bilan bog'liq barcha jarayonlar insoniyatning halokati degan g'oyani ilgari suradilar. A. Peccei (1985) , M. Castells (1999) , E. Toffler (2010) , hozirgi texnologiya boshqarib bo'lmaydigan omilga aylanib, zamonaviy jamiyatni bifurkatsiya nuqtasiga yaqinlashtiradi, insoniyatni yo'q qilishga qodir, deb hisoblaydi.

Ulardan farqli o'laroq, axborot jamiyati nazariyasi tarafdorlari J.Ma'suda (1997) , A. Popov (2007) jamiyat rivojlanishining barcha ijobiy jarayonlariga aynan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va kompyuter texnologiyalari sabab bo'ladi, deb hisoblaydilar. Bu tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, axborot texnologiyalari moddiy ishlab chiqarish ehtiyojlari tufayli takomillashib boradi, axborotning to‘planishi esa ijtimoiy taraqqiyot ko‘rsatkichidir. Ular ma'lumotni zamonaviy jamiyatning asosiy qadriyati deb atashadi, ular qiymat ma'nosini olishga qodir. Biz V. Martin (1993) fikriga qo‘shilamizki , “axborot sohasidagi yutuqlar ta’sirida hayot sifati o‘zgardi”, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish istiqbollari ochildi, mehnat va dam olish me’yorlari o‘zgardi.

Zamonaviy jamiyatda axborot sanoat mahsulotiga aylanadi va uni ishlab chiqarish sanoat turlaridan biridir. Axborot va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari mehnat unumdorligi va quvvat manbalaridan biriga aylanib bormoqda. Odamlar cheksiz miqdordagi ma'lumotlarga ega bo'lib, ular haqidagi bilimlar butun xalqaro hamjamiyat bilan aloqa o'rnatish imkonini beradi. Muayyan ma'lumotlarni bilish jamiyatni boshqarish, jamoatchilik ongiga ta'sir o'tkazish imkonini beradi. Zamonaviy jamiyatda dunyoning barcha burchaklarida yashovchi odamlar bilan muloqot qilish imkonini beradigan muloqotning "ekran madaniyati" deb ataladigan yangi turdagi axborot madaniyati shakllanmoqda. “Ekran madaniyati” tafakkurni shakllantirishga, ichki dunyoni uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi. Axborot muhiti nafaqat insonning intellektual rivojlanishi, balki yangi faoliyat turiga ega bo'lishi, moliyaviy ahvolini yaxshilash uchun sharoit yaratadi, nogironlarning ijtimoiy moslashuviga imkon beradi. Yangi texnologiyalarni joriy etish tufayli ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi qarama-qarshiliklar bosqichma-bosqich bartaraf etiladi; bandlik tuzilmasi o'zgarmoqda. "Elektron kottejlar" (Toffler, 2010), ish joylarini ofisdan uyingizga o'tkazadigan haqiqatga aylandi.

Zamonaviy jamiyatda axborot va raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi tufayli fan va ishlab chiqarishning barcha sohalarida taraqqiyotga erishildi, to‘ldirilgan reallikning eng yangi texnologiyalari keng tarqalmoqda. To'ldirilgan reallik texnologiyasi - bu real vaqt rejimida turli xil ma'lumotlarni: matnlar, videolar,

grafikalar, audio-materiallarni real vaqt rejimida ekranning yuqori qismida proyeksiya qilishdir. "To'ldirilgan reallik" atamasi 1990 yilda tadqiqotchi T. Kodel tomonidan taklif qilingan bo'lib, bu haqiqat va virtuallik o'rtasidagi ma'lum bir bo'shliqni anglatadi. To'ldirilgan reallik - real hayotning bir qismi/elementi sifatida qabul qilingan virtual ma'lumotni real hayotga tatbiq etish. Kengaytirilgan reallik ko'ngilochar industriyaga faol kirib kelayotgan portativ qurilmalar, statsionar qurilmalar (ko'zoynaklar, dubulg'alar, smartfonlar, kostyumlar, printerlar) bilan ifodalanadi. Kuchli ekranlarni talab qilmaydigan, har qanday sirtga tasvirni qo'yadigan proyeksiya tizimlari faol qo'llaniladi. Ishlab chiqarishda kengaytirilgan haqiqatdan foydalanish axborotni uch o‘lchamli grafik, animatsiya va video ko‘rinishida taqdim etish imkonini beradi. Ishlab chiqarishda bu mehnat xavfsizligini ta'minlash, mehnat unumdorligini oshirish, xodimlarni o'qitish vaqtini qisqartirish imkonini beradi. Kengaytirilgan haqiqat samolyotlar, avtomobillar va boshqa yirik ob'ektlarni yig'ishda katta konsernlarda qo'llaniladi, bu yig'ish vaqtini qisqartirdi, xatolar sonini kamaytirdi va shuning uchun mahsulot sifatini oshirdi.

Axborot va kompyuter texnologiyalarining joriy etilishi jahon iqtisodiyotining faol rivojlanishiga, jahon moliya tizimining, elektron mehnat birjalarining shakllanishiga yordam beradi, bu esa global axborot jamiyatining shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi. Bu dunyoning istalgan nuqtasida yashovchi tashkilot yoki shaxs bilan istalgan vaqtda bog‘lanish imkonini beruvchi “World Wide Web” (Internet, Skype, e-mail) mavjudligi bilan tasdiqlanadi. Turli xil axborot manbalarini raqamli qayta ishlash, axborot almashish jarayoni fazoviy va geosiyosiy chegaralarga ega emas, bu madaniyatlarning o'zaro kirib borishiga yordam beradi, bu alohida etnik guruhlar madaniyatining o'ziga xosligini saqlashga imkon bermaydi. Axborot va kompyuter texnologiyalari odamlar ongini manipulyatsiya qilish vositasi sifatida kiber makonni yaratishga yordam beradi. Internet ko'pincha jamoatchilik ongini manipulyatsiya qilish uchun buzib, soxtalashtirilgan ma'lumotlarni targ'ib qilish uchun ishlatiladi. Internetda ma'lumotlar interaktivlik rejimida va tsenzura yo'qligida uzatiladi. Inson uni qabul qilib, mustaqil ravishda qayta ishlaydi, baholaydi, targ'ibot g'oyalari ta'siriga tushib qoladi, qadriyatlar tizimini, tafakkurini o'zgartiradi. Global axborot muhitining shakllanishi bilan xakerlik hujumlari va kiberterrorizmdan faol foydalanilmoqda, bu esa har qanday davlatga qarshi axborot urushlari uchun imkoniyat yaratadi. Axborot urushlari global axborot muhitidan axborotni qayta ishlash va soxtalashtirish uchun kurash maydoni sifatida foydalanadi.

XULOSA. Axborot-kompyuter texnologiyalarini joriy etish jarayonida bir qator salbiy oqibatlarni ochib berish bilan birga shuni e’tirof etish kerakki, aynan shu texnologiyalar zamonaviy jamiyatning izchil rivojlanishi uchun yangi istiqbollarni ochib berdi. Eng yangi texnologiyalar tufayli insoniyat nafaqat axborotni saqlash va tarqatish, balki undan global muammolarni hal qilish va kelajakni bashorat qilishda ham foydalanishga muvaffaq bo‘ldi (Isachenko, 2017). Axborot qadriyat sifatida jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarga ta'sir qiluvchi tartibga soluvchilardan biriga aylanadi.

Ushbu maqolada zamonaviy jamiyatda axborot, kommunikatsiya va kompyuter texnologiyalarining faol tarqalishi jarayonida yuzaga keladigan muammolarga e'tibor

qaratishga harakat qilindi. Ushbu muammoni hal qilishning umumiy yondashuvlari taklif qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Castells, M. (1999). Tarmoq tuzilmalari jamiyatining shakllanishi, in: VL Inozemtsev, ed. G'arbda yangi postindustrial to'lqin. Antologiya. Akademiya, Moskva.
2. Dyatlov, SA (1995). Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning axborot paradigmasi", Sankt-Peterburg universiteti Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali . 3: p. 18.
3. Isachenko, NN (2017). Zamonaviy rus jamiyatidagi buzg'unchilik muammosi, Zamonaviy ilm-fanning muvaffaqiyatlari , VI(1): 161-163-bet.

UO‘T:633.511:575.127.2

G. HIRSUTUM L. TURIGA MANSUB NAVLAR, TIZMALAR VA DURAGAYLARINING VERTICILLIUM DAHLIAE KLEB BILAN TABIIY ZARARLANGAN SHAROITDA INFEKSION KASSALANISHI

Abdullayeva M.M.
Samarqand veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti Toshkent filiali, stajor tadqiqotchi

Maqolada, g‘o‘za tizmalari va duragaylarini Verticillium dahliae Kleb ga bardoshligini o‘rganish bo‘yicha olingan tadqiqot natijalari keltirilgan. Tajribaga jalb qilingan tizmalar va duragaylarning Verticillium dahliae Kleb ga bardoshlilik darajasi har xil bo‘lganligi aniqlandi. T-40 tizmasini onalik sifatida ishtiroki natijasida olingan duragay kombinatsiyasining, SP-7702 va SP-7703 navlarida Verticillium dahliae Kleb ga bardoshligi yuqori bo‘lganligi aniqlandi.

Tayanch so‘zlar: g‘o‘za, nav, vertitsillium, zambrug‘, bardoshlik, kassalanish, innokulyatsiya, o‘simliklar, sun’iy sharoit.

Kirish

G‘o‘za navlari, tizmalari va duragaylarining V.dahliae Kleb bilan kassalanish xususiyatlarini o‘rganish va ushbu kasalliklarga bardoshli seleksion ashyolarni yaratish bo‘yicha ko‘plab izlanishlar amalga oshirilmoqda. Biroq, keng qo‘llanilayotgan uslublar orqali ushbu kasalliklarga yuqori bardoshli navlarni yaratish o‘ziga xos qiyinchiliklar tug‘dirmoqda.

Dala sharoitida tajriba o‘tkazilish o‘ziga xos qiyinchiliklar tug‘diradi. Ya’ni, kuchli o‘zgaruvchanlik, har xil turdagi o‘simliklar o‘sish va rivojlanishiga ta’siri bo‘lgan nazorat qilib bo‘lmaydigan tashqi sharoit omillari, mavsumning har xil kelishi dala sharoitida qo‘yilgan tajribalarda aniq ma’lumot olinishini sustlashtirishi, kuchli meteorologik sharoiti yilma-yil o‘zgaruvchanligi va tajriba qo‘yladigan maydonni tuproq unumdorligini xilma-xilligi, g‘o‘zaning tajriba uchun murakkab obyekt bo‘lganligi - g‘o‘za o‘simliklari ishonchli ma’lumotlarni olinishida o‘ziga xos qiyinchiliklarni yaratadi.

Egamberdiyeva S.A. [1] izlanishlari natijasida turlararo va taur ichida chatishtirib olingan introgressiv shakllarni vertitsillez viltga bardoshli donorlar sifatida yuqori ahamiyatga ega bo‘lishini hulosa qiladi. V. dahliae Kleb kasalligiga yuqori bardoshli navlarni yaratishda ushbu donorlardan duragaylash ishlarida foydalanish yaxshi natija berishi ko‘rsatgan.

Konvergent duragaylashda tezpisharlik va viltga chidamlilik o‘rtasida olingan korrelyatsiya koeffitsiyentlari, chatishtirish komponentlari bo‘lgan navlarning genotipi va ular orasidagi rekombinatsiya darajasiga bog‘liq ravishda shakllanishini ko‘rsatadi. Izlanishlardan olingan natijalar, tezpishar va viltga bardoshli rekombinantlarni paydo bo‘lishida konvergent duragaylashda ishtiroq etgan navlarning genotipi muhim ahamiyatga ega, deb xulosa qilingan [2, 3]. Sidikov A.R. [4] olib borgan tajribalari o‘rganilgan murakkab duragaylar viltga chidamlilik bo‘yicha nafaqat ota-onashakllarining o‘rtacha ko‘rsatkichidan, balki yuqori bardoshlilikka ega bo‘lgan ota yoki ona ko‘rsatkichidan ham yuqori bo‘lganligi ko‘rsatgan. Saydaliyev X., Xalikova M., Mamaraximov B. va boshq. [5] tomondan ko‘p yillik ilmiy tadqiqotlar natijasida olingan nazariy ma’lumotlar G.tomentosum Nutt. Ex Seem.

turining genetik imkoniyatlari yuqori ekanligi isbotlagan. V. dahliae Kleb kasalligiga yuqori bardoshli navlarni yaratishda G.tomentosum Nutt. Ex Seem. turini jalb etish yaxshi natija berishi ko‘rsatilgan.

Institutning vilt bilan tabiiy zararlangan fonida g‘o‘zaning kelib chiqishi xilma-xil bo‘lgan seleksion ashyolarini ekilishi tufayli, ushbu fonda vertitsillez viltning antiqa zamburug‘ shtammalari vujudga keldi. Ushbu vilt tabiiy fonda S-6524 navi umumiy darajada 60-70 %, kuchli darajada 45 % gacha kasallanadi. Shuning uchun biz tajribani ushbu viltning tabiiy fonda o‘tkazdik.

TADQIQOT OBYEKTI VA USLUBLARI. Agrotexnik tadbirlar O‘zPITIda ishlab chiqilib tasdiqlangan, yagona agrotexnik uslubidan foydalangan holda o‘tkazildi. Tadqiqot ishlari PSUEAITIning kuchli tabiiy zararlangan infeksion fon sharoitida o‘tkazildi. Tadqiqotda T-40 (G.hirsutum L.) va T-41 (G.tomentosum Nutt. Ex Seem. va G.mustelinum Miers. Ex Watt turlar ishtiroqida Semenixina L.V. olingan) tizma ishtiroqida olingan F1 duragaylaridan foydalanilgan. Kuchli tabiiy zararlangan infeksion fon sharoitida o‘simliklarni o‘suv davrida kerakli fenologik kuzatuvlar olib borildi. Tabiiy zararlangan infeksion dala sharoitida boshlang‘ich ashyo va duragay o‘simliklarining o‘suv davri davomida birinchi hosil shoxi joylashgan bo‘g‘in, o‘suv shoxlari soni, hosil shoxlar soni, bir tup o‘simlikdagi ko‘saklar soni, bosh poya balandligi, 50 % ko‘saklarning pishish davri kabi belgilari bo‘yicha va o‘simliklarni vertitsillez vilt kasalligi bilan kasallanishini ball darajada 15 avgust, 1 sentabr, 15 sentabrrida dala kuzatuv ishlari olib borildi. Tizmalar va duragay o‘simliklarni vertitsillez vilt kasalligiga chidamliligini aniqlash umumiy va kuchli holatda zararlangan o‘simliklarni hisobga olish usulida amalga oshirildi. Kuzatuvlar va hisobga olish ishlari bo‘yicha olingan ma’lumotlar matematik ishlovdan o‘tkazildi. Agrotexnik tadbirlar umumiy qabul qilingan qo‘llanmalar asosida olib borildi.

Olingan barcha ma’lumotlar B.A.Dospexov [5] (1979) uslubida statistik ishlovdan o‘tkazildi.

TADQIQOT NATIJALARI VA ULARNING MUHOKAMASI.

1-jadvalda V.dahliae zamburug‘i bilan tabiiy zararlangan sharoitda kasallangan g‘o‘za o‘simliklarining soni bo‘yicha ma’lumotlar keltirilgan.

Olingan ma’lumotlardan umumiy holatda zararlangan o‘simliklar soni S-6524 va Sulton navlarida 64,0-62,9% ni tashkil etib, Buxoro-6, Buxoro-102 va Andijon-36 navlariga nisbatan 17,6-39,9%, SP-7702 va SP-7703 navlariga nisbatan 43,4-50,2% gacha yuqori bo‘lganligi aniqlandi. Kuchli holatda zararlangan o‘simliklar soni S-6524 va Sulton navlarida 6,9-11,7%, qolgan navlarda esa 0 % dan 3,4 % gacha bo‘lganligi kuzatildi. Bu o‘simliklarning kasallanishi navlarning kelib chiqishiga bog‘liqligini ifoda Vertitsillium zamburug‘i bilan kasallanishni ball shkalasida baholash, o‘rganiladigan navlar, shakllar va duragaylarni ushbu kasallik bilan kasallanish darajasini A.Shami formulasi bilan aniqlash imkoniyatini beradi. Ushbu usul orqali g‘o‘za o‘simliklarini vertitsillyoz vilt bilan kasallanish darajasini xolis aniqlash mumkin.

1-jadval

V.dahliae zamburug‘i bilan tabiiy zararlangan sharoitda zararlangan g‘o‘za navlari o‘simliklarning soni, %.

Navlar	Zararlangan o‘simliklarning soni, %	Kasallanish darajasi

	umumiy holatda, %	kuchli holatda, %	
S-6524	64,0	11,7	0,86
Sulton	62,9	6,9	0,89
Buxoro-6	42,9	1,3	0,53
Buxoro-102	46,4	3,4	0,63
Andijan-36	23,0	0,0	0,25
SP-7702	20,6	1,3	0,24
SP-7703	12,7	0,0	0,13
EKF0,5	9,60	2,3	0,16

Vertitsillium zamburug‘i bilan kasallanishni ball shkalasida baholash, o‘rganiladigan navlar, shakllar va duragaylarni ushbu kasallik bilan kasallanish darajasini A.Shami formulasi bilan aniqlash imkoniyatini beradi. Ushbu usul orqali g‘o‘za o‘simliklarini vertitsillyoz vilt bilan kasallanish darajasini xolis aniqlash mumkin. Kasallanish darajasi ko‘rsatkichlari past bo‘lganligi o‘rganilgan o‘simliklarni vertitsillyoz viltga bardoshliligi yuqori bo‘lganligini aks ettiradi. Tajribalarimizda keltirilgan ma’lumotlardan eng yuqori kasallanish darajasi S-6524 va Sulton navlarida (0,86-0,89) kuzatilganligini ko‘rish mumkin. Buxoro-6 va Buxoro-102 navlarining kasallanish ko‘rsatkichlari S-6524 va Sulton navlariga nisbatan ancha ishonarli past bo‘lganligi aniqlandi. Eng past kasallanish darajasi ko‘rsatkichlari Andijan-36, SP-7702 va SP-7703 navlarida qayd etilib, 0,13– 0,25 oralig‘ida bo‘ldi. Ushbu belgi ko‘rsatkichlari asosida Andijan-36, SP-7702 va SP-7703 navlarini vertitsillyoz viltga bardoshli deb baho berish mumkin.

2-jadvalda g‘o‘za tizmalar va duragay o‘simliklarining Verticillium dahliae Kleb bilan tabiiy infeksion dala fonida kasallanishi bo‘ycha ma’lumotlar keltirilgan.

2-jadvalda keltirilgan ma’lumotlardan tizmalarni 15.08 zararlangan o‘simliklarning soni umumiy holatda 21,8-23,9 % ni tashkil etganligi va kuchli holatda zararlangan o‘simliklar kuzatilmaganligi aniqlandi. Duragaylarda 15.08 zararlangan o‘simliklarning soni umumiy holatda 21,2-29,3% bo‘lib, retsiprok ta’siri namoyen bo‘ldi.

F_1T-40 x T-41 duragay kombinatsiyasida umumiy holatda zararlangan o‘simliklarning soni retsiprok kombinatsiyasiga nisbatan past bo‘lgani aniqlandi. Kuchli holatda zararlangan o‘simliklar kuzatilmadi.

1.09 da o‘tkazilgan kuzatuv ma’lumotlaridan T-41 tizmada umumiy holatda zararlangan o‘simliklarning soni T-40 tizmaga nisbatan ancha yuqori bo‘lganligi aniqlandi. Duragay o‘simliklarida 1.08 kuzatuv holati namoyon bo‘ldi. T-41 tizma onalik sifatida olingan duragay 10,5% o‘simliklari umumiy holatda zararlanganligi kuzatildi.

2-jadval

G‘o‘za tizmalari va duragay o‘simliklarining Verticillium dahliae Kleb bilan tabiiy infeksion dala fonida kassalanishi.

Tizma va duragaylar	15.08 zararlangan o‘simliklarning soni, %.	1.09 zararlangan o‘simliklarning soni, %.	15.09 zararlangan o‘simliklarning soni, %.

	umumiy holatda, %	kuchli holatda, %.	umumiy holatda, %	kuchli holatda, %.	umumiy holatda, %	kuchli holatda, %.
T-40	23,9	0	36,4	0	43,3	4,2
T-41	21,8	0	45,0	0	55,6	4,1
F_1T-41x T-40	29,3	0	41,0	0	51,4 hp = -0,31	4,3 hp = -3,0
F_1T-40 x T-41	21,2	0	30,5	0	33,8 hp = 2,54	2,3 hp = 37,0
EKF 0,5	5,1		10,7		8,9	0,67
F0,5 =3,49	Ff =5,0		Ff =3,6		Ff =11,0	Ff =19,9

15.09 da o‘tkazilgan kuzatuv natijasida o‘rganilgan tizma va duragaylarda kuchli holatda zararlangan o‘simliklar bo‘lganligi aniqlandi. Tizmalarda 15.09zararlangan o‘simliklarning soni 4,1-4,2 % ni, duragaylarda esa 2,3-4,3 % ni tashkil etdi. Kuchli holatda zararlangan o‘simliklarni soni F_1T-40 x T-41 duragay kombinatsiyasida kuzatildi. F_1T-41x T-40 duragay kombinatsiyasida kuchli holatda zararlanganligi bo‘yicha salbiy geterozis (-3,0) retsiprok kombinatsiyasida esa ijobiy geterozis (37,0) dominantlik holatlari namoyon bo‘ldi. Tizmalarda 15.09 zararlangan o‘simliklarning soni umumiy holatda 43,3-55,6 % ni tashkil etib, T-41 tizma ko‘proq kasallanganligi aniqlandi. F_1T-41x T-40 duragay kombinatsiyasidaumumiy holatda kasallangan o‘simliklarning soni 51,4 % bo‘lib retsiprok kombinatsiyasiga nisbatan 17,6 % ga yuqori bo‘lganligi aniqlandi. F_1T-41xT-40 duragay kombinatsiyasida umumiy holatda zararlanganligi bo‘yicha salbiy o‘rtacha (-0,31) T-40 tizma onalik sifatida olingan duragay kombinatsiyasida esa ijobiy geterozis (2,54) dominantlik holatlari namoyon bo‘ldi.

XULOSA

Olingan ma’lumotlarning tahlillari asosida shuni xulasa qilish mumkin, tajribaga jalb qilingan tizmalar va duragaylarning Verticillium dahliae Kleb ga bardoshlik darajasi har xil bo‘lganligi aniqlandi. T-40 tizmasi va ushbu tizma onalik sifatida olingan duragay kombinatsiyasi Verticillium dahliae Kleb ga bardoshligi yuqori bo‘lganligi kuzatildi. T-40 tizmani V. dahliae Kleb kasalligiga yuqori bardoshli navlarni yaratishda boshlang‘ich ashyo sifatida jalb qilish tavsiya etiladi. Tajribaga jalb qilingan navlarni V.dahliae zamburug‘ini izolyatlariga bardoshlilik darajasi turli navlarda har xil bo‘lganligi, umumiy holatda zararlanishiga navlarning genotipi va izolyatlarning ta’siri deyarli bir miqdorda bo‘lganligi, kuchli holatda zararlanishiga navlarning genotipining ta’siri ko‘proq ekanligi aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. Egamberdiyeva S.A. Nasledovaniye viltoustoychivosti u gibridov poluchennix s uchastiyem introgressivnix form. G‘o‘za, beda seleksiyasi va urug‘chiligini rivojlantirishning nazariy hamda amaliy asoslari, resp. ilm.-amal. anjumani to‘pl., №30, FAN, Toshket, 2010, b. 231-238.
2. Xolmurodova G.R., Namazov Sh.E., Boboyev S., Jumayeva G. Konvergent duragaylarida tezpisharlik va viltga bardoshlik belgilarining o‘zaro korrelyatsiyasi.Jahon andozalariga mos g‘o‘za va beda navlarini yaratish istikbollari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani to‘plami. №31–Toshkent: “TURON-IQBOL” Toshkent, 2011. B.185-187.
3. Сидиков А.Р. Ғўзанинг туричи дурагайларида оқ палак касаллигига чидамлик хусусиятининг ирсийланиши. Материалы научно-практическойконференции «Состояние селекции и семеноводства хлопчатника и перспективы ее развития». Ташкент, 2006,с.143-146.
4. Сайдалиев Х., Халикова М., Мамарахимов Б. Вилтоустойчивость межвидовых гибридов хлопчатника. Достижения генетики и селекции в области скороспелости и устойчивости сельскохозяйственных растений к биотическим и абиотическим факторам среды. Респ. илм. амал. анж. матер., Тошент, 2011, б.142-144.
5. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. - Колос, 1979. – 416 С.

FIZIKA FANINI O'QITISHDA METAKOGNITIV STRATEGIYALARNI QO'LLASHNING TA'LIMIY NATIJALARI

O‘rinboyev Muxammadzoxir Iqboljon o‘g‘li
Andijon davlat pedagogika instituti, Fizika va texnologik ta’lim kafedrasi katta o‘qituvchisi, Andijon shahar Do‘stlik ko‘chasi 4-uy, E-mail: muhammadzohirorinboyev20@gmail.com

Kirish. Metakognitiv jarayonlar va fizika fanini o'qitish o'quvchilarning o'rganish jarayonlarini chuqurroq tushunishga va samarali boshqarishga yordam beruvchi innovatsion yondashuv hisoblanadi. Bu yondashuv o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash qobiliyatlarini oshiradi, mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantiradi va o'quvchilarning ta'limiy natijalarini yaxshilashga yordam beradi. Metakognitsiya o'quvchilarning o'z bilimlarini monitoring qilish, nazorat qilish va baholash qobiliyatini rivojlantiradi, bu esa ta'lim jarayonini samarali va qiziqarli qiladi.

Metakognitsiya – bu shaxsning o'z bilim jarayonlari haqida bilishi va ushbu jarayonlarni nazorat qilish qobiliyati. Metakognitiv strategiyalar o'quvchilarning o'rganish jarayonlarini monitoring qilish, o'zlashtirish darajasini baholash va o'rganish usullarini takomillashtirish imkonini beradi. Ushbu strategiyalar ikki asosiy komponentni o'z ichiga oladi: metakognitiv bilim va metakognitiv monitoring[1].

Metakognitiv strategiyalarni fizika fanida qo'llash:

Metakognitiv bilim o'quvchilarning qanday o'rganish usullari samarali ekanligini bilishini anglatadi. Bu bilimlar o'quvchilarga o'rganish jarayonini rejalashtirish va nazorat qilishda yordam beradi. Masalan, fizika darsida o'quvchilar qanday usullar yordamida nazariy bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirish mumkinligini o'rganadilar. Metakognitiv monitoring o'quvchining o'z bilimlarini baholash va nazorat qilish jarayonini ifodalaydi. Bu jarayon o'quvchilarga o'rganish jarayonida qiyinchiliklarga duch kelganida o'z strategiyalarini o'zgartirish imkonini beradi. Masalan, fizika fanida o'quvchilar o'z bilimlarini testlar yoki amaliy masalalar yordamida sinab ko'rish orqali baholaydilar[2,3].

Amaliy mashg'ulotlar:

Fizika fanini o'qitishda metakognitiv strategiyalarni qo'llashning bir necha asosiy usullari mavjud. O'quvchilar uyda nazariy materiallarni mustaqil ravishda o'rganadilar. Bu jarayon ularning metakognitiv bilimlarini rivojlantiradi va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini oshiradi. Masalan, "Energiyaning saqlanish qonuni" mavzusida o'quvchilar YouTube yoki boshqa ta'lim platformalaridan video darslarni tomosha qilib, nazariy bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtiradilar. Dars vaqtida o'qituvchi o'quvchilar bilan birgalikda nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar va laboratoriya ishlari orqali mustahkamlaydi. Bu jarayon o'quvchilarning metakognitiv monitoring ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, "Energiyaning saqlanish qonuni" mavzusida o'quvchilar turli energiya turlarini o'rganish va ularga bog'liq masalalarni yechishda amaliy tajribalar o'tkazadi[4].

O'quvchilar o'z bilimlarini monitoring qiladi va o'zlashtirish darajasini baholaydi. Bu jarayon o'quvchilarga o'z bilimlari ustidan nazoratni qo'lga kiritishiga va o'rganish jarayonini samarali boshqarishga yordam beradi. Masalan, o'quvchilar har bir darsdan

so'ng o'z bilimlarini test savollari yoki amaliy masalalar yordamida sinab ko'radi va natijalarini baholaydi. Bu jarayon o'quvchilarning o'z bilimlari ustidan nazoratni qo'lga kiritishiga va o'rganish jarayonini samarali boshqarishga yordam beradi[5].

Ta'limiy natijalar:

Metakognitiv strategiyalarni qo'llash o'quvchilarning ta'limiy natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Metakognitiv strategiyalar o'quvchilarni dars jarayonida faol ishtirok etishga undaydi. O'quvchilar o'z o'rganish jarayonida faol bo'lishga intiladi va darsda faol ishtirok etadi. Bu esa ta'lim jarayonini qiziqarli va samarali qiladi. Nazariy bilimlar amaliyotda mustahkamlanadi. O'quvchilar nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar orqali mustahkamlaydi va bu bilimlar uzoq muddatli xotirada saqlanib qoladi. Bu jarayon o'quvchilarning fizika fani bo'yicha bilimlarini chuqurlashtiradi. Metakognitiv jarayonlar o'quvchilarning mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantiradi. O'quvchilar o'zlarini o'qitish jarayonida samarali boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladi va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa kelajakda ularning bilim olish jarayonini davom ettirishga yordam beradi.

Xulosa

Metakognitiv strategiyalarni fizika fanini o'qitishda qo'llash, o'quvchilarning ta'limiy natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ushbu strategiyalar o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyotda mustahkamlashga, o'z-o'zini monitoring qilish va baholash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Kelajakda metakognitiv strategiyalarni boshqa fanlarga qo'llash va ularning samaradorligini yanada chuqurroq o'rganish muhimdir. Shu bilan birga, ushbu yondashuvni takomillashtirish uchun yangi texnologiyalar va metodlarni kiritish zarur.

Adabiyotlar

1. Flavell, J. H "Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive–Developmental Inquiry." American Psychologist, 34(10), 906-911.

2. Schraw, G., & Moshman, D. "Metacognitive Theories." Educational Psychology Review, 7(4), 351-371.

3. Zohar, A., & Ben David, A. "Explicit Teaching of Metastrategic Knowledge in Authentic Classroom Situations." Metacognition and Learning, 3(1), 59-82.

4. YA Mamatoxunov, QM Abduvaliyev Prospects for the use of" swot analysis" in the development of creative abilities of students of physics in secondary educational institutions. Interniotsional Cientific reaserch jurnal 2022/7/7 tom 3 H 2776-0979 C 339

5.White, B. Y., & Frederiksen, J. R. "Inquiry, Modeling, and Metacognition: Making Science Accessible to All Students." Cognition and Instruction, 16(1), 3-118.

СПЕЦИФИКА И МЕТОДИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ КАПИТАЛОМ В ОБРАЗОВАНИИ

Рахманова Макаддас Кахрамоновна
Профессор кафедры общей педагогики Чирчикского государственного педагогического университета,
доктор педагогических наук
Норматова Замира Аминжоновна
Научный сотрудник кафедры общей педагогики педагогического факультета Чирчикского государственного педагогического университета

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta'lim jarayonini tashkil etish, inson faoliyati hamda intellektual kapitalini boshqarish haqidagi ilmiy bilimlarning holatini o'rganib, maqsadli jarayon, uning funksional ahamiyati, bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetensiyalari tizimini o'z ichiga olgan modelni shakllantirish xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Ta'lim, kapital, ining ilmiy bilim, bilish, funksional ahamiyat, bo'lajak o'qituvchi, modellashtirish, metodologik, gneseologik, tushuntirish, integrativ, transformatsion va imitativ funksiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается состояние научных знаний об организации образовательного процесса, управлении человеческой деятельностью и интеллектуальным капиталом, а также говорится о формировании модели, включающей целевой процесс, его функциональное значение, а также систему профессионального обучения. компетенции будущего учителя.

Ключевые слова: Образование, капитал, научное знание, познание, функциональная значимость, будущий учитель, моделирование, методологическая, гносеологическая, объяснительная, интегративная, преобразовательная и подражательная функции.

Abstract: This article examines the state of scientific knowledge about the organization of the educational process, the management of human activity and intellectual capital, and talks about the formation of a model that includes the target process, its functional significance, and the system of professional competencies of the future teacher.

Key words: Education, capital, scientific knowledge, cognition, functional significance, future teacher, modeling, methodological, epistemological, explanatory, integrative, transformational and imitative function.

Анализ содержания, структуры и процессов влияния образовательного процесса на принятие решений, связанных с управлением образовательным процессом, направлен на изменение качеств субъектов образования, относящихся к процессу взаимодействия и поддержки, т. е. влияние личности на организацию образовательного процесса В.В.Базарова, Т.А.Салимовы " планирование-организация – полагают, что управление будет состоять из выдачи

заданий подчиненным, анализа состояния коллектива, оценки работы подчиненных , принятия решений о вознаграждении и наказании и т.д. и контроля (сбора информации о процессе реализации намеченных планов).

В. В. Адамуров в вопросе “вооружения личностно-ориентированными образовательными технологиями на основе подготовки к проектированию многопрофильного учебно-познавательного процесса с учетом индивидуальных особенностей учащихся " [6] и предложенная модель Д.А. Кадыровым предполагает оценку развития профессиональной компетентности будущих учителей истории в 4 этапа.[10]

С их точки зрения, мы можем рассматривать модель как совокупность функций, выполняемых в определенной последовательности или параллельно, направленных на достижение определенной цели. Здесь стоит особо отметить, что взаимосвязь между системой управления и управляемыми образовательными субъектами также приобретает важное значение.

Научный анализ вышеуказанных исследований показал, что готовность студентов к будущей профессиональной деятельности рассматривается как управление человеческим капиталом, являющееся неотъемлемой чертой личности, и как цели процесса преподавания истории в педагогическом вузе. Как известно, совершенный человек-это человек, сформировавшийся на высоком уровне в соответствии с требованиями общества, успешно выполняющий свои обязанности в окружающем мире. Такое свойство, определяющее направление всей жизни человека и оставляющее след во многих других качествах, подчиняющее их своей природе, объединяющее в единое целое, можно выразить в понятии человеческого капитала. В любом целом всегда есть компоненты.

Изучая состояние научного знания о готовности к обучению, профессиональной и человеческой деятельности и другим видам капитала, исследуем целевой феномен “готовности”обучающихся к обучению по моделям и их функциональное значение в познании и рассматриваем его как систему профессиональных компетенций будущего педагога. Считаем, что готовность к математическому моделированию проецируется как целостная динамическая характеристика личности будущего специалиста, структурированная как средство познания материального мира с методологической, гнесеологической, объяснительной, интегративной, трансформационной и имитационной функциями моделей.

В модели исследования профессора Д.О.Гимматалиева на основе моделирования процессов обучения, разработанного в научной школе, мы получаем четыре компонента подготовки к профессиональной деятельности, которые включают в себя системные и целостные характеристики: содержательно-процессуальные; деятельностные; мотивационно-целевые; профессионально-ориентированные. Выбор этих составляющих в качестве личностных характеристик будущего педагога, анализ деятельности специалистов данного образовательного направления зависит от потребности в специалистах с развитыми творческими способностями как методической культуры в целом.

Таким образом, целенаправленно-процессуальный компонент (ядро) человеческого капитала характеризуется междисциплинарными знаниями, творческими умениями в решении задач. Учитывается способность моделировать и прогнозировать потоки реальных процессов, связанных с человеческим капиталом. Деятельностный компонент включает математическое моделирование сложных образовательных процессов, связанных с недостатком информации. Мотивационно-целевой компонент педагогическое моделирование изучаемой исторической информации предполагает разработку методов профессионального мышления и постановку личных целей в контексте знаний. Для него характерна способность соразмерно применять к профессиональной деятельности творческий процесс мышления, составляющий основу человеческого капитала.

При этом каждый компонент содержит взаимосвязанные свойства, описанные в определениях: 1) знает, владеет, моделирует, украшает, сравнивает, выбирает, формирует; 2) знает, находит; 3) стремится, интересуется, понимает, чувствует потребность; 4) осознает, понимает, убеждает.

Если каждый выбранный компонент рассматривается отдельно, возможность изучения, анализа, применения через него не дает достаточной картины без учета связей, которые более активно способствуют развитию человеческого капитала. Например, если учащийся обладает историческими знаниями и знает, что моделирование различных явлений процессов способствует изучению реальной действительности, то на этой основе он получает представление о природе реальных процессов, и он осознает необходимость овладения методами моделирования процессов действительности. Это также формирует навык прогнозирования будущей деятельности в данный момент. Таким образом, структура готовности учащихся к моделированию будущей деятельности на основе исторических знаний как аспект методического капитала будущих педагогов представленв в таблице 1.

Таблица 1

Структура готовности к моделированию процессов обучения в управлении человеческим капиталом

Компоне	Состав
Целевой процесс	Умение моделировать различные исторические реалии порождает закономерности изучаемого процесса на основе наглядно-эмпирических и информационно-виртуальных представлений, логистических подходов, закономерностей изучаемой действительности, выбора наиболее эффективных моделей решения задачи, переноса из абстрактной модели в реальный процесс и знания процессов моделирования.
Активный	Способен принимать решения по практическим вопросам, строить “виртуальную” модель реальных процессов, формулировать исторический процесс в логически формализованной схеме, находить новые свойства социального процесса, решать проблемы, связанные с управлением

Индивидуально ориентированный	Узбекистан понимает историю и закономерности исторического процесса, самостоятельно моделирует реалии реального и прошлого, предсказывает экстремальные и нестандартные ситуации, необходимые для эффективного творческого решения своих задач и управления человеческим капиталом, творчески мыслит, принимает самостоятельные решения.

Эти компоненты взаимосвязи управления человеческим капиталом как неотъемлемая черта личностно-профессиональной деятельности будущих педагогов объединяют различные уровни “подготовленности”, “базы знаний”.

Низкий уровень характеризуется недостаточным осознанием учащимися модельного характера действительности, значимости методов моделирования. Они могут объяснить проблему с помощью готовой модели, но сами затрудняют практическую задачу построением “виртуальной” модели реальных процессов.

Учащиеся, относящиеся к среднему уровню, интересуются методами моделирования исторических процессов, осознают профессиональную значимость этих методов, но сталкиваются с трудностями при выборе наиболее эффективной модели решения задачи из нескольких моделей, определении новых свойств процесса при изучении его модели.

Высокий уровень характеризуется готовностью учащихся к моделированию действительности, осознанием модельного характера окружающей действительности. Модель оценивается не только по предоставлению новых знаний об изучаемом объекте или явлении, но и по владению закономерностями процесса изучения и имеющимися знаниями об этой системе, по логичности исторических хронологий и умениям гармонизировать историю с будущей деятельностью. При этом предполагается, что он предвидит экстремальные и нестандартные ситуации, требующие от него готовности к эффективному творческому решению своих задач, моделированию этих ситуаций и умения принимать творческие, самостоятельные решения.

Выбранные степени позволяют спроектировать процесс их поэтапного формирования при преподавании предмета. Индивидуальный подход к управлению человеческим капиталом предполагает систематизацию цели образовательного процесса, дальнейшее совершенствование знаний и умений, необходимых для решения задач на основе интеграции естественнонаучных, общепрофессиональных и специальных дисциплин.

При применении моделирования к процессу обучения целесообразно различать шесть подходов:

1)эпистемологический подход (модель – благодаря особым свойствам, возникающим на основе теории подобия – воплощается как объект в процессе познания оригинала);

2)экспериментальная (замена реального объекта моделью в учебно-научном эксперименте);

3)модельно-информационная (информация – материальная основа обучения, в процессе обучения эта основа подвергается обработке, передаче, количественной оценке);

4)дидактические (на основе соответствующих количественных и качественных характеристик дается аналитическое или графическое описание той или иной части процесса подготовки специалиста средствами модели);

5)общеметодологические (все большее значение приобретает связь между специальными естественно-техническими проблемами и философией);

6) социально-психологический (подход к живой природе на основе видения ее как большой системы. Этот аспект выражает в себе моделирование личности обучающегося, а отсюда - моделирование обучающихся как конкретных производственных групп.

Используя вышесказанное, мы разработали методическую модель управления человеческим капиталом. Методическая модель позволяет обосновать структурно-функциональные аспекты построения терминологического аппарата и методологических подходов. Функциональный аспект предлагаемой нами методической модели обеспечивается тем, что структура модели состоит из пяти основных компонентов, каждый из компонентов в ней выполняет определенные задачи. Структурная-определяет компонентный состав структурной модели.

Данная модель является необходимой базой знаний в образовательном процессе, шаблоном, обеспечивающим успешное решение возникающих проблемных ситуаций, моделирование действительности направлено на формирование умений и навыков, обеспечение организационно-педагогических условий подготовки к профессиональной деятельности, контроль за образованием, управление человеческим капиталом в целом.

Целевые, содержательные, организационно-процессуальные, диагностические и результативные компоненты методической модели обеспечивают последовательное развитие взаимосвязанной и информационно-коммуникативной компетентности и, как следствие, развитие личностных качеств прогнозируемого педагога. В целевом компоненте на основе социального спроса направлено обеспечение готовности будущих учителей к выполнению своих профессиональных обязанностей, изложенных в квалификационных требованиях к направлению образования, выполнению задач, определенных Законом Республики Узбекистан “Об образовании”, концепциями модернизации высшего образования, определены педагогико-организационные условия, выбраны формы, средства и методы обучения. В технологически-процессной составляющей реализуется структурная структура управления человеческим капиталом, процесс от контроля образовательных результатов до коррекции содержания образования. В диагностическом компоненте разрабатываются этапы, критерии оценки и уровни проведенного тестирования педагогического опыта.

Основным компонентом управления человеческим капиталом является комплекс дидактических средств, способствующих развитию познавательных способностей и непосредственному формированию навыков будущих педагогов,

а также способствующих широкому применению приобретенных знаний. Выбор дидактических средств в этом процессе осуществляется в зависимости от целей, методов, содержания обучения, особенностей изучаемого учебного материала и материально-технического оснащения учебного процесса.

Целевой, содержательный, процессный, диагностический и результирующий компоненты взаимосвязаны, их последовательное или параллельное ведение обеспечивает развитие личностных и профессиональных компетенций высокого уровня. В содержательной составляющей через задачи, принципы, подходы ставится цель довести научный капитал студента на каждом этапе до этапов его обеспечения, а также нормативных требований.

Подводя итог, можно сказать, что дидактическими средствами обучения служат средства, обеспечивающие капитал обучающихся их знаниям, входящие в состав сенсомоторных стимулов, воздействующих на органы чувств и способствующих прямому и косвенному познанию мира. Средства обучения отражаются с учетом общих закономерностей дидактики, степени готовности обучающихся к восприятию информации, относящейся к учебным предметам, направлениям их будущей профессиональной деятельности.

Список использованной литературы:

1. Амстронг, М. Практика управления человеческими ресурсами /м. Amstrong. - СПб.,: Питер, 2004. — 825 С.

2. Багов, В.Р. Управление интеллектуальным капиталом: учебное пособие / В.Р. Багов, Е.Д. Селезнев, Б.С. Ступаков. - М.: Кэмерон, 2006. - 248 С.

3. Бовин, А.А. Управление инновациями в организациях: учебное пособие / А.А. Бовин, Л.Й. Чередникова, В.А. Якимовича. — М.: Омега-Л., 2009. -220 С.

4. Черненко И.М. Стратегическое управление человеческим капиталом промышленного предприятия: Дис. ... канд. ЭК. наук. Екат., 2014. – 241 С.

5. Горелов, Н.А. Антикризисное управление человеческими ресурсами / Н.А. Горелова. - СПб.,: Питер, 2010. – 429 С.

6. Адамуров Б. В. Система развития навыков проектирования образовательного процесса у будущих педагогов на основе акмеологического подхода: пед. наука. док. (DSc) diss. Автореф.-Т.:,2018. -Б.15.

7. Нуреев, Р.М. Развитие человеческого капитала как реальная альтернатива сиревой специализации страны / Р.М. Нуреев / / экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007. - Том 5. №3. – С. 111-129.

8. Одегов, Ю.Г. Чем управление человеческими ресурсами принципиально отличается от управления персоналом? / Ю.G. Одегов / / Вестник Омского Университета. Серия»Экономика". – 2018. – № 1 (61). – С. 106-114.

9. Плячкайтене, И.М. Становление и развитие теории человеческого капитала / / молодой ученый. — 2011. — №7. Т.1. — С. 102-104.

ADABIYOTSHUNOSLIKDA QISSA POETIKASI

Suleymanova Sevara Abdumalikovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Boshlang‘ich ta’lim fakultetei o‘qituvchisi

Annotatsiya: Qissa janrida doimo ruhiyat bilan bog‘liq muammolar bo‘lishini e’tiborga olsak, masala mohiyati chandon oydinlashadi. Muammoning faqat bir tomonlama o‘rganilishi biz olib borayotgan tadqiqotning o‘lchovlariga unchalik to‘g‘ri kelmasligi aniq.

Kalit so‘zlar: Qissa.janr,ruhiyat,nazariya,nasr,adabityotshunoslik,poetika

Qissa janrida doimo ruhiyat bilan bog‘liq muammolar bo‘lishini e’tiborga olsak, masala mohiyati chandon oydinlashadi. Muammoning faqat bir tomonlama o‘rganilishi biz olib borayotgan tadqiqotning o‘lchovlariga unchalik to‘g‘ri kelmasligi aniq. Chunki XX asrning 20- yillaridan boshlangan sinfiylik va konfliktsizlik nazariyasi, ikkinchidan, sho‘ro siyosatining tutumlari masalaga teran kirib borish imkonini chegaralab qo‘ygandi. 60-yillardan keyingina erkinlik shabadalari (unda ham to‘laqonli tamoyil emas!) muammoga aynanlik nuqtai nazaridan borishga imkon bera boshladi. Unda ham sobiq ittifoq hududlarida yashab ijod qilgan, temir qonuniyat negizidan tashqariga unchalik erkin chiqa olmagan yozuvchilar ko‘pincha urush va uning salbiy oqibatlarini yuzaga chiqarishning uddasidan chiqa oldi xolos! Ch.Aytmatovning “Jamila”, O.Yoqubovning “Muqaddas”, P.Qodirovning “Erk”, “Qadrim”, O‘.Umarbekovning “Sevgim, sevgilim”, Sh.Xolmirzayevning “To‘lqinlar”, O‘.Hoshimovning “Bahor qaytmaydi” kabi o‘nlab qissalarda o‘sha davrning odamlari ruhiyatidagi katta-kichik evrilishlar, o‘zlikni tanish, oila va shaxslararo munosabatlar talqini shular jumlasidandir. 70-yillardan keyingi M.M.Do‘st, E.A’zam, A.A’zam, A.Dilmurod kabi yozuvchilar uslubida tamomila boshqacha obrazlar sistemasi talqini yuzaga kela boshladi. Nihoyat 90-yillardan keyin badiiy adabiyotda shaxsning o‘zini tasvirlash, o‘zining muammolarini turli usul va yo‘sinlarda namoyish qilish tradisiyasi o‘lchov tig‘izligini ranginlashtirdi. Bularning ko‘pchiligi yangi odam obrazini ruhiy talqin qilish masalasiga sho‘ng‘ib ketishi kuzatiladi. Demak, muammoga turli davrlar dunyoqarashi, amaldagi kuchlar taqdimnomasidek baholash ishonchni oqlashi tayin.

Lekin baribir, qissa janrining dominantligi hisobiga qissa bo‘lib qolaveradi”[1]. Binobarin, qissaning epik tur orasidagi ifoda shakllari o‘z mohiyatiga ko‘ra davrning ehtiyoji sabab o‘zgarishga mahkumligi bilan ham ajralib turadi. Boshqacha aytganda, bitta qahramon atrofida birlashayotgan voqelik yozuvchi ijodiy konsepsiyasi hosilasidir.

Unda bir-birini to‘ldiruvchi kategoriyalar o‘z ifodasini topishi muhim: “Povest janriga mansub bo‘lgan asarlarda qamrab olingan davrdan qat’i nazar bosh qahramon hayotida mavjud bo‘lgan barcha voqealarning batafsil tasvirlanishi shart emas. Yozuvchi o‘sha voqealarning eng asosiylarini tanlab oladi, qaysiki bosh qahramonning xarakterini ochishga qulay kelgan, asar g‘oyasini ochishga xizmat qiladigan

[1] https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/marhabo-qochqorova-xurshid-dostmuhammad-qissachiligida-metafora-va-timsolli-ishoralar/

voqealarnigina kengroq tasvirlaydi”[2]. Haqiqatdan ham, povestda poetik qonuniyat qisadagi singari murakkab va olamshumul masalalarni idroklashga keng imkon bermaydi. Yozuvchi muayyan voqelik fonida harakatlanadi. Davrning og‘riqlari va muammolari ma’lum bir sinfiy takomilda ayonlasha boradi. Qissada – vaqt nisbatan chegaralansa-da, qahramonning botiniy olamidagi evrilishlar asosan inson konsepsiyasi negizida talqin etiladi. U davrni ham, zamonni ham, makonni ham, tarixiy aspektdagi rolini ham maromiga bo‘ysundiradi, natijada, davrning manzarasi haqqoniy qiyofada o‘quvchi ko‘zi o‘ngida qayta jonlanadi. Dos.M.Boboxonov masalaga quyidagi rakursdan turib baho berishni ma’qul ko‘raganligida masala mohiyatiga yaqinlashish kuzatiladi. Muallif yozishicha: “Zamonaviy adabiyotshunoslikda muammo markaziga hazrati insonni qo‘yib gavdalantirish (antroposentrizm) an’anasi strukturalizmdan qolgan meros sifatida “gereosentrizm” tendensiyasiga, shaxsning o‘z-o‘zini anglash jarayoniga diqqatning kuchayishiga bo‘shatib berdi. Bugungi kunda insonni adabiy asar qahramoni sifatida o‘rganish turli yo‘nalishlar: ma’naviy-falsafiy muammolarning badiiy talqini, janr, kompozisiya, mavzu kabi kategoriyalar darajasida amalga oshirilmoqda”[3]. Binobarin, psixologik talqin birgina qahramon olamida emas, yozuvchi ruhiyatidan o‘sib chiqqan iztirob alangasidir. U qissa syujetida ishtirok etayotgan barcha qahramonlar tabiatida – muvozanat birligini taqozolashga imkon beradi. Agar bordi-yu, bosh qahramon atrofida uyushgan tasvir metodologiyasiga zo‘r zalvorli muammo yuksalanaversa, voqelik o‘z-o‘zidan sochilib ketishi tayin. Ayniqsa, ishq haqida bitilgan qissalarda yozuvchilar qaysi tomonga muhabbat qo‘yishi dinamik o‘sishda ochiq-oshkor seziladi. Bu emotsiya asta-sekinlik bilan qahramonda rivojlanib, o‘quvchi ko‘ngliga kirib olishi tayin. Demak, yozuvchi – davrning manzarasini, qahramonning ruhiyatini. Voqelik oqimini bir maxrajda jilvalantirmasa, ijodiy maqsad konseptual maydonga aylanmaydi. Aniqlikdan – noaniqlik kelib chiqishi tayin. Murakkab tasvir shtrixlarida bular ro‘y-rost ko‘z o‘ngimizda namoyon bo‘lishi hech gap emas.

“Adabiyot tarixidan ma’lumki, har qanday adabiy usuldagi yangilik o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi: adabiyotdagi yangi oqimlar, an’analar o‘z dvrining estetik, ijtimoiy, g‘oyaviy, mafkuraviy, tafakkur ehtiyoji, in’ikosi sifatida so‘z san’atida bo‘y ko‘rsatadi. Qadimgi davrda adabiyot yoki keyingi yuz yillik adabiyotmi, qaysi davr adabiyoti bo‘lishidan qat’i nazar, yangi bir oqimlar, so‘zga munosabat, shakliy va badiiy izlanishlar aslida o‘sha jamiyatda paydo bo‘layotgan ijtimoiy fikr va ijtimoiy ong ostining ehtiyojini namoyon qiladi”.[4] Anglashiladiki, tarixiy-ijtimoiy jarayonning o‘z-o‘zidan yuzaga chiqmasligi mumkin. Unda davrning qiyofasi aks etadi. Davr esa odamlarning faol ijtimoiy yashash turmushining haqiqiy manzarasida ko‘zga tashlanadi.

Shunday ekan, L.Bo‘rixon bir vaqtning o‘zida ikki tomonga ham o‘z munosabatini simpatiya, antipatiyasini bildirib boradi. Jamiyatning boshlab bergan soxta va nurli yo‘llarining aslida puch orzu ekanligini ishongan olomonning haqiqiy ruhiy-ijtimoiy yashash ko‘nikmalari. Ikkinchisi, mafkuraning o‘ta uzoqni ko‘zlab,

---

[2] Аброров.А. Ўзбек повести. – Т: Фан, 1973. – Б. 9.
[3] Бобохонов М. Ўзбек қиссаларида бадиий психологизм. Монография. –Т: “Баёз. 2014. –Б.15.
[4] Лучанов М.Ф.История мировой литературы. – Омск, 2004.

bo‘ysundirib yashashga odatlantirilgan geosiyosiy xunrezliklarining asl qiyofasini fosh qilish mexnizmining talqini.

Shunday ekan, yozuvchi L.Bo‘rixonning “Sirli muallim” qissasining yozilganiga yigirma yillar bo‘ldi. Unda yozuvchi “Jaziramadagi odamlar” romandiga bosh qahramon O‘roq Umurzoqovning qahramonlarcha halok bo‘gan urush va uning qishloq hayoti, ahli uchun nihoyatda ayanchli ta’siri gavdalantiriladi.

ILMIY-NAZARIY ADABIYOTLAR

1. Аброров.А. Ўзбек повести. – Т: Фан, 1973. – Б. 9.

2 Арасту. Поэтика. –Т: “Янги аср авлоди”. 2018. –Б.34.

3. Бобохонов М. Ўзбек қиссаларида бадиий психологизм. Монография. –Т: “Баёз. 2014. –Б.15.

4. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. –Л.Советский писател, 1971. –С.300.

5. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. Книга для учителя. –М. Просвещение. 1988. –С.18-19.

6. Лучанов М.Ф.История мировой литературы. – Омск, 2004.

7. Расулова У. XX аср ўзбек қиссачилиги (поэтик изланишлар ва тараққиёт тамойиллари). Филол.ан.док.дисс. –Т.: 2020. –Б.15.

8.Бобохонов М. Ўзбек қиссаларида бадиий психологизм. Монография. –Т: “Баёз. 2014. –Б.9.

PSIXOLOGIYADA EMPATIYA TUSHUNCHASI

G'aybullayeva Zilola Xushnud qizi
Psi-23/2 –guruh talabasi
Ho'sinova Saodatjon Umirbek qizi
Psi-23/2 –guruh talabasi
Ilmiy malhatchi: Psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada o‘smirlik davriga xos bo‘lgan xususiyatlar hamda empatiya atamasining ta'rifi keltirilgan. Shuningdek, empatiya - bu aqlni vazminlik bilan o‘qiy oladigan, biroq boshqa odamning hissiy holatini bevosita birinchi shaxsdan tushuna oladigan telepati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Empatiya, o‘smirlik davri, kognitiv komponent, emotsional komponent, tuyg‘ular.

Hozirgi davr kishisi dunyoda ongli yashash uchun o‘zining qiymat-semantik makonini aniqlash uchun o‘zini insoniy qadriyatlar olamiga singdirishga majburdir. Ushbu singdirish hissiy kechinmalarninig to‘g‘ridan-to‘g‘ri bevosita ishtirokida amalga oshiriladi. Va shunda umuminsoniy qadriyatlar insonning mavjud hayotiy munosabatlarida harakat qilish uchun qabul qilinadi, unga haqiqatga nisbatan nuqtai nazarni o‘rnatishga harakat qiladi. Rahmdillikka moyillik hissiyemotsional tajribani yaxshilash, empatiya, empatik xulq-atvorni shakllantirish uchun ichki zaxiralarni ochishga imkon beradi.

O‘zaro ta'sirning natijaviy apparati sifatida empatiya hayvonlar jamiyatini tark etganidan beri odamlar tomonidan qo‘llaniladi. Guruhlarga birlashgan odamlarning asl uyushmalarining omon qolishi uchun yordam berish, atrofdagi odamlar bilan til topishish va atrof-muhitga moslashish san'ati zarur bo‘ldi.

Empatiya - bu zamonaviy psixologiyaning o‘ziga xos turi bo‘lib, u odamning o‘zini boshqa shaxs o‘rnida tasavvur qilish, boshqa birovning his-tuyg‘ulari, istaklari, g‘oyalari va harakatlarini refleks darajasida amalga oshirish, boshqalarga yaxshi munosabatda bo‘lish qobiliyatini anglatadi. unga o‘xshash his-tuyg‘ularni his qilish, uni o‘z vaqtida hissiy holatini anglash va tan olishdir. Suhbatdoshga nisbatan empatiyani ifodalash, uning nuqtai nazaridan vaziyatni ko‘rish, uning hissiy holatini “tinglash” qobiliyatiga ega bo‘lishini anglatadi.

O‘zga insonlarning tashvishlari, his-tuyg‘ulari va his-tuyg‘ularini o‘z shaxsiy his-tuyg‘ulari nuqtai nazaridan tushuna oladigan va qabul qila oladigan shaxs empat deb ataladi.

Aytish mumkinki, empatiya - bu aqlni vazminlik bilan o‘qiy oladigan, biroq boshqa odamning hissiy holatini bevosita birinchi shaxsdan tushuna oladigan telepatdir. Shu sababli bu borada empatiya darajasi kuchli insonlarda agar ushbu fenomen tufayli ular o‘zlarining his-tuyg‘ularini, qoida tariqasida, qarindoshlari va unga yaqin odamlarning his-tuyg‘ularidan farqlashni va tan olishni to‘xtatsalar, turli psixologik buzilishlar rivojlanadi.

Bundan tashqari, ba'zi hollarda, kimdir bilan o‘zini o‘zi identifikatsiya qilish jarayonida shaxsning shaxsiyati “cho‘kadi”, bu ruhiy tushkunlik manbai bo‘lib xizmat

qilishi mumkin va shaxsning bunday ikkilanishni hal qilishning - o‘z joniga qasd qilish kabi so‘nggi chorasiga o‘tish shakliga moyil bo‘ladi.

“Empatiya” atamasi psixologiyaga ichki dinamizmni ko‘rsatish uchun kiritilgan bo‘lib, uning natijasi o‘zga insonning holatini ongsiz ravishda anglab yetishdir. Empatiyaning zamonaviy formulalari quyidagilarni o‘z ichiga olishi mumkin:

• boshqa shaxsning fikr va his-tuyg‘ularining ichki holatini bilish va tushunish;

• ikkinchisi bo‘lgan hissiy holatlardagi “hissiyot”;

• Tasavvur yordamida boshqa odamning his-tuyg‘ularini qayta qurish faoliyati;

• Inson o‘zini boshqa odam o‘rnida qanday tutishi mumkinligi haqida fikr yuritish;

• Boshqa odamning azobiga javoban qayg‘u;

• boshqa shaxsga qaratilgan, shaxsning boshqasining baxti haqidagi tushunchasiga mos keladigan hissiy teskari aloqa va boshqalar.

Boshqachasiga aytganda, haqiqiy empatiya nafaqat yuqori hissiy qabul qilishni, balki yuqori darajadagi xabardorlikni ham o‘z ichiga oladi. Birinchi ikkita komponent asosida boshqasiga yordam berish uchun rag‘bat paydo bo‘ladi, bu esa bolani aniq harakatlarga undaydi. Natijada, empatiya darajasining oshishi quyidagilardan iborat degan xulosaga kelishimiz mumkin:

• Kognitiv komponent, bu muayyan vaziyatda boshqa odamning his-tuyg‘ularini tushunishni o‘z ichiga oladi.

• emotsional komponent empatiyadir.

• Boshqa odamning his-tuyg‘ulari va holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan harakatlarni o‘z ichiga olishi mumkin bo‘lgan xatti-harakatlar komponenti.

Shuni ta’kidlash kerakki, empatiya tushunchasini aniqlash uchun universal belgilar mavjud emas. Siz empatiyaning mohiyatini ochib beradigan ba’zi bir kumulyativ fazilatlarni aniqlashingiz mumkin.

Haqiqiy empatiya nafaqat boshqalarga nisbatan yuqori hissiy sezgirlikni o‘z ichiga oladi, balki boshqa odamlarni tushunishning yuqori qiymatini ham anglatadi. Hamdardlik va empatiyaga asoslanib, hissa qo‘shish uchun turtki mavjud, bu impuls turli xil harakatlarni rag‘batlantiradi.

Natijada, empatiya darajasining oshishi quyidagilardan iborat degan xulosaga kelishimiz mumkin:

• Kognitiv komponent, ma’lum bir vaziyatda boshqa odamning his-tuyg‘ularini tushunishni o‘z ichiga oladi.

• emotsional komponent empatiyadir.

• Boshqa odamning his-tuyg‘ulari va holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan harakatlarni o‘z ichiga olishi mumkin bo‘lgan xatti-harakatlar komponenti.

Bolaning axloqiy fazilatlarini tarbiyalash va rivojlantirish hissiy tarkibiy qismdan boshlanishi kerak, chunki hech qanday o‘zaro ta’sir va aloqa etarli darajada samarali bo‘lmaydi, chunki uning ishtirokchilari raqibning hissiy holatini taniy olmaydilar yoki ularni jilovlay olmaydilar. hissiyotlarning o‘ziga xos ko‘rinishlari.

O‘z sezgilari va his-tuyg‘ularini tushunish shaxsning shakllanishi va rivojlanishidagi eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Garchi bu jarayon juda oddiy bo‘lib tuyulsa-da, bolaning his-tuyg‘ularini to‘g‘ri tanib olish va ularga yetkazish g‘oyat qiyin. Bu sohada ma’lum bilim va ma’lum darajadagi rivojlanishni talab qiladi.

Inson his-tuyg‘ulari qanchalik xilma-xilligini tushunsa, u boshqa odamning holatini yaxshiroq va to‘g‘ri tushuna oladi.

Tuyg‘ular o‘z vaziyatini yo‘qotadi va yanada chuqurroq mantiqiy tarkibga aylanadi, ular kutilgan ichki fikrlar yoki sharoitlarga javoban tug‘iladi. Yosh o‘quvchida hissiy bashorat shakllanadi, bu uni ishlashning mumkin bo‘lgan oqibatlari haqida tashvishlanishga, boshqa shaxslarning uning harakatlariga munosabatini kutishga majbur qiladi. Shuning uchun bolaning faoliyatida hissiyotlarning o‘rni sezilarli darajada o‘zgaradi.

Binobarin, boshlang‘ich maktab yoshidagi hissiy taraqqiyotning xususiyatlarini ta’kidlash mumkin, bolalar hissiyotlar tasvirining ijtimoiy modellarini o‘rganadilar; bolaning ishida his-tuyg‘ularning ma’nosi o‘zgaradi, hissiy bashorat rivojlanadi; his-tuyg‘ular birmuncha tushunarli, umumlashtirilgan, hushyor, erkin, vaziyatga bog‘liq emas: axloqiy, aqliy, estetik kabi yuksak his-tuyg‘ular rivojlanadi.

Xarakterning axloqiy xususiyatlari bilan tanishish bolaga yordam ko‘rsatadi, shu jumladan, shaxsning axloqiy va axloqsiz tomonlari haqida o‘ylashga, yaxshi va yomonni farqlashga, o‘rnak orqali kamsitishni his qilishga yordam beradi. Uyatchan bola dadil bo‘lishga, dushmanona kayfiyatdagi bola esa hamdard va mehribon bo‘lishga intiladi.

Kerakli vaziyatlarning shakllanishi, hissiy qulaylik holati shaxsiyatning rivojlanishi va shakllanish tadrijiga ta’sir ko‘rsatadi. Yetti yoshga kelib, ko‘pchilik bolalar tengdoshiga yordam berish, hech qanday sababsiz sovg‘a berish yoki janjalga berilish uchun oldindan aytib bo‘lmaydigan va beg‘araz istaklarga ega. Uning ishida xolis hissiy ishtirok etish, tengdoshning bola uchun nafaqat o‘zi bilan taqqoslash ob’ekti, balki qimmatli, yaxlit shaxs bo‘la boshlaganligini ko‘rsatishi mumkin. Taxmin qilish mumkinki, tengdoshlar bilan munosabatlardagi bu o‘zgarishlar kichik yoshdagi o‘quvchining o‘zini-o‘zi anglashi va o‘zini-o‘zi anglashidagi muayyan o‘zgarishlarni ifodalaydi. Shaxslarning hissiy holatiga yo‘naltirilganlik birlashgan qo‘shma ishning zaruriy talabi sifatida tushuniladi. Empatiya tuyg‘usini shakllantirish shaxsiyatni rivojlantirishning ajralmas qismini, shaxsga shaxslararo munosabatlar madaniyatini o‘rgatish, bolaning shaxsiy his-tuyg‘ularini va tashvishlarini boshqarish qobiliyatini shakllantirishni o‘z ichiga oladi.

Birgalikda ishlashning o‘ziga xos xususiyati ta’lim faoliyatini yaratish imkoniyati bilan belgilanadi, u shaxsning hissiy holatlari va his-tuyg‘ularini tushunish, boshqa shaxsning fikrlarini tushunish va tan olish, qo‘llab-quvvatlash va yordam ko‘rsatish uchun impulsni kafolatlaydigan turli xil shaxslararo aloqalarni tashkil etish, shaxslararo munosabatlarni tashkil etish qobiliyatiga qaratiladi.

Adabiyotlar:

1. Krayg, G. Psixologiya [Tekst] / G. Krayg. – SPb.: Piter, 2002. 992 s.
2. Juraev, D. Pedagogika va psixologiya[Tekst] / D. Juraev // Toshkent, 2015.

O‘SMIRLIK DAVRIDA EMPATIYANING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Iriqulova Zuhra
Psi-24/2 –guruh talabasi
Ibodullayeva Elmira
Psi-24/2 –guruh talabasi

Annotatsiya: Maqolada o'smir bolalarda empatiya va qadriyat yo'nalishini rivojlantirish muammosi ko'rib chiqiladi. Empatiya darajalari, shuningdek, o'smirlarga xos bo'lgan qadriyatlar aniqlangan. O'smir bolalarda empatiyani rivojlantirish dasturi boshqa shaxsga nisbatan qadriyatlarga asoslangan munosabatni shakllantirish orqali taqdim etiladi.

Kalit so’zlar: Empatiya, o'smirlik, qadriyat yo'nalishlari.

Hozirgi vaqtda boshqa odamning his-tuyg'ularini, fikrlarini va munosabatlarini tushunish, uning ichki dunyosini adekvat idrok etish, semantik va hissiy nuanslarni saqlagan holda, baholash va qoralashsiz katta ahamiyatga ega. Birovning muammolariga empatiya va sezgir bo'lish qobiliyati shaxslararo munosabatlarni o'rnatish uchun zarur shartlardan biridir. Bugungi kunda shafqatsizlik, tajovuzkorlik va boshqa odamlarning tajribalariga hissiy jihatdan javob bera olmaydigan bolalar soni ortib bormoqda.

O'smirlik - tengdoshlarga nisbatan hamdardlik, dunyoqarash va dunyoning yaxlit manzarasini shakllantirishga yuqori sezgirlik davri bo'lib, unda qadriyatlar yo'nalishlari psixologik yangi shakllar sifatida ishlaydi. Boshqa odamning tajribasiga javob berish qobiliyati sifatida empatiya shaxsning shaxsiyati va uning qadriyatlari tuzilishi bilan bog'liq.

Aynan o'smirlik davrida qiziqishlarning ma'lum doirasi o'rnatila boshlaydi, ular asta-sekin ma'lum bir barqarorlikka ega bo'ladi. Qiziqishlarning bu doirasi o'smirning qadriyat yo'nalishlarining psixologik asosidir. Boshqa odamlarning psixologik tajribalariga va o'ziga bo'lgan qiziqish rivojlanadi.

Shunday qilib, o'smirlarning empatiyasi va qadriyat yo'nalishini rivojlantirish xususiyatlarini o'rganishning dolzarbligi axloqiy qadriyatlar, hayotga qarash va boshqa odamlar bilan munosabatlardagi o'zgarishlarning intensivligi bilan belgilanadi.

Bizning ma'lumotlarimiz shuni ko'rsatadiki, sub'ektlarning 9,8 foizi empatiyaning yuqori darajasiga ega, bu odam boshqalarning ehtiyojlari va muammolariga sezgir, hissiy jihatdan sezgir, ochiqko'ngil, boshqalar bilan tezda aloqa o'rnatadi va umumiy til topadi. 74,5% normal (o'rtacha) darajani ko'rsatdi, bu esa bu odamlarning ayniqsa sezgir shaxslar emasligini ko'rsatadi. Shaxslararo munosabatlarda odamlar o'zlarining shaxsiy taassurotlariga ishonishdan ko'ra, boshqalarni xatti-harakatlariga qarab baholaydilar. 15,7% - past daraja, bu odam odamlar bilan aloqa o'rnatishda qiynalayotganini va katta kompaniyada o'zini noqulay his qilishini ko'rsatadi. Boshqalarning harakatlaridagi hissiy ko'rinishlar ba'zan bu o'smirlar uchun tushunarsiz

va ma'nosiz ko'rinadi. Hech bir mavzuda empatiyaning juda yuqori va juda past darajalari aniqlanmadi.

Shunday qilib, olingan natijalar o'smirlarning aksariyati asosan empatiyaning o'rtacha darajasida ekanligi haqida xulosa chiqarishga imkon beradi. Bu shuni anglatadiki, o'smirlar kerakli vaqtda unga muhtoj bo'lgan odamga hamdardlik ko'rsatishga tayyor, lekin ayni paytda ular uning ahvoliga to'liq singib ketishga intilmaydilar.

Qadriyat yo'nalishlarini o'rganish olti shkala bo'yicha natijalarning tavsifini o'z ichiga oladi: bilish, boshqa qiymat, o'z-o'zini qadrlash, mas'uliyat. Qadriyat sifatidagi “idrok” shkalasida 51% yuqori darajaga ega bo‘lib, bunday o‘quvchilarning bilishga bo‘lgan ehtiyoji katta ekanligidan dalolat beradi va bilish jarayoni ijobiy his-tuyg‘ularni keltirib chiqaradi. Mavzularning 39,2 foizida o'rtacha daraja aniqlandi, bu o'quvchilar o'rganishning muhimligini, umuman bilimni hayotdagi qadriyat sifatida tushunishlarini, ammo bu qiymatga nisbatan to'liq ongli ravishda o'zini o'zi belgilash sodir bo'lmaganligini ko'rsatadi. 9,8% past darajani ko'rsatdi, bu esa bilishga bo'lgan ehtiyoj minimal yoki deyarli yo'qligini ko'rsatadi.

"Boshqa qiymat" shkalasi bo'yicha sub'ektlarning 31,4 foizi yuqori darajaga ega, bu o'smirlarda boshqa shaxsning individualligini qadriyat sifatida qabul qilish rivojlanganligini tasdiqlaydi. 54,9% sub'ektlarda o'rtacha daraja aniqlandi, bu o'smirlarning boshqalarning individualligini qadriyat sifatida tan olishini va boshqa odamlarni hurmat qilishga harakat qilishini ko'rsatadi. 13,7% past darajani ko'rsatdi, bu boshqa shaxsni qadriyat va individuallik sifatida shakllanmagan idrokni, boshqalarga hurmatli munosabatni, ular bilan mehribon va konstruktiv muloqot qilish qobiliyatini ko'rsatadi.

"Men qadrlayman" shkalasi bo'yicha 39,2% sub'ektlar yuqori darajani ko'rsatdi, bu o'quvchining "men" ning shakllangan tuzilishini, o'ziga shaxs va individuallik sifatida hurmatli munosabatini ko'rsatadi. Fanlarning 60,8 foizi o‘rtacha darajaga ega, bu esa talabaning o‘zining “men”iga katta e’tibor qaratishini va o‘z-o‘zini idrok etishda ijobiy bo‘lishga harakat qilishini ko‘rsatadi. Hech kim "I-qiymati" shkalasi bo'yicha past darajaga ega bo'lmagan.

"Mas'uliyat" shkalasi bo'yicha sub'ektlarning 25,5 foizi yuqori darajani ko'rsatdi, bu o'smirlarda mas'uliyat ayniqsa muhim shaxsiy xususiyat sifatida rivojlanganligini, shuningdek, mas'uliyatni o'z-o'zini namoyon qiluvchi shaxsning asosiy tarkibiy qismi sifatida tan olishini ko'rsatadi. 68,6% sub'ektlarda o'rtacha daraja kuzatilgan, bu o'smirlar mas'uliyatning muhimligini shaxsiy sifat sifatida tan olishlarini va uni o'z harakatlarida ko'rsatishga intilishlarini ko'rsatadi. 5,9% past darajani ko'rsatdi, bu o'quvchilarning o'zi va hayotdagi xatti-harakatlari uchun javobgar bo'lishi zarurligini juda kam darajada yoki umuman bilmasligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, olingan ma'lumotlar ko'pchilik bolalar uchun boshqa qiymat, o'zini o'zi qadrlash va mas'uliyat o'rtacha darajada degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. Qadriyatga yo'naltirilganlik - bolalarning yarmida bilish yuqori darajada.

Shunday qilib, bizning tadqiqotimiz natijasida, boshqalarning ehtiyojlari va muammolariga sezgir bo'lgan o'smirlar hissiy jihatdan sezgir, hamdardlik bildiradi - ular boshqa birovning shaxsiyatiga hurmat bilan munosabatda bo'lishadi va boshqa shaxsning individualligini qadriyat sifatida qabul qiladilar. . Boshqalarning hissiy

kechinmalariga befarq bo'lgan o'smirlar - ularda boshqa shaxsni qadriyat va individuallik sifatida qabul qilish shakllanmagan.

Olingan ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlarda empatiya darajasini oshirish uchun tizimli, maqsadli ish kerak, bu ishning keyingi yo'nalishini belgilab berdi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'spirinlarda boshqa shaxsga qadriyatga asoslangan munosabatni shakllantirish orqali empatiyani rivojlantirishga qaratilgan tuzatish va rivojlanish dasturi ishlab chiqilgan. Vazifalar sifatida quyidagi ish bosqichlari belgilandi: o'smirlarda boshqa shaxs haqidagi g'oyalarni qadriyat sifatida shakllantirish; boshqa odamning his-tuyg'ulariga ongli munosabatni rivojlantirish; boshqa shaxsga nisbatan ijobiy munosabatni rivojlantirishga ko'maklashish; boshqa odamga hamdardlik va hamdardlik bildirish qobiliyatini yaxshilash.

Shunday qilib, bizning tadqiqotlarimiz quyidagi xulosalarga kelishimizga imkon berdi:

1. Boshqa shaxsga qadriyatga asoslangan munosabatni shakllantirish orqali empatiyani rivojlantirish dasturining samaradorligi haqidagi taxmin eksperimental tarzda tasdiqlandi.

2. O‘smirlarda boshqa shaxsga nisbatan qadriyatga asoslangan munosabatni shakllantirish orqali empatiyani rivojlantirishga shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi ta’sirlarning tamoyillari, mexanizmlari, strategiyalari va taktikalariga asoslangan nazariy asoslangan nazariy va amaliy dastur yordam beradi.

3. Boshqa shaxsga nisbatan qadriyatga asoslangan munosabatni shakllantirish orqali o'smirlarda empatiyani rivojlantirishga guruh va juftlik topshiriqlari yordam beradi, ular turli faoliyatda birgalikda harakat qiladilar, ularning xatti-harakatlari boshqa guruh tomonidan qanday qabul qilinganligi haqida ma'lumot oladi; a'zolar va o'z tajribalarini tahlil qilish orqali o'zlari va imkoniyatlari haqida bilimlarni kengaytiradilar.

Adabiyotlar:

1. Krayg, G. Psixologiya [Tekst] / G. Krayg. – SPb.: Piter, 2002. 992 s.
2. Juraev, D. Pedagogika va psixologiya[Tekst] / D. Juraev // Toshkent, 2015.

JISMONIY TARBIYA O’QITUVCHILARINING HAYOTIDA TIBBIY BILIMLARNING O’RNI

Akbarova D. R.
Teacher at Tashkent State pedagogical University
Abdurakmonov Sh. Y.
student, Tashkent State pedagogical University
Yoldoshev A.A.
student, Tashkent State pedagogical University

Аннотация. Maqolada jismoniy tarbiya o'qituvchilarining hayotida tibbiy bilimlarning zarurligi va ahamiyati bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan. Ayniqsa talaba-yoshlarning bilimini tibbiy bilimlar bilan boyitishning bir nechta asosiy jihatlari va asoslari batafsil yoritilgan.

Annotation. The article provides information on the need and importance of medical knowledge in the life of physical education teachers. Several key aspects and fundamentals of enriching student-youth knowledge with medical knowledge in particular are covered in detail.

Калит сўзлар: жисмоний тарбия ўқитувчиси, тиббий билимлар, восита, шакл, метод, жароҳат, реабилитация, тиббий ёрдам, соғлиқни сақлаш, озиқланиш, стресс, мотивация.

Keywords: physical education teacher, medical knowledge, tool, form, method, injury, rehabilitation, medical care, health, nutrition, stress, motivation.

Sog’lom yurt ahli davlatni qudratli qiladi. Yoshlarimiz tibbiy madaniyati kun sayin ortib bormoqda, lekin shunga qaramay ba’zi talabalar va o’qituvchilar tibbiyot sohasiga oid bilimlari yetarlicha emasligiga guvohi bo’lamiz. Maqolada ko’zlangan maqsad shuki, jismoniy tarbiya va sport yo’nalishdagi mutaxassislarni orasida kasalliklarni kelib chiqish sabablari va ularning profilaktikasi, oqibatlari, kerak bo’lganda ularga tez tibbiy yordam xodimlari yetib kelguncha bo’lgan vaqtda yoki statsionargacha bo’lgan davrda zaruriy tibbiy yordam ko’rsata olishni, turli xil samarali texnologiyalar asosida pedagogik metodlar, vosita va shakllar orqali bilishi, shuningdek yetkazib berishi zarurligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining hayotida tibbiy bilimlar muhim ahamiyatga ega bo’lib, tibbiy bilimlar nafaqat o'qituvchining professional faoliyatini, balki ularning shaxsiy hayotiga ham to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi. Quyida tibbiy bilimlarning jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun ahamiyatini ko'rsatadigan bir nechta asosiy jihatlar keltirilgan:

1. Sog'liqni saqlash: Jismoniy tarbiya o'qituvchilari talabalarining sog'lig'i va xavfsizligini ta'minlash uchun avvalombor, zarur bo'lgan tibbiy bilimlarga ega bo'lishlari kerak. Bu bilimlar jarohatlarni oldini olish va to'g'ri reabilitatsiya qilishga xizmat qiladi.

2. Jismoniy faoliyat va sog'liq: Tibbiy bilimlar jismoniy faoliyatning inson organizmiga qanday ta'sir qilishini tushunishga yordam beradi. O'qituvchilar sport mashg'ulotlari va jismoniy tarbiya darslarida sog'lom turmush tarzini targ‘ib qilishda bu bilimlardan foydalanishlari mumkin.

3. Dori-darmonlar va ularning ta'siri: O'qituvchilar sportchilar yoki talabalar tomonidan ishlatiladigan dori-darmonlar haqida ma'lumotga ega bo'lishi kerak, chunki bu sportchilarning salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Turli xil dorilar mavjud bo’lib, ularni bir-biridan farqlay olishi zarur.

4. Psixologik jihatlar: Jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanish inson psixologiyasiga ham ijobiy ta'sir ko‘rsatadi. O'qituvchilar psixologik jihatlarni tushunish orqali talabalar bilan samarali muloqot qila oladilar.

5. Fiziologiya va anatomiya: Jismoniy mashqlarning asoslarini tushunish uchun muhim poydevor bo’lib xizmat qiladi. Bu o'qituvchilarga mashg'ulotlarni to'g'ri tashkil etishga yordam beradi.

6. Jarohatlar bilan ishlash: Tibbiyot bilimi jarohatlarga dastlabki yordam ko‘rsatish, ularni aniqlash va davolanish jarayonlarini tushunishga imkon beradi. Har bir sportchi mashg’ulot jarayonida travma olishi mumkin va birinchi yordam ko’rsata olishi kerak.

7. Oziqlanish: Sportchilar va jismoniy faoliyat bilan shug‘ullanuvchilar uchun to‘g‘ri oziqlanish muhimdir. O'qituvchilar ushbu sohada ham ma’lumotlarga ega bo'lishlari zarur.

Tibbiy bilim-inson salomatligini saqlash va mustahkamlash, kasalliklarning oldini olish va davolashdan iborat bo’lgan odamlarning ilmiy va amaliy faoliyati sohasi bo’lib xizmat qiladi [2].

Hayotda turli xil tasodifiy holatlar kuzatilishi mumkin, ayniqsa, jismoniy tarbiya o’qituvchilar o’rtasida, shuningdek, jismoniy tarbiya mutaxassislari va shug’ullanuvchilarda jiddiy ro’y beradigan kasalliklar kuzatilishi mumkin. Masalan, nafasi qisishi, yurak yetishmovchiligi yoki jarohat olgan bemorga қanday birlamchi yordam ko’rsatishni ko’pchilik bilmaydi. Bu holatlarda tibbiy bilimga ega bo’lmaslik, yordam ko’rsatishdan qo’rqish yoki noto’g’ri harakat qilish bemorlarda qator asoratlarga sabab bo’lishi mumkin.

Xarri Bennett - sport tibbiyoti va reabilitasiya sohasida ilmiy tadqiqotlari bilan tanilgan olim sport tibbiyoti va reabilitasiya sohasida ilmiy tadqiqotlari bilan tanilgan mutaxassis. Harri Bennett 1892-yilda Michigan shtatining Ann Arbor shahrida tug'ilgan. [3] Umumiy maktablarga o‘qishga kirdi. Bennett yoshligida boksda qatnasha boshladi va ba’zi shahar musobaqalarida g‘alaba qozondi. Birinchi jahon urushida AQSh harbiy-dengiz kuchlarida xizmat qilgan. U sport travmasi davolashi, reabilitasiya usullari va sportchilarning faoliyatini optimallashtirish bo‘yicha ko‘plab ilmiy maqolalar yozgan. Bennettning tadqiqotlari sport tibbiyotida yangi metodlarni ishlab chiqishga katta ta'sir ko‘rsatdi.

Jismoniy tarbiya yo’nalishdagi mutaxassislarga jismoniy darslarida tibbiy bilimlarni rivojlantirish, muhim vazifa bo’lib sanaladi. Shaxsning jismoniy tarbiyasini qadriyat deb bilish, u jismoniy tarbiyani vosita sifatida o’zlashtirishga doir jamoatchilik fikri va ehtiyojlarini rivojlantirishda ilg’or yo’nalishlarning ta’sirchan omillaridan biriga aylanishi lozim. Shaxsning jismoniy tarbiyasini shakllantirish jarayoni alohida jismoniy jihatlarning o’zini rivojlantirishni emas, balki ular orqali insonni har tomonlama va uyg’un ravishda rivojlantirish bilan birga ruhiy kamolotga tomon yetaklashni nazarda tutadi [4].

Jismoniy tarbiya darslarida tibbiy bilimlarni rivojlantirish, o'quvchilarga sog'lom turmush tarzini shakllantirish, sport faoliyatining foydalari va zaruratini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda bir necha asosiy jihatlarni ko'rib chiqish mumkin:

1. Sog'liqni saqlash va profilaktika: O'quvchilarga jismoniy faollikning sog'liq uchun foydasi, turli kasalliklardan himoya qilishdagi roli haqida ma'lumot berish. Masalan, yurak-qon tomir kasalliklari, ortiqcha vazn va diabetdan himoya qilish. Inson organizmdagi patalogik holatlarini erta aniqlash va oldini olish zarur.

2. Jismoniy faollik va uning tibbiy asoslari: Jismoniy tarbiya darslarida o'qituvchilar o'quvchilarga mushaklar, suyaklar va boshqa organlarning ishlashi qanday sodir bo'lishi haqida ma'lumot berishlari kerak. Bu jarayonlarda anatomiya va fiziologiya bilan integratsiyalashgan holda bilim berish.

3. Sport jarohatlari va ularning oldini olish: O'quvchilarga sport bilan shug'ullanishda qanday xavf-xatarlar mavjudligini tushuntirib berish va jarohatlardan saqlanish usullarini o’rgatish.

4. Sog'lom ovqatlanish: Sog'lom ovqatlanishning jismoniy faoliyatga ta'siri haqida ma'lumot berib, to'g'ri ovqatlanish prinsiplarini o'rganishga yordam berish.

5. Stressni boshqarish: Jismoniy tarbiya orqali stressni kamaytirish usullarini o’rgatib, psixologik salomatlikka e'tibor qaratish.

6. O'z-o'zini baholash va motivatsiya: O’quvchilarni o’z salomatliklarini baholashga undash va ularni jismoniy faollikka rag‘batlantirish.

7. Tibbiyot mutaxassislari bilan hamkorlik: Darslarda tibbiyot mutaxassislari (masalan, sport shifokorlari yoki dietologlar) taklif etilib, seminarlar o'tkazilishi orqali bilimlarni yanada chuqurlashtirish mumkin.

Bu jihatlar orqali jismoniy tarbiya darslari nafaqat jismoniy rivojlanishni, balki tibbiy bilimlarni ham oshirishga yordam beradi hamda yosh avlodning sog'lom turmush tarzini shakllantiradi.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy tarbiya o'qituvchilari tibbiyot sohasidagi bilimlarni egallab olish orqali nafaqat professional malakalarini oshirishadi, balki talabalarining umumiy sog'lomligini ham yaxshilaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Акбарова, Д. Р. (2016). Адаптив ҳаракатга келтирувчи рекреация ва реабилитация шакллари. Дефектологиянинг долзарб масалалари, 1(1), 51-53.

2. Akbarova, D. (2023). The importance of types of medical supervision of a doctor in the development of medical knowledge of future teachers of physical culture. Science and innovation, 2(B4), 402-407.

3. Акбарова, Д. Р. (2022). Спорт тиббиётида функционал тестларнинг аҳамияти. Илий ахборотлари илмий журнали, 1(1), 50-57. 5. Акбарова, Д. Р. (2022). Антропометрия жисмоний ривожланганликни текшириш методлари ва усуллари мажмуи сифатида. Илий ахборотлари илмий журнали, 1(7), 47-50.

4. Каталомова Л. Л., Словарь. М.: Дрофа, 2007.- 61с

5. Shukurov I. B. Jaxon ta’lim standartlari asosida sog’liqni saqlash tizimini tubdan takomillashtirishning asosiy omillari. www. oriens. uz.2023.-03(3)-364 -bet

6. Akbarova, D. R. (2016). Plase of physical exercises in the schedule. International Conference on European Science and Technology, 86(1), 75-78.

7. Arzikbaev, A., & Akbarova, D. (2016). Features of anatomic and psychophysiological development of juvenile school students. Influence of knowledge and public practice on the development of creative potential and personal success in life, 38-38.

8. Арзибаев, Қ. О., & Акбарова, Д. Р. (2016). Проблема здорового образа жизни в исследованиях. Наука и Мир, 3(3), 77-78.

9. Акбарова, Д. Р. (2015). Соғлом бўлай десангиз. Педагог газетаси, 2(951), 1-2.

10. Пономарев Н. И. Некоторые проблемы функционирования и развития теории физической культуры // Теория и практика физической культуры.1996. – №5. – 55-58 с

QUANTUM SIMULATIONS OF DYNAMIC SYSTEMS: A PYTHON-BASED APPROACH

Raupova Mohinur Haydar qizi
Chirchik State Pedagogical University

Abstract. This article provides a practical, code-focused exploration of quantum algorithms applied to dynamic systems. It presents three key examples: the quantum harmonic oscillator, quantum walk, and quantum Fourier transform for signal processing. Each section includes a detailed Python implementation using Qiskit, along with output results and interpretations. The quantum harmonic oscillator simulation demonstrates modeling of fundamental physical systems, the quantum walk illustrates quantum interference effects in dynamic processes, and the QFT example showcases frequency analysis in quantum states. The article emphasizes hands-on learning, enabling readers to run simulations and interpret results, thus bridging the gap between theoretical quantum computing and its practical applications in dynamic systems.

Keywords: quantum computing, dynamic systems, qiskit, quantum harmonic oscillator, quantum walk, quantum fourier transform, signal processing

Lets explore practical implementations of quantum algorithms for solving problems in dynamic systems. We'll focus on three key areas: the quantum harmonic oscillator, the quantum walk, and the quantum Fourier transform for signal processing. Each section will include a Python program using Qiskit, along with the output and interpretation of results.

1. Quantum Harmonic Oscillator

The harmonic oscillator is a fundamental model in physics, describing systems that experience a restoring force proportional to displacement. Let's simulate a quantum harmonic oscillator using a quantum circuit.

[Histogram plot showing the distribution of measurement outcomes]

Interpretation: The histogram shows a strong peak at '100' (binary for 4), which corresponds to the frequency of our input signal. For a period of 2 in a 3-qubit system, we expect the main frequency component to be at the 4th basis state (counting from 0), which is exactly what we observe. This demonstrates how QFT can be used to extract frequency information from quantum states, analogous to classical Fourier analysis in signal processing.

Conclusion. These examples demonstrate practical applications of quantum algorithms in dynamic systems. The quantum harmonic oscillator simulation shows how we can model fundamental physical systems. The quantum walk illustrates quantum interference effects in dynamic processes. Finally, the QFT example showcases how quantum algorithms can be applied to signal processing tasks. As quantum hardware continues to improve, these techniques may offer significant advantages in simulating and analyzing complex dynamic systems.

References

1. Nielsen, M. A., & Chuang, I. L. (2010). Quantum Computation and Quantum Information: 10th Anniversary Edition. Cambridge University Press.
2. Aharonov, Y., Davidovich, L., & Zagury, N. (1993). Quantum random walks. Physical Review A, 48(2), 1687.
3. Childs, A. M. (2009). Universal computation by quantum walk. Physical Review Letters, 102(18), 180501.
4. Coppersmith, D. (2002). An approximate Fourier transform useful in quantum factoring. arXiv preprint quant-ph/0201067.

YANGI DAVR HIKOYACHILIGIDA G‘ARB ADABIY-ESTETIKASI TA’SIRI

Oripova Sarvinoz Narzulloyevna
“Alfraganus University” nodavlat oliy ta’lim muassasasining
“Xorijiy filologiya” kafedrasi katta o‘qituvchisi
sarvinozoripova54@gmail.com
Orcid:0009-0001-9000-0682

Annotatsiya: Mana shu maqolada G‘arb adabiy-estetikasi va uning o‘ziga xos qirralari haqida muayyan mulohazalar talqini berildi. Ayniqsa, Yevropadan ko‘chib o‘tgan tasvir usullari o‘zbek yozuvchilari ijodida qay tariqa bo‘y ko‘rsatganligi nazariy jixatdan yoritildi.

Kalit so‘z: davr, muhit, tasvir, estetika, ijodkor qiyofasi, konsepsiya.

XX asr insoniyat tarixida misli ko‘rilmagan kashfiyotlar bilan nom qozongan bo‘lsa, tasavvur qilib bo‘lmaydigan fojealar ham hech bir millatni chetlab o‘tgan emas. Istiqlolga erishgan yillardagi odamlar kayfiyati, orzu-umidlari, quvonchu tashvishlari qaysidir ma’noda ko‘ngil kechmishlarida iz, jarohat qoldirdi. Bu kabi adashishlar va o‘zlikni anglash sari qo‘yilgan ilk qadamlar bugunning odamlari uchun shunday bo‘lishi, saboqlardan xulosa chiqarishi kerak edi go‘yo. Diniy va dunyoviy ilmlar chorrahasida muvozanatdan ketgan qatlam ham bo‘ldiki, bu sobiq ittifoq davrining asoratlari sifatida qabul qilindi. Yozuvchi asarda uchta kodga ishora qiladi. Bu ochqich kalit insonning har tomonlama o‘zini anglashida – mifologik talqin usulining benihoya kattaligini isbotidir.

Isajon Sulton hikoya syujet va kompozitsiyasini, mifologik obraz va zamon, makonni yaratishda xalq og‘zaki ijodi unsurlaridan keng turda foydalanadi. “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li” dostonlaridagi voqelikni mifopoetik unsurlarga to‘yintirib, o‘ziga xos tarzda “kashf” qiladi. V.M.Pivoevning ta’kidlashicha, “mifologiya dunyoni anglash usuli sifatida” baholanadi. Mifoligizatsiya va mofologema, mifostruktura badiiy zamon va makonni yagona estetik mezonda birlashtira oladigan adabiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, hikoyada tayyor obraz, rivojlantiruvchi obraz, murakkab obrazlar mifopoetik tafakkur tarzining nechog‘li o‘sib, yangilanib, rivojlanib borayotganidan shaohdat beradi.

“Manzil” qahramonlari nega o‘z manzillariga, “Tilsim tog‘i”ga yetib borisha olmadi? Bu tog‘ning qanchadan-qancha odamlarni o‘ziga jalb qilishida qanday sir yashirin? Birgina Abdulla ismli yosh bolakayning jasorati, irodasi bunga qodir bo‘lmoqda? Qolgan yo‘lovchilarning toqqa yaqinlashgan sari, toshlarga, qoyalarga o‘yib yozilgan ismlari ham yo‘qlik sari ravona bo‘lmoqda? Yozuvchi ana shu chigal munozarani – **yangi mif** siftida o‘quvchiga havola qiladi:

“Olg‘a, faqat olg‘a! Tuyg‘ular o‘tkinchidirlar. Boyliklar bebaqo, go‘zallar bevafodirlar. Intilayotgan manzilimizda bizlarni misli ko‘rilmagan mo‘jizalar kutmoqda! U yerda...

U yerda har birimizning ismimizga zarb etilgan xazinalar bor. Qopqalarning halqasidan tutib, ismimizni aytsak bas: tilsim ochiladi. Xazina egasining har qanday

istagi o‘sha ondan boshlab, aytilgan zahoti amalga oshadi. U manzilga yaqin qoldi. Yurak sezayotir – juda yaqin qoldi” .

Bu mifologik tasvirlar hikoya va hikoyachining ijodiy niyati nechog‘li turfalanib borayotganini anglatadi. Manzillardan oshib o‘tib, baxt va saodat eshigiga bosh suqish odamzodga foyda berishi, avvalo, imonining mustahkamligiga qarab baholanadi. Ya’ni ojiz va zaif, sabrsiz va yalqov kimsalar bunday baxtdan mosuvo bo‘ladi degan qarash kelib chiqmoqqda. Aynan shu tarzda badiiy in’kos topishi asar qahramonlarini chigal so‘qmoqlardan olib o‘tayotgan roviy obrazi – yozuvchining o‘zi boshidan o‘tkazgan ma’lum qismatni ham anglatayotganidan dalolatdir.

Ta’kidlash joizki, S.Langer, U.Urban, E, Kaunt kabi olimlar tadqiqotlarida afsona, ramzlarning badiiy nasr arxitektonikasida kreativ o‘rin egallashini asoslaydi. Zamon va mif tushunchasi XXI asr insoniyat tarixida misli ko‘rilmagan kashfiyotlar yaratilishiga zamin yaratganini bugungi kunda guvohi bo‘lmoqdamiz. Shu ma’noda, Isajon Sulton hikoyachiligi qadim zamon miflarini, bugunning talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, badiiy tafakkurda “hazm qila oladigan” darajada juda silliq bir tarzda sintezlab ifoda vositasi sifatida foydalanayotganizamondosh inson obrazini shu maqsadga yaqinlashtirishni ko‘zlagani e’tirof etilmoqda. Natija – sabab! Natija – oqibat formulasining hal qiluvchi ahamiyatini dalolatlash bilan birgalikda, tafakkur tarzimizni bir bahya o‘zgarishiga turtki bo‘layotgani ayni haqiqat.

Prof. A.Rasulova bu haqda shunday mulohazalarni ilgari suradi: “Badiiy ijodda g‘oyaning pishiq-puxtaligi qanchalik muhim bo‘lsa, ilmiy tadqiqotda metodologiyaning asosliligi shunchalik ahamiyatlidir. Ijodkor g‘oyani qanchalik pishitsa, sarlavha, ilk jumla, matn, timsolu xarakterlar, badiiy qurilma joziba, tiniqlik kasb etadi. Olim metodologik asosni to‘g‘ri belgilasa, “izm”lar labirintidapn qiynalmay chiqib ketadi, nozarur dalil, tafsilotga berilmaydi. Badiiy g‘oya ijodkor jonu jahonidan sizib chiqadigan betakror topilma. Metodologik asos – ilmiy xodim ongida kechadigan murakkab jarayonlar hosilasi. O‘qish, o‘rganish, qiyoslash, tajriba orttirish, ruhiy-aqliy izlanish samarasi o‘laroq badiiy g‘oya asar bo‘lib tug‘iladi; ilmiy-nazariy tadqiqotda tutib turadigan metodologik tayanch mustahkam g‘oyaday diqqatni tortadi” . Darhaqiqat, prof.A. Rasulov masalaning ikkala tomoniga jiddiy to‘xtalib o‘tish zaruratini keltirar ekan, mashishiy turmush bilan murakkab hayot kechmishlari orasida ijodkor botinidagi rosa pishib yetilgan adabiy hodisa – nazariy konseptual aqidalar zamirida yuzaga chiqar ekan, undan manfaatli istifoda qilish yozuvchi shaxsiyati bilan bog‘liq degan g‘oyani ilgari surmoqda. Ayniqsa, badiiy uslub nihoyatda keng tushuncha. Uning tabiatida inson fenomenini talqin etib, olam va odam sirlarini bilishga olib boruvchi ixlma-xil fragmentlar galeriyasi o‘z tajassumini topishi darkor degan, konsepsiya yuzaga kelmoqda. Demak, yozuvchi har qanday sharoitda o‘z individual uslubini topmas ekan, yozishga o‘tirgan ondan boshlangan tug‘yon yetarlicha o‘quvchi qalbiga yo‘l topishiga erishish qiyinlashadi. Ana shu tamoyil nazariy jihatdan to‘g‘ri ochiqlanishi uchun yozuvchi-qahramon-muhit uchligi uyg‘un ravishda tashkillantirilishi lozim.

XX asr boshlaridan to hozirga qadar iste’molda bo‘lgan tasvir me’yorlariga diqqat qaratadigan bo‘lsak, uslubning o‘zi nima, badiiy uslubning ijodkor fenomenini qayta idrok etishda nimalarga e’tibor berishi lozim degan o‘zgarmas qonuniyat tamoyili har bir tafakkurli insonni o‘ylantirishi tabiiy holdir. Har bir davrning o‘ziga xos badiiy-

ijodiy yo‘riqnomasi sifatida olam va odamni istifoda qiluvchi fragmentlar bo‘ladiki, busiz inson shaxsi ham, xarakteri ham, davrning diqqatga sazovor maishiy manzarasi ham yuzaga yetarlicha chiqishi murakkablik tomon o‘sib boradi. Dunyo adabiyotida badiiylikning oliy kategoriyalari mavjudki, bu haqda shaxs va qahramon intellekti namoyishi o‘ziga xos halqani tayin etishi muqarrardir. Negaki, XX asrning 60-yillarida o‘zini ifoda qilish an’anasi O‘.Umarbekov, Sh.Xolmirzaev, O‘.Hoshimov, E.A’zam, M.M.Do‘st kabi yozuvchilarda xilma-xil ifoda uslublarining dielektik aloqasini namoyon etdi. Ayni paytda sho‘ro siyosati, mafkuraviylashgan badiiy mezonlar asta-sekinlik bilan o‘zining o‘zanida, yanada namoyon bo‘la boshladi. Bu milliy tuyg‘u va ongda kechuvchi mental xususiyatlar bilan bog‘liqligi hamda ularning davrdan o‘zib orayotgan tafakkur sarhadlarining kengayishi bilan bog‘liq jarayon ekanligi oydinlashdi.

Prof.S.To‘laganova badiiylikning yuzaga chiqish omillari nomli maqolasida ijodkor shaxsi haqida quyidagi mulohazalarini bayon qiladi: “Ijodkor shaxsi nihoyatda murakkab tushuncha. Ijodkor tarjimai holini uning o‘zi yaratgan asarlari bilan uzviy bog‘lab o‘rganish adabiyotshunoslikda masalaning biz shu kungacha e’tibor qilmagan jihatlarini anglashimizda muhim vosita vazifasini bajaradi. Biografik metod asoschisi Sent-Byov: “Har qanday badiiy asar bu – so‘zlayotgan shaxsdir, shaxs yoki insonni asaridan ayro tushunmaslik kerak”, deb aytganidek ijodkor hayoti va ichki dunyosidagi iztirob va kechinmalar uning har bir asarida iz qoldirishi aniq. Aslida, badiiy asar bu ijodkor tafakkuri nusxasining ko‘chirmasidir” . Binobarin, XX asrning 20-yillarida badiiy nasrga kirib kelgan Frans Kafka ana shunday ijodkorning tafakkur tarzi bilan bevosita uyg‘unlashib, muvofiq tushuncha va fragmentlar silsilasida namoyon bo‘lishiga erishgan yozuvchilardan biri sanaladi:

“Agar mening asosiy maydoncham kabi ishonchli joylardan yana bir nechta bo‘lganda edi, zaxirani bo‘lish haqida fikrim o‘zini bir muncha oqlagan bo‘lardi. Bir nechta mana shunday joy! Ha, albatta, o‘zini oqlardi. Ammo kim qiladi endi bu ishni? Ha, endi bu ishlar yashash joyim bilan bog‘liq umumiy rejaga kirmaydi. Biroq men qilgan xatomni tan olishga tayyorman, chunki qandaydir reja faqat bir nusxada tug‘ilsa, unda bu kabi xatolarning uchrashi tabiiy. Yashash joyimni qurish davomida xira, lekin tobora yaqqol namoyon bo‘layotgan fikrpaydo bo‘lgandi: agar menda shunday mustahkam maydonga ega bo‘lish istagi paydo bo‘lsa, bu istaka itoat etmagan bo‘lardim. Boisi, bu kabi ulkan ishga o‘zimni layoqatsiz his qila boshlagandim” .

Frans Kafka g‘oyalari o‘ta og‘ir hazm qilinadi. Shodiqul Hamro esa undan sal yengilroq. Chunki Kafka g‘alayon ichida inson ruhini axtargan mayoq, fonus kabi ish tutadi. Uning ramzlari zalvorli. Tushuniksiz bir olam! Metaforalar orolidir. Kafka ruhoniyati – oilasidagi ayovsiz muhit sabab bo‘lishi mumkin. Chunki Ota tomonidan tahqirlangan Kafka qalbida insoniyatga bo‘lgan o‘ziga xos burilish hissi tobora kuchli. U o‘zining qalbidagi org‘iqlari bilan kamol topdi. Nafs va uni jilovlash Kafkalar avlodning xos mezonga burkangan odatlaridandir. Shuning uchun ham, o‘zbek ziyolilari orasida Kafkani tushunib, tushunganini tahlil qilib bera oladiganlari nihoyatda sanoqli. Shodiqul Hamroning badiiy olamidagi pafos – hikoya qurilishidagi so‘z o‘yinlari ham yagona estetik markazda uyushadi. Ulug‘bek Hamdam va Isajon Sulton esa ramzlarni hikoyat va rivoyat bilan talqin etishga bel bog‘laydi. Nazar Eshonqul esa har ikkala jihatda ham, mifni ramzlashtiradi. Mif bor, lekin uni ramzlar

tilida talqin etish nihoyatda kuchli. Ana shu konsepsiya insoniy munosabatlarning XX asrga kelib katta bir bo‘lida qolgan odam ruhiyatiga yangi dunyo olib kirishga uringanligida deb tushunish mumkin.

Argentinalik yozuvchi va shoir, faylasuf Xorxe Luis Borxesning quyidagi mulohazalariga tayanadigan bo‘lsak, yozuvchi Asad Dilmurodning har bir asarida insonni fikrlash orqali o‘zligini, o‘zligi orqali kelajagiga ishonch tuyg‘usining ortishini namoyon qila boradi. Dylik oddiy hikoya shiddati o‘ta og‘ir, silliq ramzlar, kutilmagan burilishlar, syujetning bir-birini to‘ldiruvchi arxetiplari qahramon ong ostida kechuvchi situatsiyalar bilan bezatiladi: “Fikrlash – umumlashtirish demakdir va shunday ekan, biror narsani tasdiqlash uchun biz Platonning arxetip”lariga murojaat qilishimiz kerak. Shunday ekan, adabiy janrlar mavjudligini tan olish uchun bizga nima xalaqit beradi? Bunga o‘zimning mulohazalarimni ham qo‘shgan bo‘lardim: janr, ehtimol, matnning o‘zi bilan emas, ko‘proq uni o‘qish vositasi bilan aniqlanadi. Estetik dalil o‘quvchi va matnninng birikishi natijasida paydo bo‘ladi. Zero, kitobning o‘zi shunchaki moddiy ob’ektdir. Kitob o‘zining haqiqatdan mavjudligiga uni o‘quvchi ochgan paytdagina ega bo‘ladi. Faqat o‘shandagina o‘z ahamiyayati bo‘yicha uning yaratilish ongiga teng bo‘lgan favqulodda hodisa ro‘y beradi” . Haqiqatdan ham, yozuvchi – o‘zining individual uslubiga ega bo‘lishi uchun yillar davomida o‘z ongu shuurida, tajriba va intilishlari negizida erishishi tayin. X.L.borxesning mana shu iqtibosida ham fikrlashning umumlashma ko‘rinishiga kirib borish, dunyoning bizga qorong‘u puchmoqlarida ro‘y berishi mumkin bo‘lgan hodisalarga quloq tutish, hech bo‘lmagan taqdirda ularni sinovdan o‘tkazish, sintezlash masalasini tushunishimiz lozim. Dunyoning biz anglamagan botiniy xilqatimizdagi hali yuzaga chiqmagan ong osti hislarimiz “ramz” va “majoz” tilida o‘ta murakkab bir sharoitdagi tasvirlar galeriyasi bilan boshqacha tarzda namoyon bo‘lishi ham ehtimoldan holi emas!

“Hozirgi o‘zbek prozasi uslub va ijodiy originallik yaratishda XX asrda yashab, ijod etgan o‘zbek prozasining yirik vakillari va asoschilari A.Qodiriy, Cho‘lpon, Fitrat, Behbudiy, Hamza, A.Qahhor, G‘.G‘ulom, Oybek, A.Muxtor singari ijodkorlarning adabiy mahorat maktabidan o‘rgandi. Buni o‘zbek prozasining individual qiyofasini yaratishdagi birlamchi adabiy omil sifatida baholash mumkin. Bundan tashqari, Sharq mumtoz adabiyoti an’analari, o‘zbek xalq og‘zaki ijodining hayotbaxsh ta’siri ham hozirgi o‘zbek prozasining shakllanishida asosiy poydevor vazifasini bajardi. Biroq tilga olingan omillardan tashqari, bugungi kun yozuvchilari uchun dunyo adabiyotining yirik adiblari, jumladan, M.F.Dostoevskiy, E.Xeminguey, U.Folkner, Herman Hesse, G.G.Markes, F.Kafka, A.Kamyu, J.Joys, Dino Busatti, M.Bulgakov, Ch.Aytmatovlarning proza sohasidagi ulkan ijodiy tajribalari, kutilmagan badiiy shartli topilmalari bilan bog‘liq mahorat maktabi, ijodiy ta’sir maydoni bo‘lib xizmat qildi”. Keltirilgan iqtibosdan shunisi ayonlashadiki, hayotning har bir o‘lchovi ma’lum bir uslublar tig‘izligida namoyon bo‘ladi. Modda va ruh aynan yozuvchi uslubi orqali rivojlanadi. Shuni unutmaslik kerakki, badiiylik xilma-xil ifodalar sintezidan oziqlanadi. U mavhumlikdan – aniqlik sari o‘tib turuvchi tushunchalarni akslantira borishida ham yanada yaqqol ko‘zga tashlanadi. Yozuvchi Frans Kafkaning: hikoyadan – qissaga; qissadan – romanga; romandan – essega sayqallanib boruvchi badiiy uslubi ana shu konsepsiyani o‘zida mujassamlashtira olganligi bilan real

mohiyatga evriladi. Buni quyidagi tavsiflarda ham o‘ziga xos tarzda talqin etishimiz mumkin:

“Biroq ehtimol, bu hayvon o‘zining kovagini kovlayotgandir. Shunda o‘zaro kelishish haqida o‘ylamayman ham. Agar bu noa’lum jonzot o‘z kovagi yonidagi o‘shni kovakka, mening boshpanam uyidan doim qandaydir ovozlar eshitilib turadigan qo‘shniga toqat qilmaydi. To‘g‘ri, hayvon ancha uzoq masofada bo‘lishi kerak va agar u yana yo‘lida davom etaversa, butkul g‘oyib bo‘lib ketsa ajabmas. Balki bu shitirlash, umuman, barcha-barchasi xuddi eski kunlarda qolgani kabi, iziga tushib ketar, shundan keyin hammasi men uchun og‘riqli, biroq foydali tajriba bo‘lib tuyula boshlaydi. Bu aslida mening takomillashishimga xizmat qilgan bo‘lardi. Xotirjam bo‘lsam va xavf menga bevosita tahdid qilmay tursa, hali ham jiddiy ishlarni amalga oshirishga qodirman. Balki, ulkan imkoniyatlarga ega bo‘lgan bu jonzot o‘z yo‘lini mening boshpanam tomonga davom ettirishdan bosh tortar va o‘zini boshqa biror narsa bilan siylar ehtimol”.

Keltirilgan lavha Kafka qahramoni va sirli bir kalamush kabi asarda parallel harkatlanayotgan hayovon qiyofasini yodimizga soladi. Kafka asarlarida turli jonzotlar doamga, odamning jonzotga aylanish modusini ko‘ramiz. Bir qarashda o‘ta oddiydiek tuyulgan voqelik, aslida murakkab hayot sinovlarida toblangan odamlar ruhiyatini tasviriga bag‘ishlanadi. Undagi yangi mif Kafka olamidagi ajralmas his-tuyg‘ular modifikatsiyasini tartiblashtiradi. Shodiql Hamro ham – Shayton va tun, odam va umr, inson va oxirat mavzularini Kafka singari buyoqdorlikda berishga urinadi.

Prof. E.Xudoyberdiev qayd etishicha: “Til orqali deyarli hamma narsani qamrab olish mumkin bo‘lganligi sababli u bilan adabiyotning tasvir doirasi ham beqiyos imkoniyatlar kasb etadi. Biroq adabiyotning voqelikni ongimizga, qalbimizga yetib boradigan darajada samara bermog‘i uchun yozuvchilar asar tili ustida qunt bilan ishlashlari, mazmunni ifodalashda yuksak badiiy aniqlikka va lo‘ndalikka erishmoqlari zarur. Til adabiyotning asosiy qurolidir, hayot hodisalari, dalillar bilan birga uning materialidir. Tilning ahamiyati haqida topishmoqlardan ham birida shunday deyiladi: “Asal ham emas, lekin har narsaga yopishar”. Bu dunyoda nom qo‘yilmaydigan, nom topilmaydigan narsaning o‘zi yo‘q, demakdir. So‘z – barcha dalillar, barcha fikrlar libosi. Ammo har bir dalil zamirida ijtimoiy ma’no bor. Dalillar zamirida yashiringan ijtimoiy hayot ma’nosini uning muhimligi, to‘laligi va yorqinligigacha tasvirlashni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘ygan badiiy adabiyotdan ravon, tushunarli til, puxta tanlangan so‘zlar talab etiladi. Klassiklar yuz yillar davomida asta-sekin ishlangan ana shunday tilda yozganlar”. Demak, badiiy til jozibasi yozuvchining hayot materialini, umuman so‘zdan-so‘zning farqini, xususiyatini, obrazli ifodasini teran o‘zlashtirishni dalolatlaydi. Insonning har bir kuni, yashashi, hatto umri davomida izlanishlari, til va tafakkur bilan amalga oshiriladi.

Zukko adabiyotshunos N.Mallaev qayd etishicha: “Hikoya Yaqin va O‘rta Sharq xalqlar adabiyotida keng tarqalgan janrlardan biridir. Hikoya – yozma adabiyot bilan og‘zaki ijodiyotni bir-biriga bog‘langan muhim omil. Halq hikoyalari bilan kitobiy hikoyalar o‘zoro chunon yaqinki, ularni qat’iy chegaralash ko‘pincha amri maholdir. Chunki hikoya xalq rivoyatlaridan kitobga, kitobdan xalq hikoyachiligiga o‘tib borgan. Shu bilan birga, ma’lum bir xalqning adabiyoti (yoki folklori) zaminida vujudga kelgan hikoya ikkinchi bir xalq tomonidan qayta ishlanib, “o‘zlashib”, uning adabiyoti

bisotiga qo‘shilib ketar edi. Binobarin, syujet va kompozitsiya, obrazlar sistemasi jihatdan bir-biriga monand hikoyalar,bir tomondan, ijtimoiy hayot,tarixiy sharoitning o‘xshashligi natijasida bir-biridan mutasno g‘olatda vujudga kelsa, ikkinchi tomondan, adabiy aloqalarning mahsuli sifatida paydo bo‘ladi”. Jumladan, turkiy xalqlar adabiyotidagi nazmiy asarlarning – hikoya shakliga o‘tishi, bir-ikkki asr mobaynida taraqqiy etish pallasiga kirgan. Shunday ekan, joriy kunda g‘arb adabiyoti, hamda sharq an’analari negizida qayta shakllanib, rivojlanib borayotganligi yuqoridagi mulohazaalarimizni to‘laqonli dalolatlaydi. “Dunyo adabiyotida prozaning o‘rni haqida gap borganda uning taraqqiyotini kuzatayotgan har bir o‘quvchi hikoyachilikning tez sur’atlar bilan rivojlanib borayotganligini va bu kichik janrda ham boshqa epik janrlardagidek salmoqli hayotiy muammolar hal qilib berilayotganini ko‘rmasligi mumkin emas. Inson o‘zidagi evrilishlar, o‘zligini anglash tuyg‘usining borgan sari kuchayishi odamlararo munosabatlardagi murakkablikni, shaxs va voqelik, jamiyat o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni haqqoniy, real aks ettirishni taqozi qildi” . Mana shu jarayonda kichik janrda “katta gap aytish” mahorati har bir ijodkor qiyofasini belgilovchi badiiy uslub kriteriylari bilan jonlantiriladi. Ayni paytda, hikoya va qissa orasidagi farqlanishlar, kichik janrning mifopoetik imkoniyatlarini yangilash jahon adabiyoti bilan bo‘ylashish yo‘sinlari sari harakatlanadi

Xulosa shuki, G‘arb adabiy-estetik tafakkuri hamisha o‘zidan oldingi va keyingi avlod o‘rtasidagi mustahkam ko‘prikka o‘xshaydi. Bu ko‘prikning oltin davri **modernizm** adabiyoti bilan bevosita bog‘liqdir. Zamon va makonda kechuvchi har qanday voqelik, tashbeh, mif, metanimiya hodisasi inson irodasini sinovdan o‘tkazish va shu orqali voqelikka yangicha husn bag‘ishlashga qaratilganligida seziladi. Frans Kafka, Isajon Sulton, Shodqul Hamro, Ulug‘bek Hamdam hikoyalarida murakkab sema jihatlarni yuzaga keltiradi. Zotan, har bir badiiy epik polotno – tahrir va talqinda o‘z maromiga yetadi. Bular ijodkor taqdirida uchrashishi mumkin nuqtalardan biri desak, mubolag‘a qilmaymiz!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tosheva, N. Isajon Sulton hikoyalarida folklorning o‘rni. Til va adabiyot ta’limi, 2019, 5-son, 33–35-betlar.
2. Sulton, I. Asarlar: Hikoyalar. 1-jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2017.
3. Pivoev, V. M. Mifologik ong: dunyoni o‘zlashtirish usuli sifatida. Petrozavodsk: Kareliya, 1991.
4. Rasulov, A. Badiiylik – bezavol mezon. Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2007.

INGLIZ ROMANTIK ADABIYOTINING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Maftuna Shermatovna Omonova
Alfraganus universiteti,
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)., v.b.dotsent

KIRISH

Ingliz romantik adabiyoti XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida shakllangan bo‘lib, u ma’rifatchilik davrining ratsionalizm va klassitsizm tamoyillariga qarshi badiiy-estetik harakat sifatida yuzaga kelgan. Bu yo‘nalish inson ruhiyati, individual kechinmalar, tabiat go‘zalligi va erkinlik g‘oyalarini markazga qo‘yishi bilan ajralib turadi. Ingliz romantizmi Yevropa romantik harakatining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, adabiyot tarixida tub burilish yasagan davr hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Romantizmning shakllanishi ko‘pincha 1798-yilda William Wordsworth va Samuel Taylor Coleridge tomonidan yaratilgan Lyrical Ballads to‘plamining nashri bilan bog‘lanadi. Ushbu asar ingliz she’riyatida yangi estetik tamoyillarni boshlab bergan. Ayniqsa, Wordsworthning she’riyat haqidagi nazariy qarashlari romantik adabiyotning dasturiy asosiga aylangan.

Ingliz romantik adabiyotining asosiy xususiyatlaridan biri — individuallik va subyektivlikning ustuvorligidir. Romantik ijodkorlar insonning ichki dunyosini, his-tuyg‘ularini va ruhiy iztiroblarini tasvirlashga katta e’tibor qaratdilar. Ular nazarida shoir — oddiy kuzatuvchi emas, balki ilhom va tasavvur kuchi bilan haqiqatni qayta yaratuvchi ijodkordir. Bu jihat William Blake va Lord Byron ijodida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Ikkinchi muhim xususiyat — tabiatga bo‘lgan alohida munosabatdir. Romantiklar uchun tabiat shunchaki fon emas, balki tirik va ruhiy kuchga ega mavjudlik sifatida talqin qilinadi. Tabiat inson ruhiyatining aks-sadosi, ma’naviy poklanish va ilhom manbai sifatida tasvirlanadi. Masalan, Wordsworth she’riyatida tabiat insonni axloqiy jihatdan tarbiyalovchi kuch sifatida gavdalanadi.

Uchinchi jihat — tasavvur (imagination) va ilhomning ustun qo‘yilishidir. Romantiklar aql va mantiqdan ko‘ra tasavvur kuchini yuksak baholaydilar. Samuel Taylor Coleridge o‘zining Biographia Literaria asarida tasavvurning ijodiy jarayondagi o‘rnini nazariy jihatdan asoslab beradi. Uning fikricha, tasavvur — bu inson ongining yaratuvchan kuchidir.

To‘rtinchi xususiyat — erkinlik va isyonkorlik ruhidir. Romantik adabiyot French Revolution g‘oyalaridan ilhomlangan bo‘lib, shaxs erkinligi va ijtimoiy adolatsizlikka qarshi kurash motivlarini o‘zida mujassam etadi. Bu ayniqsa Percy Bysshe Shelley va Lord Byron asarlarida kuchli ifodalangan. Bayron yaratgan qahramon tipi — “bayronik qahramon” — jamiyat bilan ziddiyatga kirishuvchi, mustaqil va ichki iztirobga to‘la obraz sifatida adabiyot tarixida muhim o‘rin egallaydi.

Beshinchi xususiyat — o‘tmishga, ayniqsa o‘rta asrlarga va xalq og‘zaki ijodiga qiziqishdir. Romantiklar milliy folklor, afsona va tarixiy mavzulardan keng foydalanganlar. Bu jihat John Keats she’riyatida estetik go‘zallik va abadiylik g‘oyasi bilan uyg‘unlashadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ingliz romantik adabiyoti shaxsiyat erkinligi, kuchli hissiyot, tabiatga yaqinlik, tasavvur va ijodkorlikni ulug‘lash kabi tamoyillari bilan ajralib turadi. U klassitsizmning qat’iy qoidalarini rad etib, badiiy erkinlik va individual ifodani adabiyot markaziga olib chiqdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. William Wordsworth. Preface to Lyrical Ballads. London, 1802.
2. Samuel Taylor Coleridge. Biographia Literaria. London, 1817.
3. M. H. Abrams. The Mirror and the Lamp. Oxford: Oxford University Press, 1953.
4. M. H. Abrams (ed.). The Norton Anthology of English Literature. New York: W. W. Norton.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA GEOMETRIK MATERIALLARNI O‘QITISHDA AUDIO MATERIALLARDAN FOYDALANISHNING METODIK ASOSLARI

Davlatova Munisa Aminovna
munisadavlatova275@gmail.com
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Boshlang‘ich ta’limda amaliy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi, Chirchiq, O‘zbekiston

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang‘ich maktab matematika o‘quv dasturi tarkibidagi geometriya komponentini o‘qitishda audio materiallarning pedagogik roli va samaradorligi har tomonlama tahlil qilingan. Unda o‘quvchilarning fazoviy tasavvuri va geometrik tafakkurini shakllantirish hamda tizimli ravishda rivojlantirish uchun audio vositalardan unumli foydalanish bo‘yicha tizimli, amaliy tavsiyalar yoritilgan. Bundan tashqari, tadqiqotda fazoviy fikrlashni optimallashtirish uchun ta’lim jarayoniga audio stimullarni strategik jihatdan qanday integratsiya qilish mumkinligi ko‘rib chiqilgan hamda boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun multisensorli o‘qitish natijalarini yaxshilashga qaratilgan amaliy metodologiyalar taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: Geometriya, audio materiallar, boshlang‘ich ta’lim, fazoviy tasavvur, innovatsion metodologiya, AKT.

Kirish va mavzuning dolzarbligi

Zamonaviy ta’lim sohasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) integratsiyalashuvi o‘quvchilarning darsga jalb qilinishini oshirish va o‘qitish sifatini yaxshilashda asosiy katalizator bo‘lib xizmat qilmoqda. Boshlang‘ich ta’lim paradigmasida matematika – xususan, uning geometriya komponenti – yuqori darajadagi mavhum fikrlash va fazoviy modellashtirishni talab etadi. An’anaga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga geometriyani o‘qitish metodologiyasi statik jadvallar, jismoniy modellar va sinf doskasidagi chizmalardan foydalanish orqali asosan bevosita vizual idrok etishga tayanib kelgan. Vizual savodxonlik, shubhasiz, muhim ahamiyatga ega bo‘lsa-da, faqat unga suyanish o‘rganuvchilarning psixologik xilma-xilligini (individual xususiyatlarini) to‘liq qamrab olish imkonini bermaydi.

O‘zbekiston boshlang‘ich sinf matematika darsliklarida geometrik tushunchalarning zich integratsiyalashgani aniqlangan bo‘lsa-da, o‘quvchilar aniq idrokdan mavhum tasavvurga o‘tishda qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. Neyropedagogik yondashuvlar orqali vizual tasvirlarni audio konfiguratsiyalar bilan birlashtirish ma’lumotni saqlab qolish va fazoviy tasavvurni rivojlantirishda samarali ekanligi ko‘rsatilgan.

"Gapiradigan shakllar" kabi audio-personifikatsiya usullari orqali ta’limni kognitiv yuklamani muvozanatlashtirgan holda o‘tish tavsiya etiladi. Tadqiqot xalqaro kognitiv nazariyalar va mintaqaviy ta’lim tadqiqotlariga asoslangan.

A misoli (Kvadrat): “Men kvadratman. Mening to‘rtta mutlaqo teng tomonim va to‘rtta to‘g‘ri burchagim bor. Men xuddi derazadek muvozanatliman!”

B misoli (Uchburchak): “Men uchburchakman. Mening uchta o‘tkir burchagim va uchta to‘g‘ri tomonim bor. Pizza bo‘lagiga qarang – bu mening shaklim!”

C misoli (Doira): “Men doiraman. Mening hech qanday o‘tkir burchagim yo‘q. Men xuddi velosiped g‘ildiragidek silliq yumalayman!”

Audio diktantlar (Fazoviy konstruksiyalash)

Ushbu jarayon o‘quvchilardan hech qanday vizual manbalarsiz, og‘zaki ko‘rsatmalarni qog‘ozda geometrik shakllarga faol ravishda o‘girishni talab qiladi. Bu usul bevosita barqaror diqqatni, eshitib tushunishni va fazoviy-motorik ijroni rivojlantirishga qaratilgan.

1-topshiriq: “Diqqat bilan tinglang: varaqingizning o‘rtasiga katta doira chizing. Endi ushbu doiraning ichiga butunlay sig‘adigan kichik kvadrat joylashtiring.”

2-topshiriq: “Gorizontal chiziq chizing. Ushbu chiziqning ustiga uchburchak quring, hosil bo‘lgan umumiy shakl uyning tomiga o‘xshasin.”

3-topshiriq: “Katta to‘rtburchak chizing. Uni o‘rtasidan bitta to‘g‘ri vertikal chiziq tortish orqali ikkita teng kvadratga ajrating.”

Musiqiy algoritmlar (Ritmik mnemonika)

Amaliy matematik ta’riflar va formulalarning tarkibiy jihatdan xotirada saqlanishini osonlashtirish uchun geometrik parametrlar ritmik bitlar yoki melodik iboralarga moslashtiriladi.

Perimetr uchun ritmik qo‘shiq: “Hamma tomonni qo‘shing, birontasini ham tashlab ketmang, mana siz topgan Perimetr!”

Burchaklar uchun rep: “90 gradus – to‘g‘ri va tik, xuddi kitobning burchagidek, u ajoyib ko‘rinadi!”

Yuza (Soha) uchun mnemonika: “Poygada uzunlikni eniga ko‘paytiring, biz ichki maydonni mana shunday o‘lchaymiz!”

Tajriba-sinov ishlari va natijalar

Taklif etilayotgan audio-integratsiyalashgan metodologiyaning amaliy asosliligini va o‘qitish samarasini baholash maqsadida Chirchiq shahridagi 13-sonli umumiy o‘rta ta’lim maktabida nazorat ostida amaliy tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tadqiqot obyekti sifatida tarkibiy jihatdan parallel bo‘lgan ikkita alohida kuzatuv guruhiga bo‘lingan ikkinchi sinf o‘quvchilari tanlab olindi: Eksperimental guruh 2-“V” (n=28) va Nazorat guruhi 2-“B” (n=26). Nazorat guruhi (2-“B”) an’anaviy darsliklar va an’anaviy vizual metodlar asosida ta’lim oldi. Eksperimental guruh (2-“V”) esa belgilangan o‘quv davrida tizimli ravishda “Gapiradigan shakllar”, “Audio diktant” va “Musiqiy algoritmlar” o‘quv dasturi asosida o‘qitildi. Pedagogik intervensiyadan (aralashuvdan) so‘ng, fazoviy identifikatsiya aniqligi, amaliy geometrik chizmachilik qobiliyati va matematik qoidalarning xotirada saqlanish darajasini o‘lchash uchun har tomonlama yakuniy baholash o‘tkazildi. Miqdoriy ko‘rsatkichlar quyidagi jadvalda batafsil yoritilgan:

Faoliyatni baholash ko‘rsatkichlari	Nazorat guruhi 2-“B” (%)	Eksperimental guruh 2-“V” (%)	Statistik farq (Δ)
Fazoviy tasavvur va shakllarni identifikatsiya qilish	68.4%	78.2%	+9.8%

Og‘zaki diktantni chizmaga aniq o‘gira olish	62.5%	74.3%	+11.8%
Formula va parametrlarning uzoq muddatli xotirada saqlanishi	64.1%	75.9%	+11.8%
Geometrik savodxonlikning umumiy o‘rtacha ko‘rsatkichi	**65.0%**	**76.1%**	**+11.1%**

1- jadval

Amaliy natijalar guruhlar o‘rtasida me’yoriy va ishonchli ko‘rsatkichlar farqini namoyish etdi. Eksperimental guruh 2-“V” nazorat guruhiga nisbatan umumiy geometrik savodxonlik darajasida 11.1% lik mutloq o‘sishni ko‘rsatdi. Ayniqsa, eng sezilarli farq og‘zaki nutqni fazoviy tasvirga o‘tkazish (diktant asosida chizish) hamda parametrlarning uzoq muddatli xotirada saqlanishi toifalarida (+11.8%) kuzatildi. Bu ko‘rsatkich muntazam va tizimli qo‘llanilgan audiokontent bolaning ichki fazoviy modellashtirish hamda diqqatni jamlash qobiliyatini pedagogik standartlar doirasida sezilarli darajada mustahkamlashini ilmiy jihatdan isbotlaydi.

Kognitiv yuklamaning bir qismini haddan tashqari to‘yingan vizual kanaldan audio kanalga o‘tkazish dars jarayonida toliqishni samarali boshqarish imkonini berdi va o‘quvchilarga butun dars bloki davomida yuqori darajadagi faollikni saqlab qolishga yordam berdi.

Xulosa

Tizimli tuzilgan audio materiallarning boshlang‘ich sinf o‘quv dasturiga integratsiya qilinishi an’anaviy o‘qitishga kiritilgan kichik o‘zgartirish emas, balki sezilarli pedagogik yutuqni anglatadi. Bir nechta sezgi kanallarini jalb qilish orqali ushbu metodologiya faqat vizual usullarning cheklanganligini bartaraf etadi, o‘quvchilarda haqiqiy aqliy tasavvur va mustahkam fazoviy fikrlashni rivojlantirishga imkon beradi. Chirchiq shahridagi 13-sonli umumiy o‘rta ta’lim maktabidan olingan empirik dalillar audio-integratsiyalashgan ta’lim boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida geometrik tushunchalarni va uzoq muddatli xotirani saqlashni sezilarli darajada yaxshilashini tasdiqlaydi. Ta’lim tizimlari chuqur raqamlashtirish bosqichiga o‘tayotgan bir davrda, ushbu tadqiqotda ko‘rsatilgan akustik usullardan foydalanish XXI asr o‘quvchilari uchun ko‘p o‘lchovli matematik intellektni shakllantirishda keng joriy etilishi mumkin bo‘lgan yondashuv hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References)

1. Azizkhojayeva, N. N. (2006). Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: TDPU. – 160 b.

2. Clements, D. H., & Sarama, J. (2009). Learning and Teaching Early Math: The Learning Trajectories Approach. Routledge. – 344 p.

3. Djumayev, M. (2023). Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. Toshkent: "Bayoz" nashriyoti. – 296 b.

4. Gardner, H. (2006). Multiple Intelligences: New Horizons in Theory and Practice. New York: Basic Books. – 320 p.

5. Pashler, H., McDaniel, M., Rohrer, D., & Bjork, R. (2008). Learning Styles: Concepts and Evidence. Psychological Science in the Public Interest, 9(3), 105-119.

AMALIY INGLIZ TILI O‘QUV MASHG‘ULOTLARIDA KONNOTATIV MOHIYATLI O‘QUV MATERIALLARIDAN FOYDALANISH USULLARI

Xoshimova Dilnoza Rixsiboyevna
Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi Impuls tibbiyot instituti dotsenti,

Annotatsiya: Mazkur maqolada amaliy ingliz tili mashg‘ulotlarida konnotativ mohiyatga ega o‘quv materiallaridan foydalanishning metodik asoslari yoritiladi. Til birliklarining nafaqat denotativ, balki konnotativ ma’nolarini o‘rgatish talabalarning lingvistik, pragmatik va madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil ekanligi tahlil qilinadi. Shuningdek, konnotativ mazmundagi matnlar, frazeologizmlar, idiomalar, badiiy asarlar va autentik materiallardan foydalanish usullari hamda ularning ta’lim samaradorligiga ta’siri ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: konnotatsiya, amaliy ingliz tili, o‘quv materiali, kommunikativ kompetensiya, pragmatika, madaniyatlararo muloqot, idiomalar, frazeologizmlar, autentik materiallar.

Kirish

Globallashuv jarayonida chet tillarini, xususan ingliz tilini samarali o‘qitish zamonaviy ta’limning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Til o‘rganishda faqat grammatik qoidalar va lug‘aviy birliklarni egallash yetarli emas. Talabalar til birliklarining yashirin ma’nolari, emotsional-ekspressiv bo‘yoqlari va madaniy xususiyatlarini ham anglab yetishlari zarur. Bunday ma’no qatlamlari tilshunoslikda **konnotatsiya** deb yuritiladi. Konnotativ ma’no til egalarining madaniyati, dunyoqarashi, qadriyatlari va kommunikativ tajribasi bilan bog‘liq bo‘lib, u nutqning ta’sirchanligini va muloqotning tabiiyligini ta’minlaydi. Shu sababli amaliy ingliz tili mashg‘ulotlarida konnotativ mohiyatli o‘quv materiallaridan foydalanish muhim metodik ahamiyat kasb etadi.

Konnotatsiya tushunchasi va uning ta’limdagi o‘rni

Konnotatsiya — til birligining asosiy (denotativ) ma’nosidan tashqari, unga qo‘shimcha ravishda yuklanadigan emotsional, baholovchi, uslubiy yoki madaniy ma’nolar yig‘indisidir.Masalan: Home so‘zi “uy” ma’nosini bildiradi, biroq uning konnotativ ma’nosi “mehr”, “xotirjamlik”, “oilaviy muhit” kabi tushunchalarni ham ifodalaydi. Slim va skinny so‘zlari ikkalasi ham “ozg‘in” ma’nosiga ega. Ammo **slim** ijobiy, **skinny** esa salbiy konnotatsiyani anglatadi. Bunday farqlarni tushunish talabalarga tilni tabiiy va kommunikativ jihatdan to‘g‘ri qo‘llash imkonini beradi.

Konnotativ mohiyatli o‘quv materiallarining turlari

1. Badiiy matnlarBadiiy adabiyot tilning emotsional va obrazli imkoniyatlarini namoyon etadi. Hikoya, roman, she’r va dramatik asarlarda ko‘plab konnotativ birliklar uchraydi.

Misol:“He has a heart of gold.”

Bu jumlada “gold” so‘zi boylik emas, balki insonning saxiy va mehribonligini ifodalaydi.

2. Idiomalar va frazeologik birliklar

Ingliz tilidagi idiomalar milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettiradi.

Misollar:Break the ice – suhbatni boshlamoq. A piece of cake – juda oson ish. Spill the beans – sirni oshkor qilmoq.

Talabalar ushbu birliklarning so‘zma-so‘z emas, balki konnotativ ma’nolarini o‘rganishlari lozim.

3. Ommaviy axborot vositalari materiallari

Gazeta maqolalari, reklama matnlari, bloglar va ijtimoiy tarmoq postlari zamonaviy ingliz tilidagi konnotativ birliklarning boy manbai hisoblanadi.

Masalan, reklamalarda:

- premium quality
- exclusive offer
- luxury experience

kabi birikmalar mahsulotga ijobiy baho beruvchi konnotativ vositalar sifatida qo‘llanadi.

4. Audiovizual materiallar

Film, serial, podkast va videolardagi jonli nutq konnotativ ma’nolarni tabiiy kontekstda o‘rganishga yordam beradi.

Konnotativ materiallardan foydalanish metodikasi

1-bosqich. Materialni tanlash

O‘qituvchi quyidagi mezonlarga e’tibor qaratishi kerak:

- talabalarning til darajasi;
- mavzuning dolzarbligi;
- madaniy moslik;
- kommunikativ ahamiyat;
- konnotativ birliklarning aniqligi.

2-bosqich. Kontekstual tahlil

Talabalarga so‘z yoki iborani alohida emas, balki matn yoki dialog kontekstida tahlil qilish tavsiya etiladi.

Masalan: **She is ambitious.**

She is aggressive.

Ikkala gap ham faol inson haqida bo‘lishi mumkin, biroq ikkinchi gap salbiy konnotatsiyaga ega.

3-bosqich. Taqqoslash usuli

Ingliz va o‘zbek tillaridagi o‘xshash hamda farqli konnotativ birliklarni qiyoslash samarali natija beradi.

Misol:

- White dove – tinchlik ramzi.
- “Oq kaptar” – o‘zbek madaniyatida ham tinchlik timsoli.

4-bosqich. Kommunikativ mashqlar

Talabalar quyidagi topshiriqlarni bajarishlari mumkin:

- rol o‘yinlari;
- munozaralar;

- dialog tuzish;
- idiomalarni vaziyatlarda qo‘llash;
- reklama yoki media matnlarini tahlil qilish.

5-bosqich. Ijodiy faoliyat

Talabalar konnotativ birliklardan foydalanib:

- hikoya yozish;
- esse yaratish;
- prezentatsiya tayyorlash;
- videorolik ssenariysi tuzish

kabi vazifalarni bajaradilar.

Konnotativ materiallardan foydalanishning afzalliklari

Ushbu metodikaning amaliy ahamiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1. Talabalarning lug‘at boyligini oshiradi.
2. Nutqning tabiiyligi va ifodaliligini kuchaytiradi.
3. Madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani rivojlantiradi.
4. Pragmatik ma’nolarni tushunish ko‘nikmasini shakllantiradi.
5. Til o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyani kuchaytiradi.
6. Real kommunikativ vaziyatlarda samarali muloqot qilish imkoniyatini yaratadi.

Xulosa

Amaliy ingliz tili mashg‘ulotlarida konnotativ mohiyatli o‘quv materiallaridan foydalanish talabalarning lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim vositasi hisoblanadi. Konnotativ ma’nolarni o‘rgatish orqali talabalar til birliklarining yashirin semantik qatlamlarini anglaydilar, madaniy kontekstni chuqurroq tushunadilar hamda ingliz tilidan tabiiy va maqsadga muvofiq foydalanish ko‘nikmalarini egallaydilar. Shuning uchun amaliy ingliz tili darslarida badiiy matnlar, idiomalar, autentik media materiallari va audiovizual vositalardan tizimli ravishda foydalanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press.
2. Yule, G. Pragmatics. Oxford University Press.
3. Leech, G. Semantics: The Study of Meaning. Penguin Books.
4. Richards, J. C., Rodgers, T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
5. Brown, H. D. Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education.
6. Allan, K., Burridge, K. Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language. Cambridge University Press.

MIGRANT OILALARDA AN'ANAVIY VA ZAMONAVIY QADRIYATLAR UYG'UNLASHUVINING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Umarova Shohida Absalomovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Psixologiya kafedrasi katta o'qtuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada migrant oilalarda an'anaviy va zamonaviy qadriyatlarning uyg'unlashuvi bilan bog'liq psixologik jihatlar tahlil qilinadi. Migratsiya jarayoni oila a'zolarining hayot tarzi, muloqot madaniyati, tarbiya usullari, shaxslararo munosabatlari va qadriyatlar tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi qarashlar farqi, yangi ijtimoiy muhitga moslashish, milliy an'analarni saqlab qolish hamda zamonaviy hayot talablariga javob berish zarurati psixologik muvozanatni talab etadi. Maqolada migrant oilalarda qadriyatlar transformatsiyasi, avlodlararo munosabatlar, identiklik, emotsional barqarorlik va ijtimoiy moslashuv masalalari pedagogik-psixologik **nuqtayi nazardan yoritiladi.**

Kalit so'zlar: migrant oila, an'anaviy qadriyatlar, zamonaviy qadriyatlar, psixologik moslashuv, oilaviy munosabatlar, avlodlararo muloqot, identiklik, ijtimoiy muhit.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida migratsiya jarayonlari nafaqat iqtisodiy yoki demografik hodisa, balki murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida ham namoyon bo'lmoqda. Migrant oilalar yangi muhitga moslashish jarayonida o'zlarining milliy, ma'naviy va oilaviy qadriyatlarini saqlab qolishga harakat qiladi, shu bilan birga, zamonaviy jamiyat talablariga moslashishga ham majbur bo'ladi. Bunday sharoitda an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar o'rtasida tabiiy tarzda muvozanat izlash jarayoni yuzaga keladi. Oila a'zolari, ayniqsa, ota-onalar va farzandlar bu jarayonni turlicha qabul qilishi mumkin. Katta avlod ko'proq an'anaviy tarbiya, hurmat, itoat, oilaviy birdamlik va milliy urf-odatlarni saqlashga intilsa, yosh avlod mustaqillik, shaxsiy tanlov, ochiq muloqot va zamonaviy ijtimoiy qadriyatlarga ko'proq moyil bo'ladi. Shu sababli migrant oilalarda psixologik barqarorlik, o'zaro tushunish va qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur mavzuni o'rganish pedagogik oliy ta'lim muassasalarida psixologiya yo'nalishi uchun ham muhim ahamiyatga ega, chunki kelajak mutaxassislari migrant oilalar bilan ishlashda ularning ruhiy holati, ijtimoiy moslashuvi va oilaviy munosabatlar dinamikasini chuqur anglay olishi zarur.

Asosiy qism. Migrant oilalarda an'anaviy va zamonaviy qadriyatlarning uyg'unlashuvi murakkab psixologik jarayon bo'lib, u bir necha omillar bilan belgilanadi. Avvalo, migratsiya oilaning odatiy hayot tartibini o'zgartiradi. Oila yangi til, yangi madaniy muhit, yangi ijtimoiy me'yorlar va turmush sharoitlari bilan to'qnashadi. Bunday vaziyatda an'anaviy qadriyatlar oila uchun psixologik tayanch vazifasini bajaradi. Milliy urf-odatlar, kattalarga hurmat, ota-onaning farzand tarbiyasidagi mas'uliyati, qarindoshlik aloqalarini saqlash, oila sha'nini asrash kabi qadriyatlar migrant oilalarda ichki birdamlikni mustahkamlaydi. Shu bilan birga, zamonaviy qadriyatlar ham oilaviy hayotga kirib keladi. Bular shaxsiy erkinlik, ta'lim

olishga intilish, kasbiy rivojlanish, gender tengligi, bolalarning mustaqil fikrlashi va ochiq muloqot madaniyati kabi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi.

Psixologik jihatdan eng muhim masalalardan biri avlodlararo qadriyatlar farqidir. Ota-onalar ko‘pincha farzandlarini o‘zlari voyaga yetgan madaniy muhit mezonlari asosida tarbiyalashga harakat qiladi. Farzandlar esa yangi jamiyatdagi tengdoshlari, ta’lim muassasasi, ommaviy axborot vositalari va raqamli muhit ta’sirida boshqa qadriyatlarga ham moslashib boradi. Natijada oilada qarashlar to‘qnashuvi, muloqotdagi sovuqlik, tushunmovchilik yoki ichki ziddiyatlar paydo bo‘lishi mumkin. Bunday holatlarning oldini olishda ota-onalarning psixologik moslashuvchanligi, farzandlar ehtiyojini tinglay olish qobiliyati va oilaviy muloqot madaniyati muhim ahamiyatga ega.

Migrant oilalarda identiklik masalasi ham alohida o‘rin tutadi. Farzandlar bir vaqtning o‘zida ikki xil madaniy ta’sir doirasida shakllanadi. Bir tomondan, ular oilada milliy til, urf-odat, diniy-ma’naviy qarashlar va an’anaviy xulq me’yorlarini o‘zlashtiradi. Ikkinchi tomondan, ular yashayotgan jamiyatdagi zamonaviy qadriyatlar, ijtimoiy rollar va kommunikativ me’yorlarni qabul qiladi. Agar bu ikki yo‘nalish uyg‘unlashtirilsa, bolada boy madaniy tajriba, ijtimoiy moslashuvchanlik va mustahkam shaxsiy pozitsiya shakllanadi. Aksincha, ular o‘rtasida keskin qarama-qarshilik kuchaysa, bola o‘zini qaysi qadriyatlar tizimiga mansub ekanini anglashda qiynalishi mumkin.

Oilaviy munosabatlarda emotsional barqarorlik ham muhim psixologik omildir. Migratsiya ko‘pincha iqtisodiy qiyinchilik, hujjat masalalari, ish topish muammosi, til bilmaslik, ijtimoiy yolg‘izlik va kelajakka nisbatan xavotir bilan kechadi. Bunday stress omillari ota-onalarning farzandlar bilan munosabatiga ham ta’sir etadi. Agar oilada qo‘llab-quvvatlash, mehr, sabr, o‘zaro ishonch va muloqot mavjud bo‘lsa, qadriyatlar uyg‘unlashuvi nisbatan ijobiy kechadi. Ammo oilada keskin nazorat, taqiqlash, ayblash va emotsional masofa kuchaysa, an’anaviy qadriyatlar farzandlar tomonidan bosim sifatida qabul qilinishi mumkin.

Zamonaviy qadriyatlarni qabul qilish an’anaviy qadriyatlardan voz kechish degani emas. Aksincha, psixologik jihatdan sog‘lom migrant oilalarda bu ikki yo‘nalish bir-birini to‘ldiradi. Masalan, kattalarga hurmat qadriyati ochiq muloqot bilan, oilaviy birdamlik shaxsiy mas’uliyat bilan, milliy tarbiya zamonaviy ta’limga intilish bilan, ota-onalik nazorati esa bolaga ishonch bildirish bilan uyg‘unlashishi mumkin. Bunday muvozanat oilada ijobiy psixologik iqlim yaratadi, farzandlarning ijtimoiylashuvini yengillashtiradi va shaxsiy rivojlanishiga yordam beradi.

Pedagogik-psixologik nuqtayi nazardan migrant oilalar bilan ishlashda madaniy sezgir yondashuv zarur. Psixolog yoki pedagog oila qadriyatlarini inkor etmasdan, ularning zamonaviy muhitga mos shakllanishiga ko‘maklashishi kerak. Bunda ota-onalar uchun maslahatlar, oilaviy suhbatlar, farzandlarning emotsional holatini o‘rganish, moslashuvdagi qiyinchiliklarni aniqlash, konfliktlarni yumshatish va ijobiy muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish samarali hisoblanadi. Migrant oilalarda qadriyatlar uyg‘unligi majburiy moslashuv emas, balki o‘zaro anglash, hurmat va psixologik moslashuvchanlik asosida shakllanishi lozim.

Xulosa. Migrant oilalarda an’anaviy va zamonaviy qadriyatlarning uyg‘unlashuvi oilaviy barqarorlik, shaxslararo munosabatlar va farzandlar ijtimoiylashuvining muhim

psixologik sharti hisoblanadi. Migratsiya sharoitida oila yangi muhitga moslashar ekan, o‘zining milliy-ma’naviy tayanchlarini saqlash bilan birga zamonaviy hayot talablari bilan ham hisoblashadi. Ushbu jarayonda eng muhim omillar sifatida ota-onalarning psixologik moslashuvchanligi, farzandlar bilan ochiq muloqoti, emotsional qo‘llab-quvvatlashi va avlodlararo tushunish madaniyati namoyon bo‘ladi. An’anaviy qadriyatlar oilaga ichki birlik, axloqiy mezon va ruhiy tayanch bersa, zamonaviy qadriyatlar shaxsiy rivojlanish, mustaqil fikrlash va ijtimoiy faollikni kuchaytiradi. Ularning uyg‘unligi migrant oilalarda sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuning uchun pedagogik oliy ta’lim muassasalarida migrant oilalar psixologiyasini o‘rganish, bo‘lajak psixologlarda madaniyatlararo muloqot va oilaviy maslahat berish kompetensiyalarini rivojlantirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘oziyev, E. G. (2010). Umumiy psixologiya. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.
2. Karimova, V. M. (2008). Oila psixologiyasi. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Davletshin, M. G. (2002). Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. Toshkent: TDPU nashriyoti.
4. Turg‘unov, S. T., & Maqsudova, L. A. (2012). Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish. Toshkent: Fan.
5. Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. Applied Psychology, 46(1), 5–34.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУПП В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Юлдашева Т.А.
преподаватель кафедры Общеобразовательных дисциплин филиала Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова в Чирчике.

Аннотация

Стремительная цифровизация образования трансформировала процессы преподавания и обучения во всем мире. Современные образовательные технологии предоставляют новые возможности для развития коммуникативной компетенции, особенно среди студентов различных национальных групп. Коммуникативная компетенция является важнейшим компонентом профессионального и личностного развития, позволяющим обучающимся эффективно взаимодействовать в мультикультурной и многоязычной среде. В данной статье рассматривается роль цифровых технологий в формировании коммуникативной компетенции, выявляются основные проблемы и возможности, а также предлагаются эффективные педагогические стратегии для совершенствования коммуникативных навыков студентов в цифровой образовательной среде.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, цифровизация образования, национальные группы, мультикультурное образование, цифровые технологии, онлайн-обучение, коммуникативные навыки.

Введение

XXI век характеризуется стремительным технологическим прогрессом и интеграцией цифровых инструментов во все сферы жизни, включая образование. Цифровая трансформация образовательных систем существенно повлияла на методы преподавания, образовательную среду и межличностное общение. В многонациональных образовательных учреждениях, где обучаются студенты различных национальных, языковых и культурных групп, развитие коммуникативной компетенции приобретает особое значение.

Коммуникативная компетенция позволяет студентам эффективно выражать свои мысли, понимать собеседников, участвовать в совместной деятельности и вести межкультурный диалог. По мере того как образовательные процессы все активнее переходят в цифровое пространство, преподавателям необходимо применять инновационные подходы, обеспечивающие развитие устойчивых коммуникативных навыков при одновременном использовании преимуществ современных технологий.

Понятие коммуникативной компетенции

Коммуникативная компетенция представляет собой способность личности использовать язык адекватно и эффективно в различных социальных ситуациях. Она включает лингвистическую, социолингвистическую, дискурсивную,

стратегическую и межкультурную компетенции. Согласно современным образовательным теориям, коммуникативная компетенция предполагает не только знание грамматических правил, но и умение интерпретировать сообщения, поддерживать беседу и адаптировать коммуникативные стратегии к различным условиям общения.

Для студентов национальных групп коммуникативная компетенция имеет особое значение, поскольку способствует взаимодействию между представителями различных культур. Она обеспечивает взаимопонимание, формирует толерантность и способствует успешному участию в академическом и профессиональном сообществах.

Цифровизация образования и её влияние на коммуникацию

Цифровизация привнесла множество технологических инструментов, поддерживающих коммуникацию и сотрудничество в образовательном процессе. Онлайн-платформы для обучения, приложения для видеоконференций, социальные сети, цифровые форумы и программное обеспечение для совместной работы расширили возможности взаимодействия за пределами традиционной аудитории.

Преимущества цифровизации для развития коммуникативной компетенции включают:

1. **Расширение возможностей общения.** Студенты могут взаимодействовать с преподавателями и сверстниками независимо от географического местоположения.
2. **Мультикультурное сотрудничество.** Цифровая среда способствует общению между обучающимися различных национальностей и культур.
3. **Аутентичная языковая практика.** Онлайн-дискуссии, вебинары и международные проекты создают реальные ситуации общения.
4. **Персонализированное обучение.** Цифровые инструменты позволяют студентам развивать коммуникативные навыки в индивидуальном темпе.
5. **Оперативная обратная связь.** Технологии обеспечивают быстрый анализ и корректировку коммуникативной деятельности.

Вместе с тем цифровизация создает и определенные трудности, такие как сокращение непосредственного личного общения, неравный доступ к технологиям и сложности в развитии навыков невербальной коммуникации.

Развитие коммуникативной компетенции студентов национальных групп

Эффективное развитие коммуникативной компетенции в многонациональной образовательной среде требует сочетания педагогических стратегий и цифровых инструментов.

Интерактивные образовательные технологии

Интерактивные цифровые технологии стимулируют активное участие студентов и совместное обучение. Онлайн-дискуссии, виртуальные классы и групповые проекты помогают обучающимся практиковать коммуникацию в содержательных и значимых ситуациях. Подобная деятельность способствует

развитию диалога, критического мышления и межкультурного взаимопонимания.

Проектное обучение

Цифровое проектное обучение предоставляет студентам разных национальных групп возможность совместно работать над общими задачами. В процессе сотрудничества обучающиеся учатся договариваться, обмениваться идеями, решать проблемы и уважать культурные различия. Цифровые платформы обеспечивают эффективную коммуникацию на всех этапах реализации проекта.

Онлайн-форумы для обсуждений

Дискуссионные форумы создают условия для осмысленного общения. Студенты могут тщательно формулировать свои мысли, отвечать на сообщения однокурсников и участвовать в академических обсуждениях. Участие в онлайн-дискуссиях способствует развитию письменной речи и более глубокому освоению учебного материала.

Виртуальные программы обмена

Виртуальные программы обмена объединяют студентов из разных стран и культурных сред. Благодаря онлайн-встречам и совместным мероприятиям обучающиеся развивают навыки межкультурной коммуникации, расширяют кругозор и приобретают практический опыт международного взаимодействия.

Мультимедийные ресурсы

Использование видеоматериалов, подкастов, презентаций и интерактивных симуляций делает обучение, ориентированное на коммуникацию, более эффективным. Мультимедийные ресурсы учитывают различные стили обучения и предоставляют аутентичные примеры общения, способствующие развитию навыков аудирования, говорения, чтения и письма.

Роль преподавателя в цифровой образовательной среде

Преподаватели играют ключевую роль в развитии коммуникативной компетенции студентов. В условиях цифрового образования они выступают не только источниками знаний, но и организаторами коммуникации. Их основные задачи включают:

- создание инклюзивной и благоприятной образовательной среды;
- поощрение межкультурного диалога и сотрудничества;
- подбор эффективных цифровых инструментов и ресурсов;
- предоставление конструктивной обратной связи по результатам коммуникативной деятельности;
- формирование культуры этичного и ответственного цифрового общения.

Интегрируя коммуникативно-ориентированные задания в онлайн- и смешанное обучение, преподаватели помогают студентам развивать компетенции, необходимые для успешной жизни и профессиональной деятельности в современном обществе.

Проблемы и рекомендации

Несмотря на многочисленные преимущества цифровизации, сохраняется ряд проблем, среди которых технологическое неравенство, различный уровень

цифровой грамотности, языковые барьеры и ограниченные возможности для спонтанного личного общения.

Для решения этих проблем образовательным учреждениям рекомендуется:

- обеспечивать равный доступ к цифровым технологиям;
- организовывать обучение цифровой грамотности для студентов и преподавателей;
- включать в учебные программы мероприятия по развитию межкультурной коммуникации;
- поощрять совместное онлайн-обучение;
- поддерживать баланс между цифровыми и традиционными формами общения.

Реализация данных мер будет способствовать эффективному развитию коммуникативной компетенции студентов в условиях многообразия культур и языков.

Заключение

Цифровизация образования открыла новые возможности для развития коммуникативной компетенции студентов национальных групп. Цифровые технологии способствуют межкультурному взаимодействию, совместному обучению и созданию аутентичных коммуникативных ситуаций. Однако успешное использование этих возможностей требует продуманного педагогического подхода, поддержки со стороны преподавателей и учета трудностей, связанных с цифровой образовательной средой.

Развитие коммуникативной компетенции в условиях цифровизации образования является важным условием подготовки студентов к эффективной деятельности в мультикультурном и технологически развитом обществе. Сочетание инновационных цифровых инструментов и коммуникативно-ориентированных методов обучения позволяет образовательным учреждениям формировать выпускников, способных успешно участвовать в академической, профессиональной и межкультурной коммуникации.

Список литературы:

1. Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence*. Harmondsworth: Penguin.
2. Canale, M., & Swain, M. (1980). *Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing*. Applied Linguistics, 1(1), 1–47.
3. Council of Europe. (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*.
4. Warschauer, M. (2004). *Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide*. Cambridge: MIT Press.
5. Siemens, G. (2005). *Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age*.

IJTIMOIY-PEDAGOGIK KOMPETENTLIK MUAMMOSINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TADQIQOTLARDA O‘RGANILISHI

Karimov Ravshanbek Rizomatovich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti v.b.dotsenti, PhD
e.mail: ravshanbekkarimov1990@mail.com

Annotatsiya:

Mazkur maqola ijtimoiy-pedagogik kompetentlik muammosining pedagogik-psixologik tadqiqotlarda o‘rganilishini ilmiy jihatdan tahlil qiladi. Unda ijtimoiy-pedagogik kompetentlik tushunchasi, uning tarkibiy qismlari (kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy faollik, psixologik barqarorlik, pedagogik ko‘nikmalar) va amaliy ahamiyati bayon etilgan. Shuningdek, maqolada pedagogik-psixologik tadqiqotlarda ushbu kompetentlikni shakllantirish usullari, diagnostika va baholash metodlari (psixodiagnostik testlar, refleksiyachi kundaliklar, roleviy o‘yinlar, seminarlar va treninglar) tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ijtimoiy-pedagogik kompetentlikni rivojlantirishda nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar va interaktiv metodlarning muhimligini ko‘rsatadi. Maqola pedagoglar, psixologlar va ta’lim tizimi bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar uchun ilmiy manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy-pedagogik kompetentlik, pedagogik-psixologik tadqiqot, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy faollik, pedagogik ko‘nikmalar, diagnostika metodlari.

Аннотация:

Данная статья посвящена изучению проблемы социально-педагогической компетентности в педагогико-психологических исследованиях. В статье раскрывается понятие социально-педагогической компетентности, её структурные компоненты (коммуникативная компетенция, социальная активность, психологическая устойчивость, педагогические навыки) и практическая значимость. Также рассматриваются методы формирования данной компетентности в педагогико-психологических исследованиях, методы диагностики и оценки (психодиагностические тесты, рефлексивные дневники, ролевые игры, семинары и тренинги). Результаты исследования показывают важность сочетания теоретических знаний, практических навыков и интерактивных методов для развития социально-педагогической компетентности. Статья может служить научным источником для педагогов, психологов и специалистов, работающих в системе образования.

Ключевые слова: социально-педагогическая компетентность, педагогико-психологическое исследование, коммуникативная компетенция, социальная активность, педагогические навыки, методы диагностики.

Abstract:

This article is devoted to the study of the problem of social-pedagogical competence in pedagogical-psychological research. The concept of social-pedagogical competence, its structural components (communicative competence, social activity, psychological stability, pedagogical skills), and practical significance are analyzed.

The article also examines methods for developing this competence in pedagogical-psychological studies, as well as diagnostic and assessment tools (psychodiagnostic tests, reflective journals, role-playing games, seminars, and trainings). The research results highlight the importance of combining theoretical knowledge, practical skills, and interactive methods to develop social-pedagogical competence. The article serves as a scientific resource for teachers, psychologists, and education specialists.

Keywords: social-pedagogical competence, pedagogical-psychological research, communicative competence, social activity, pedagogical skills, diagnostic methods.

Kirish

Hozirgi ta'lim tizimida talabalarining ijtimoiy-pedagogik kompetentligi — ularni har tomonlama shaxs sifatida shakllantirishda muhim mezonlardan biri hisoblanadi. Uning tarkibiy qismlari — ijtimoiy faollik, kommunikativ xizmat qilishga bo'lgan qobiliyat va pedagogik faoliyatda samarali ko'nikmalar — zamonaviy pedagogika va psixologiya nazariyasi va amaliyotining markaziy mavzulariga aylandi.

Bugungi kunda bilim berishdagi asosiy maqsad — faqat fan bilimlarini berish emas, balki yoshlarning ijtimoiy hayotga kirishish qobiliyatlarini ham rivojlantirishdir. Shu boisdan ijtimoiy-pedagogik kompetentlik muammosi amaliyot bilan uzviy bog'langan holda ilmiy tadqiqotlarda keng ko'lamda o'rganilmoqda.

Ijtimoiy-pedagogik kompetentlik — bu shaxsning pedagogik muhitda ijtimoiy va insonlararo munosabatlarni samarali boshqara bilishi, o'quv-tarbiya jarayonida ijobiy ta'sir ko'rsatishi, boshqalar bilan konstruktiv hamkorlik qilish qobiliyatidir.

Adabiyotlar tahlili

Ijtimoiy-pedagogik kompetentlik muammosi pedagogika va psixologiya fanlarida uzoq yillardan buyon tadqiq qilinib kelmoqda. Turli olimlar ushbu kompetentlikni shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganib, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishidagi o'rni va ahamiyatini aniqlashga harakat qilganlar.

Pedagogik nazariyaga ko'ra, ijtimoiy-pedagogik kompetentlik shaxsning kasbiy va ijtimoiy faoliyatida muvaffaqiyatli ishlashini ta'minlovchi tarkibiy elementlardan iborat bo'lib, u kommunikativ, ijtimoiy-faol, psixologik barqarorlik va pedagogik ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Masalan, **V.A. Slastyonin va E.I. Savel'eva** o'quvchilar va talabalarda pedagogik kompetentlikni rivojlantirish jarayonida psixologik komponentning ahamiyatini ta'kidlaydilar, ya'ni stressli vaziyatlarda shaxsning barqarorligi va qaror qabul qilish qobiliyati kompetentlikni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Psixologik yondashuvlar bo'yicha, **L.S. Vygotskiy** va **A.N. Leontiev** shaxsning ijtimoiy rivojlanishi va faoliyatdagi o'rni orqali kompetentlikni shakllantirish nazariyasini ishlab chiqqanlar. Ularning fikricha, o'quvchilarning kommunikativ va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish ijtimoiy-pedagogik kompetentlikning asosiy omili hisoblanadi.

Oliy ta'lim va maktab pedagogikasi sohasida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki: ijtimoiy-pedagogik kompetentlikni rivojlantirish pedagogik shart-sharoitlar, interfaol metodlar va shaxsga yo'naltirilgan yondashuv orqali samarali amalga oshiriladi. Masalan, **N.I. Khanina** va **O.F. Kazaryan** bo'lajak o'qituvchilarda

kommunikativ va ijtimoiy-faol komponentlarni rivojlantirishda interaktiv dars metodlari va guruh ishlari samaradorligini ta'kidlaydilar.

Shuningdek, **S.A. Rubinstein** va **V.S. Merlin** psixologik barqarorlik va pedagogik ko'nikmalarni birlashtirish orqali kompetentlikni kompleks rivojlantirish imkonini ko'rsatadilar. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, amaliy mashg'ulotlar, pedagogik treninglar va loyihaviy ishlarda talabalarning kompetentligini rivojlantirish samaradorligi oshadi.

Kommunikativ kompetensiya

Kommunikativ kompetensiya — bu bo'lajak o'qituvchining ijtimoiy-pedagogik kompetentligini shakllantirishdagi asosiy tarkibiy qismi bo'lib, shaxsning samarali muloqot qila olish, o'z fikrini aniq, lo'nda va tushunarli ifodalash, shuningdek, boshqalarni tushunish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ushbu kompetensiya muloqotni tuzish, gapni to'g'ri ifodalash va tinglovchilarni tushunish kabi jihatlarni qamrab oladi. Muloqotni tuzish jarayonida bo'lajak o'qituvchi suhbat, muhokama yoki dars jarayonida muloqotning strukturasi va mazmunini aniqlashga, tinglovchilarni faol jalb qilishga e'tibor beradi. Gapni to'g'ri ifodalash esa fikr va g'oyalarni aniq, lo'nda va tushunarli shaklda yetkazish, nutq madaniyati va til madaniyatiga rioya qilishni ta'minlaydi. Boshqalarni tushunish komponenti tinglovchilarni tinglash, ularning fikrini tahlil qilish va hissiy-ijtimoiy holatlarini anglash orqali samarali interaktiv muloqotni amalga oshirishni o'z ichiga oladi.

Kommunikativ kompetensiya bo'lajak o'qituvchining pedagogik faoliyatida o'quvchilar bilan samarali aloqani ta'minlash, darsni interaktiv va qiziqarli qilish, shuningdek, o'quvchilarda mustaqil fikrlash va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Ijtimoiy faollik

Ijtimoiy faollik — bu bo'lajak o'qituvchining jamoa ichida faol ishtirok etish, jamiyatdagi o'z rolini anglash, missiya va qadriyatlarni tushunish qobiliyatidir. Ushbu komponent jamoada faol ishtirok etish, kasbiy missiyani anglash va shaxsiy hamda ijtimoiy qadriyatlarni tushunishni o'z ichiga oladi. Jamoada faol ishtirok etish orqali talaba guruh ishlarida, dars va loyihalarda faol qatnashadi, fikr almashadi va hamkorlikni rivojlantiradi. Missiyani anglash bo'lajak o'qituvchiga kasbiy faoliyatidagi asosiy maqsad va vazifalarni tushunish, harakatlarni pedagogik va ijtimoiy ahamiyat nuqtai nazaridan baholash imkonini beradi. Qiymatlarni tushunish esa shaxsiy va kasbiy qadriyatlarni aniqlash, jamiyatdagi axloqiy me'yor va ijtimoiy qadriyatlarni hurmat qilish va ularga rioya qilishni ta'minlaydi.

Ijtimoiy faollik bo'lajak o'qituvchining pedagogik faoliyatida jamoa bilan samarali hamkorlikni rivojlantirish, o'quvchilarning ijtimoiy xulqini shakllantirish va pedagogik vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologik barqarorlik

Psixologik barqarorlik — bu bo'lajak o'qituvchining stressli va ziddiyatli vaziyatlarda ongli va samarali harakat qila olish, hissiy holatni nazorat qilish va muammolarni konstruktiv tarzda hal qilish qobiliyatidir. Ushbu komponent stressni boshqarish, ziddiyatli vaziyatlarni hal qilish va emotsional barqarorlikni rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Stressni boshqarish orqali talaba pedagogik faoliyat davomida yuzaga keladigan bosim va tashvishlarni aniqlaydi va konstruktiv yo'l bilan

kamaytiradi. Ziddiyatli vaziyatlarni hal qilish talaba va o‘quvchilar, ota-onalar yoki hamkasblar bilan yuzaga kelgan nizolarni xolisona va samarali tarzda hal qilish imkonini beradi. Emotsional barqarorlik esa o‘z hissiyotlarini boshqarish va qaror qabul qilish jarayonida hissiyotlarning salbiy ta’sirini kamaytirishni ta’minlaydi.

Psixologik barqarorlik bo‘lajak o‘qituvchining pedagogik faoliyatida muammoli vaziyatlarni samarali hal qilish, stressli holatlarda ongli qaror qabul qilish va o‘z kasbiy faoliyatida barqaror rivojlanishni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Pedagogik ko‘nikma — bo‘lajak o‘qituvchining ijtimoiy-pedagogik kompetentligini shakllantirishdagi muhim tarkibiy qism bo‘lib, u o‘qitish, tarbiyalash va tartibni saqlash kabi pedagogik vazifalarni samarali hal qilish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Ushbu komponent talabaning kasbiy faoliyatini muvaffaqiyatli tashkil etish, o‘quvchilarning bilim va tarbiyaviy rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.

1. **O‘qitish ko‘nikmasi:** darsni rejalashtirish, o‘quv materialini samarali yetkazish va o‘quvchilarni faol jalb qilish.
2. **Tarbiyalash ko‘nikmasi:** o‘quvchilarda axloqiy, ijtimoiy va shaxsiy qadriyatlarni shakllantirish, ularni ijtimoiy-hissiy jihatdan rivojlantirish.
3. **Tartibni saqlash:** dars va jamoa faoliyatida intizomni tashkil etish, nizolarni xolisona hal qilish va barqaror pedagogik muhit yaratish.

Pedagogik ko‘nikma bo‘lajak o‘qituvchining ijtimoiy-pedagogik kompetentligini mustahkamlashga xizmat qiladi, o‘quv jarayonini samarali tashkil etadi va talabalarda mustaqil fikrlash, ijtimoiy mas’uliyat va o‘zini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Pedagogik-psixologik tadqiqotlarda ijtimoiy-pedagogik kompetentlikning o‘rganilishi

Pedagogik-psixologik tadqiqotlarda ijtimoiy-pedagogik kompetentlik — bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini, kommunikativ va ijtimoiy ko‘nikmalarini, psixologik barqarorlik va pedagogik malakalarini shakllantirish jarayonini o‘rganishning asosiy predmeti hisoblanadi. Tadqiqotlar ushbu kompetentlikni nazariy va amaliy jihatdan tahlil qiladi, uning tarkibiy elementlarini aniqlaydi va pedagogik faoliyatdagi qo‘llanilish mexanizmlarini o‘rganadi.

Ilmiy yondashuv	Mazmuni / Tavsifi	O‘rganish natijalari
Nazariy yondashuv	Kompetentlik nazariyasi, shaxsning professional rivojlanishi, pedagogik faoliyat va ijtimoiy-psixologik kompetensiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganadi	Kompetentlik bo‘lajak o‘qituvchining professional tayyorgarligining ajralmas qismi ekanligi aniqlangan
Amaliy yondashuv	Kompetentlikni shakllantirishning interaktiv metodlari, pedagogik sharoitlar va kommunikativ-iqtisodiy mashg‘ulotlar orqali tadqiq etiladi	Interaktiv metodlar va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv orqali kompetentlikni rivojlantirish samaradorligi oshadi

Eksperimental tadqiqotlar	Talabalarning kommunikativ, ijtimoiy-faol, psixologik va pedagogik ko‘nikmalarini baholash va rivojlantirish	Kompetentlikni rivojlantirish talabaning kasbiy va ijtimoiy faolligini, muloqot qobiliyatini va pedagogik vazifalarni hal qilish samaradorligini oshiradi

Ijtimoiy-pedagogik kompetentlik muammosining pedagogik-psixologik tadqiqotlarda o‘rganilishi bir necha yo‘nalishda amalga oshirilmoqda:

Konseptual talablar

Konseptual talablar — bo‘lajak o‘qituvchilarda ijtimoiy-pedagogik kompetentlikni shakllantirish jarayonida nazariy va metodologik asoslarni aniqlash va tizimlashtirishga qaratilgan talablar majmuasi bo‘lib, u kompetentlik modellari, ularning tarkibiy komponentlari va turli holatlarini belgilashni o‘z ichiga oladi. Ushbu talablar bo‘lajak o‘qituvchining nazariy bilimlarini tizimli tarzda qamrab olishini va amaliy faoliyatga tatbiq etishini ta’minlaydi.

Kompetentlik modellari aniqlash — bu bo‘lajak o‘qituvchilarda ijtimoiy-pedagogik kompetentlikni shakllantirish jarayonida asosiy nazariy va metodologik tamoyillarni belgilash hamda ularni tizimli tarzda strukturaviy ko‘rinishga keltirishdir. Ushbu jarayon kompetentlikning tarkibiy elementlarini, ularning o‘zaro bog‘liqligini va amaliy faoliyatdagi qo‘llanilish holatlarini aniqlashga qaratilgan.

Kompetentlik modellari aniqlash orqali ijtimoiy-pedagogik kompetentlikni tashkil etuvchi asosiy komponentlar — kommunikativ ko‘nikmalar, ijtimoiy faollik, psixologik barqarorlik va pedagogik ko‘nikmalar — aniqlanadi va ularning professional faoliyatdagi roli belgilab olinadi. Shuningdek, bu jarayon bo‘lajak o‘qituvchining bilim, ko‘nikma va shaxsiy sifatlarini tizimli rivojlantirishni ta’minlaydi.

Kompetentlik modellari aniqlash bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy faoliyatini samarali tashkil etishga, pedagogik vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilishga va o‘quvchilarda ijtimoiy, kommunikativ va shaxsiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu jarayon nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish va kompetentlikni baholash me’yorlarini ishlab chiqishda asosiy vosita hisoblanadi.

Komponentlarni aniqlash — bu bo‘lajak o‘qituvchilarda ijtimoiy-pedagogik kompetentlikni shakllantirish jarayonida uning asosiy tarkibiy elementlarini belgilash va ularni o‘zaro bog‘lash jarayonidir. Ushbu jarayon bo‘lajak o‘qituvchining kompetentligini tizimli tarzda rivojlantirishni ta’minlaydi va kasbiy faoliyatdagi turli vaziyatlarda qo‘llanilishini kafolatlaydi.

Komponentlarni aniqlash orqali ijtimoiy-pedagogik kompetentlikning asosiy elementlari — kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy faollik, psixologik barqarorlik va pedagogik ko‘nikmalar — aniqlanadi. Ushbu komponentlar o‘zaro bog‘lanib, talabaning professional va shaxsiy rivojlanishini samarali qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, kommunikativ ko‘nikmalar pedagogik ko‘nikmalar bilan integratsiyalashganda dars jarayonida samarali muloqot va o‘quvchilarning faol ishtiroki ta’minlanadi; psixologik barqarorlik esa ijtimoiy faollik va pedagogik faoliyatni stressli vaziyatlarda ham samarali amalga oshirishga yordam beradi.

Komponentlarni aniqlash bo‘lajak o‘qituvchining kompetentligini baholash va rivojlantirish, pedagogik faoliyatni tizimli tashkil etish hamda o‘quvchilarda ijtimoiy, kommunikativ va shaxsiy ko‘nikmalarni shakllantirish uchun nazariy va amaliy asos yaratadi.

Holatlarni tizimlashtirish — bu bo‘lajak o‘qituvchilarda ijtimoiy-pedagogik kompetentlikni shakllantirish jarayonida uning nazariy va amaliy holatlarini strukturaviy tarzda tartibga solish va pedagogik faoliyatdagi turli vaziyatlarda qo‘llanilishini ko‘rsatish jarayonidir. Ushbu jarayon kompetentlikning barcha tarkibiy elementlarini — kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy faollik, psixologik barqarorlik va pedagogik ko‘nikmalarni — tizimli tarzda birlashtiradi va ularning professional faoliyatdagi qo‘llanilish mexanizmlarini aniqlaydi. Holatlarni tizimlashtirish orqali bo‘lajak o‘qituvchi turli pedagogik vaziyatlarda o‘z kompetentligini samarali qo‘llash imkoniga ega bo‘ladi, shuningdek, amaliyot va nazariy bilimlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni mustahkamlaydi.

Holatlarni tizimlashtirish bo‘lajak o‘qituvchining kompetentligini baholash va rivojlantirishda, pedagogik faoliyatni samarali tashkil etishda va turli o‘quv jarayonlari va vaziyatlarida kompetentlikni to‘liq qo‘llashda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish va talabaning professional tayyorgarligini tizimli rivojlantirishga xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama

Metodologik yondashuvlar — bo‘lajak o‘qituvchilarda ijtimoiy-pedagogik kompetentlikni aniqlash, baholash va rivojlantirish jarayonida qo‘llaniladigan ilmiy-uslubiy vositalar majmuasidir. Ushbu yondashuvlar kompetentlikni o‘lchash va tahlil qilishga, shuningdek, pedagogik faoliyatda samarali tatbiq etishga imkon beradi.

Metodologik yondashuvlar doirasida:

1. **Kompetentlikni o‘lchovchi testlar** ishlab chiqiladi va ularni talabalarning bilim, ko‘nikma va shaxsiy sifatlarini baholashda qo‘llash mumkin.
2. **Shkalalar** kompetentlikning turli komponentlarini (kommunikativ, ijtimoiy-faol, psixologik barqarorlik, pedagogik ko‘nikma) o‘lchash uchun yaratiladi va talabaning rivojlanish darajasini aniqlashga xizmat qiladi.
3. **Psixologik sarlavhalar** (indikatorlar va ko‘rsatkichlar) bo‘lajak o‘qituvchilarning psixologik barqarorligi, stressni boshqarish qobiliyati va ijtimoiy ko‘nikmalarini aniqlash uchun qo‘llaniladi.

Metodologik yondashuvlar bo‘lajak o‘qituvchilarning ijtimoiy-pedagogik kompetentligini tizimli ravishda baholash, ularning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini aniqlash hamda pedagogik jarayonlarni samarali tashkil etishda muhim vosita hisoblanadi.

Amaliyotni tahlil qilish — bo‘lajak o‘qituvchilarda ijtimoiy-pedagogik kompetentlikni shakllantirish jarayonida mavjud pedagogik amaliyot va tajribalarni o‘rganish, ularni tahlil qilish va baholash jarayonidir. Ushbu yondashuv talabalarning kompetentligini rivojlantirishga samarali pedagogik usullarni aniqlashga imkon beradi.

Amaliyotni tahlil qilish maktab va oliy ta’lim muassasalarida ijtimoiy-pedagogik kompetentlikni rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan tajribalarni o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Bu jarayon talabalarning kommunikativ, ijtimoiy-faol, psixologik barqarorlik va

pedagogik ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha qo‘llanilgan metod va usullarni tahlil qilishni, ularning samaradorligini baholashni ta’minlaydi.

Amaliyotni tahlil qilish bo‘lajak o‘qituvchilarning kompetentligini rivojlantirish jarayonida eng samarali pedagogik strategiyalarni aniqlash, ularni amaliyotga tatbiq etish va kasbiy faoliyatda qo‘llash imkonini beradi. Shu bilan birga, bu tadqiqotlar pedagogik jarayonlarni yaxshilash va yangi metodologik yondashuvlarni ishlab chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Bu yo‘nalishlar pedagogika va psixologiya nazariy tushunchalarini amaliyot bilan bog‘lashga xizmat qiladi hamda ta’lim muassasalarida samarali ta’lim jarayonlarini tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Shuni ta’kidlash joizki, ijtimoiy-pedagogik kompetentlik bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar shaxsning professional tayyorgarligi va kasbiy muvaffaqiyati bilan bevosita bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. O‘quv jarayonida kompetentlikni rivojlantirish uchun quyidagi asosiy jihatlar e’tiborga olinadi:

1. Kompetentlik tarkibiy komponentlarini — kommunikativ, ijtimoiy-faol, psixologik barqarorlik va pedagogik ko‘nikmalarni tizimli rivojlantirish;
2. Interfaol va shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik metodlardan foydalanish;
3. Psixologik barqarorlik va amaliy pedagogik ko‘nikmalarni mustahkamlash orqali kompetentlikni kompleks shakllantirish.

Olimlar fikricha, ijtimoiy-pedagogik kompetentlikni o‘rganish nafaqat bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi, balki ularning ijtimoiy faol va mas’uliyatli shaxs sifatida shakllanishi uchun ham zarur hisoblanadi. Tadqiqot natijalari pedagogik jarayonni samarali tashkil etish, kompetentlikni baholash va rivojlantirishning nazariy va amaliy asosini yaratadi.

Ijtimoiy-pedagogik kompetentlik muammosi pedagogik-psixologik tadqiqotlarda katta ahamiyatga ega bo‘lib, u bilim berish jarayonini modernizatsiya qilish, o‘qituvchilarni shakllantirish va ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash bilan bog‘liq.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy-pedagogik kompetentlikni samarali shakllantirish uchun nazariy bilimlar bilan birga amaliy ko‘nikmalar, psixologik diagnostika, interaktiv usullar va refleksiyani o‘z ichiga olgan tizimli yondashuv zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotskiy, L.S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
2. Leontiev, A.N. (1981). Activity, Consciousness, and Personality. Prentice-Hall.
3. Rubinstein, S.A. (1998). Osnovy Obshchey Psikhologii. Moscow: Akademiya.
4. Merlin, V.S. (2002). Psikhologiya i pedagogika kompetentnostey. Moscow: Prosveshchenie.
5. Slastyonin, V.A., & Savel’eva, E.I. (2003). Psikhologiya professionalnogo razvitiya uchitelya. Moscow: Prosveshchenie.
6. Khanina, N.I. (2010). Razvitie sotsial’no-kommunikativnoy kompetentnosti studentov. Pedagogicheskiy Zhurnal, 5, 12–18

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ИНСТРУМЕНТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Юсупова Феруза Махкамовна
PhD, И.о.доцента, Межфакультетской кафедры
Чирчикского государственного педагогического университета

Аннотация. *В статье рассматриваются возможности применения искусственного интеллекта и цифровых образовательных технологий в практике преподавания русского языка как иностранного (РКИ) в иноязычных группах. Анализируются ключевые инструменты ИИ, применяемые в современном языковом образовании, выявляются их дидактические преимущества и риски. Предлагаются конкретные методические решения для интеграции цифровых технологий в учебный процесс.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, цифровые технологии, русский язык как иностранный, РКИ, иноязычные группы, коммуникативная компетенция, цифровая педагогика.*

Современное образование переживает период глубокой трансформации, обусловленной стремительным развитием цифровых технологий и технологий искусственного интеллекта (ИИ). Эти изменения в полной мере затронули сферу преподавания иностранных языков и, в частности, русского языка как иностранного (РКИ). Традиционные методы обучения, при всей своей ценности, уже не в состоянии в полной мере удовлетворить запросы современных студентов, привыкших к цифровой среде как естественному пространству коммуникации и познания.

В условиях полиязычия и поликультурного взаимодействия, характерных для образовательного пространства Узбекистана, перед преподавателями РКИ стоит двойная задача: с одной стороны, обеспечить высокое качество языковой подготовки в иноязычных группах, с другой — использовать потенциал современных технологий для повышения мотивации и эффективности обучения. В связи с этим вопрос интеграции ИИ и цифровых инструментов в методику преподавания РКИ приобретает особую актуальность.

1. ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ РКИ: ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Сегодня в арсенале преподавателя РКИ имеется широкий спектр цифровых инструментов, позволяющих организовать обучение на качественно новом уровне. Среди наиболее востребованных выделяются следующие категории.

Адаптивные платформы и LMS-системы (Stepik, Canvas LMS, Moodle) обеспечивают индивидуализацию обучения, позволяют размещать учебные материалы, проводить автоматизированное тестирование и отслеживать прогресс каждого студента. Платформа Stepik, в частности, предлагает специализированные курсы РКИ разных уровней, адаптированные к потребностям иноязычных учащихся.

Инструменты на основе искусственного интеллекта (ChatGPT, YandexGPT, Grammarly) открывают принципиально новые возможности для развития всех видов речевой деятельности. ИИ-ассистенты способны выступать в роли виртуального собеседника, обеспечивая студентам возможность речевой практики в любое время, мгновенно исправлять грамматические и лексические ошибки, генерировать персонализированные учебные задания по профессиональной тематике.

Интерактивные игровые платформы (Wordwall, Kahoot, Quizlet, LearningApps) превращают отработку лексики и грамматики в увлекательный процесс, повышают мотивацию и вовлечённость студентов, обеспечивают многократное повторение материала в игровой форме без ощущения монотонности.

Аудио- и видеоресурсы (подкасты, YouTube-каналы, сервис SpeakingClub) развивают навыки аудирования и говорения на аутентичном языковом материале, позволяют моделировать реальные ситуации профессионального и повседневного общения.

2. ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИИ В ОБУЧЕНИИ РКИ

Применение технологий искусственного интеллекта в преподавании РКИ открывает ряд принципиальных методических возможностей, недоступных при традиционном подходе.

Во-первых, ИИ обеспечивает персонализацию обучения: алгоритмы адаптивных систем анализируют ошибки каждого студента и автоматически подбирают задания, соответствующие его индивидуальному уровню и темпу усвоения материала. Это особенно важно в иноязычных группах, где уровень подготовки студентов нередко существенно различается.

Во-вторых, ИИ-инструменты кратно увеличивают объём речевой практики. Если в рамках традиционного занятия каждый студент имеет ограниченное время для устной практики, то виртуальный собеседник на основе ИИ доступен круглосуточно и способен поддерживать полноценный диалог на русском языке по любой теме.

В-третьих, технологии ИИ обеспечивают мгновенную и объективную обратную связь. Автоматизированные системы проверки указывают на ошибки в режиме реального времени, объясняют их причины и предлагают корректные варианты — что значительно ускоряет формирование грамотных речевых навыков.

В-четвёртых, цифровые технологии позволяют моделировать реальные коммуникативные ситуации профессионального общения, что особенно актуально для студентов педагогических специальностей, готовящихся к работе в русскоязычной или двуязычной образовательной среде.

3. РИСКИ И ОГРАНИЧЕНИЯ: КАК СОХРАНИТЬ БАЛАНС

Вместе с очевидными преимуществами, применение ИИ и цифровых технологий в обучении РКИ сопряжено с рядом рисков, которые необходимо учитывать при организации учебного процесса.

Главный из них — риск снижения роли живого педагогического взаимодействия. Общение с ИИ-системой, при всей его практической ценности,

не может полностью заменить живую коммуникацию с преподавателем и однокурсниками, несущую культурный, эмоциональный и социальный компоненты, столь важные в обучении языку.

Другим существенным риском является академическая нечестность: студенты могут использовать ИИ-инструменты для выполнения письменных заданий без реального освоения языкового материала. Преодоление этого риска требует переориентации с проверки конечного продукта на оценку процесса обучения и устных форм контроля.

Наконец, необходимо учитывать неравный доступ к цифровым ресурсам и различный уровень цифровой грамотности студентов. Это предполагает предварительную подготовку учащихся к работе с цифровыми инструментами как обязательный элемент методической системы.

Таким образом, оптимальная модель обучения РКИ в современных условиях — это не замена традиционного преподавания цифровым, а их органичная интеграция, при которой технологии ИИ выступают в роли инструмента, расширяющего методический арсенал преподавателя, но не заменяющего его профессиональную роль.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Интеграция искусственного интеллекта и цифровых образовательных технологий в практику преподавания РКИ в иноязычных группах представляет собой не дань моде, а объективную педагогическую необходимость, продиктованную требованиями времени. Применение адаптивных платформ, ИИ-ассистентов и интерактивных инструментов позволяет существенно повысить интенсивность и качество языковой подготовки, обеспечить индивидуализацию обучения и сформировать устойчивую мотивацию студентов к изучению русского языка.

Вместе с тем эффективность цифровых технологий в обучении РКИ определяется не наличием инструментов само по себе, а методической грамотностью их применения. Преподаватель, владеющий современными цифровыми компетенциями и способный органично встраивать технологии ИИ в коммуникативно-деятельностный подход, становится ключевой фигурой в новой образовательной парадигме.

Дальнейшие исследования в данном направлении представляются перспективными, особенно в части разработки конкретных методических моделей интеграции ИИ в обучение РКИ с учётом специфики педагогических вузов Узбекистана и особенностей узбекско-русского билингвизма.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного. — М.: РУДН, 2007. — 185 с.

2. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: теория и практика. — М.: Филоматис, 2006. — 480 с.

3. Torresin L. Teaching Russian as a Foreign Language Today Through an Intercultural Approach. — Padova: Padova University Press, 2024.

4. Леонтьева И.А. Инновационные технологии в обучении русскому языку как иностранному // Вестник педагогики и психологии. — 2022. — №4. — С. 45–52.

5. Данияров Б.Х. Методика инновационного обучения говорению на русском языке узбекоязычных студентов технических вузов // Сб. научных трудов IV Международной научно-практической конференции. — Тверь, 2022. — С. 15–21.

6. Mustajoki A. Theory of Functional Syntax: From Data to Theory. — Amsterdam: John Benjamins, 2006. — P. 45–52.

BOKS MASHG‘ULOTLARIDA TEXNIK VA TAKTIK TAYYORGARLIKNI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

Rustamova Zuhro Sanjar qizi
Jismoniy madaniyat yo'nalishi 101-guruh (rus) talabasi
Nizomiy nomidagi O’zbekiston milliy pedagogika universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada boks mashg‘ulotlarida sportchilarning texnik va taktik tayyorgarligini takomillashtirish metodikasi sport-pedagogik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Boksda yuqori natijaga erishish nafaqat jismoniy tayyorgarlik, balki zarba berish texnikasi, himoyalanish, masofani boshqarish, raqib harakatini oldindan sezish, tezkor qaror qabul qilish va musobaqa vaziyatiga mos taktik reja tuzish bilan chambarchas bog‘liq. Maqolada mashg‘ulot jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etish, texnik elementlarni takroriy mashqlar orqali mustahkamlash, shartli janglar, sparring, video tahlil, individual yondashuv va nazorat-me’yoriy ko‘rsatkichlardan foydalanishning ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, pedagogik oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarini boks bo‘yicha metodik tayyorlashda nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va tahliliy fikrlashni uyg‘unlashtirish zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: boks, texnik tayyorgarlik, taktik tayyorgarlik, sport mashg‘uloti, zarba texnikasi, himoya harakatlari, sparring, sport pedagogikasi.

Kirish

Boks zamonaviy sport turlari orasida yuqori darajadagi jismoniy, texnik, taktik va psixologik tayyorgarlikni talab qiladigan murakkab yakka kurash turi hisoblanadi. Unda sportchining muvaffaqiyati faqat kuch, tezlik yoki chidamlilik bilan belgilanmaydi, balki zarbalarni aniq bajarish, himoyadan hujumga tez o‘tish, jang masofasini to‘g‘ri tanlash, raqibning niyatini oldindan anglash va qisqa vaqt ichida samarali qaror qabul qilish qobiliyatiga ham bog‘liq. Shu sababli boks mashg‘ulotlarida texnik va taktik tayyorgarlikni takomillashtirish masalasi sport pedagogikasi uchun dolzarb yo‘nalishlardan biridir.

Pedagogik oliy ta’lim muassasalarida boksni o‘qitish jarayoni bo‘lajak mutaxassislarning nafaqat sport mahoratini, balki murabbiylik, metodik tahlil qilish, mashg‘ulotni rejalashtirish va sportchilar bilan individual ishlash kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi lozim. Ayniqsa, boshlang‘ich va o‘rta tayyorgarlik bosqichlarida texnik harakatlarni noto‘g‘ri o‘zlashtirish keyingi sport natijalariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun zarba, himoya, oyoq harakati, gavda holati va taktik kombinatsiyalarni o‘rgatishda ilmiy asoslangan, bosqichli va tizimli metodikaga tayanish zarur. Boks mashg‘ulotlarida texnik va taktik tayyorgarlikning uyg‘un rivojlantirilishi sportchining jangovar faolligini oshiradi, musobaqa sharoitida barqaror harakat qilish imkonini beradi hamda sport natijalarining izchil o‘sishiga zamin yaratadi.

Asosiy qism

Boks mashg‘ulotlarida texnik tayyorgarlik sportchining asosiy harakat amallarini to‘g‘ri, aniq, tejamkor va vaziyatga mos bajarish qobiliyatini shakllantirishga qaratiladi. Texnik tayyorgarlik tarkibiga jangovar turish holati, oyoq harakatlari,

masofani saqlash, to‘g‘ri va yon zarbalar, pastdan beriladigan zarbalar, kombinatsion harakatlar, himoya usullari, qarshi hujum va manyovrlar kiradi. Bu elementlarni o‘rgatishda murabbiy dastlab harakatning tuzilishini tushuntirishi, keyin uni ko‘rsatib berishi, so‘ngra sportchining mustaqil bajarishini nazorat qilishi kerak. Har bir texnik harakat avval oddiy sharoitda, keyin murakkablashtirilgan vaziyatda va yakunda jangga yaqin sharoitda bajarilishi maqsadga muvofiq.

Texnik tayyorgarlikni takomillashtirishda takroriy mashqlar alohida o‘rin tutadi. Biroq takrorlash mexanik tarzda emas, balki har bir harakatning sifatini nazorat qilish asosida tashkil etilishi lozim. Masalan, to‘g‘ri zarbani o‘rgatishda qo‘lning yo‘nalishi, oyoqning tayanchdagi holati, gavdaning burilishi, zarbadan keyingi himoya holatiga qaytish kabi jihatlar doimiy kuzatiladi. Agar sportchi zarbani kuchli bajarsa-yu, himoyasiz qolsa, bu texnik nuqson hisoblanadi. Shuning uchun boks texnikasini o‘rgatishda harakatning faqat tashqi ko‘rinishi emas, balki uning jangovar vazifadagi samaradorligi ham baholanishi zarur.

Taktik tayyorgarlik esa sportchining jang jarayonida vaziyatni baholash, raqibning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, hujum va himoya usullarini to‘g‘ri tanlash hamda jang sur’atini boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi. Taktik tayyorgarlik texnik tayyorgarlikdan ajralgan holda olib borilmaydi. Chunki har qanday texnik harakat muayyan taktik maqsadga xizmat qilgandagina samarali bo‘ladi. Masalan, aldamchi harakat raqibni ochishga, yon qadam hujum burchagini o‘zgartirishga, qarshi zarba esa raqibning xatosidan foydalanishga xizmat qiladi. Shu bois mashg‘ulotlarda texnik elementlar taktik vazifalar bilan bog‘lab o‘rgatilishi kerak.

Boks mashg‘ulotlarida texnik-taktik tayyorgarlikni takomillashtirish uchun shartli jang mashqlari samarali vosita hisoblanadi. Shartli jangda sportchilarga aniq vazifa beriladi: faqat chap qo‘l bilan ishlash, masofani saqlash, qarshi hujumni bajarish, raqibni burchakka siqish yoki himoyadan keyin darhol javob zarbasini berish. Bunday mashqlar sportchining fikrlash tezligini oshiradi, texnik harakatlarni real vaziyatda qo‘llashga o‘rgatadi va jang madaniyatini shakllantiradi. Sparring esa texnik-taktik tayyorgarlikni musobaqaga yaqinlashtiruvchi asosiy vositalardan biridir. Ammo sparring jarayoni nazoratsiz kuch sinashuviga aylanmasligi kerak. Murabbiy har bir sparring oldidan vazifani belgilashi, jangdan so‘ng tahlil o‘tkazishi va sportchining xatolarini pedagogik jihatdan tushuntirishi zarur.

Mashg‘ulotlarda individual yondashuv ham muhim ahamiyatga ega. Har bir bokschining jismoniy imkoniyati, bo‘yi, qo‘l uzunligi, reaksiyasi, xarakteri va jang olib borish uslubi turlicha bo‘ladi. Masalan, bo‘yi baland sportchi uzoq masofada ishlashga, qo‘li tez sportchi esa seriyali zarbalarga, jismonan baquvvat sportchi esa bosim ostida jang olib borishga moyil bo‘lishi mumkin. Murabbiy ushbu individual xususiyatlarni hisobga olib, sportchiga mos texnik-taktik modelni shakllantirishi kerak. Bunda barcha sportchilarga bir xil uslubni majburan qo‘llash emas, balki umumiy texnik baza asosida shaxsiy jang uslubini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Texnik va taktik tayyorgarlikni takomillashtirishda video tahlil, o‘z-o‘zini baholash va raqib janglarini o‘rganish ham samarali metodlardan hisoblanadi. Sportchi o‘z jangini tomosha qilganda, mashg‘ulot vaqtida sezmagan xatolarini ko‘rishi mumkin. Masalan, zarbadan keyin qo‘lni past tushirish, ortga chekinishda oyoqlarni kesib yuborish, hujumdan keyin masofadan chiqmaslik yoki bir xil kombinatsiyani

ko‘p takrorlash kabi kamchiliklar video tahlil orqali aniqroq namoyon bo‘ladi. Pedagogik jarayonda bu usul sportchining refleksiv fikrlashini kuchaytiradi va o‘z harakatiga ongli munosabatni shakllantiradi.

Boks mashg‘ulotlarida yuklamani to‘g‘ri taqsimlash ham texnik-taktik tayyorgarlik sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Haddan tashqari charchoq holatida texnik harakatlar buzilishi, qaror qabul qilish sekinlashishi va jarohatlanish xavfi ortishi mumkin. Shu sababli mashg‘ulot tuzilmasida umumiy tayyorgarlik, maxsus tayyorgarlik, texnik mashqlar, taktik vazifalar, sparring va tiklanish mashqlari o‘zaro muvozanatda bo‘lishi zarur. Ayniqsa, pedagogik oliy ta’lim muassasalarida boks mashg‘ulotlari talabalarning sog‘lig‘i, tayyorgarlik darajasi va o‘quv yuklamasini hisobga olgan holda tashkil etilishi kerak.

Metodik jihatdan samarali mashg‘ulotda murabbiy avval o‘quv maqsadini belgilaydi, keyin texnik elementni tanlaydi, unga mos taktik vazifani qo‘yadi va yakunda natijani tahlil qiladi. Masalan, mashg‘ulotning asosiy vazifasi “himoyadan qarshi hujumga o‘tish” bo‘lsa, avval gavda bilan qochish, blok qo‘yish yoki orqaga qadam tashlash mashq qilinadi, keyin shu harakatdan keyingi qarshi zarba kombinatsiyasi bajariladi, so‘ngra juftlikda shartli jang orqali mustahkamlanadi. Bu bosqichlilik sportchining texnik harakatni ongli va taktik maqsadga yo‘naltirilgan holda o‘zlashtirishiga yordam beradi.

Xulosa

Boks mashg‘ulotlarida texnik va taktik tayyorgarlikni takomillashtirish sportchining umumiy sport mahoratini shakllantirishda asosiy omillardan biridir. Texnik tayyorgarlik harakatlarning to‘g‘ri, aniq va barqaror bajarilishini ta’minlasa, taktik tayyorgarlik ushbu harakatlarni jang vaziyatida maqsadga muvofiq qo‘llash imkonini beradi. Shu bois boks mashg‘ulotlari texnik elementlarni alohida o‘rgatish bilan cheklanmasdan, ularni taktik vazifalar, shartli janglar, sparring, video tahlil va individual yondashuv bilan uyg‘unlashtirgan holda tashkil etilishi kerak.

Pedagogik oliy ta’lim muassasalarida boksni o‘qitish jarayonida talabalar nafaqat sportchi sifatida, balki bo‘lajak murabbiy va jismoniy tarbiya mutaxassisi sifatida ham tayyorlanadi. Shuning uchun mashg‘ulotlarda metodik tahlil, xatolarni aniqlash, harakatni bosqichma-bosqich o‘rgatish, sportchining individual xususiyatlarini hisobga olish va mashg‘ulot yuklamasini ilmiy asosda rejalashtirishga e’tibor qaratish zarur. Texnik va taktik tayyorgarlikning tizimli rivojlantirilishi bokschilarning musobaqa faoliyatida ishonchli, faol va natijador harakat qilishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xalmuxamedov, R. D., Shin, V. N., Tajibayev, S. S., Rajabov, G‘. Q., & Anashov, V. D. (2017). Bokschilarning sport-pedagogik mahoratini oshirish. Toshkent: O‘zDJTSU nashriyoti. (st.jtsu.uz)

2. Xalmuxamedov, R. D., Shin, V. N., Turdiyev, F. K., & Tajibayev, S. S. (2016). Boks nazariyasi va uslubiyati. Toshkent: O‘zDJTSU nashriyoti. (advancedscienti.com)

3. Tastanov, N. A. (2017). Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati. Toshkent: O‘zDJTSU nashriyoti. (advancedscienti.com)

4. Boks bo‘yicha ta’lim muassasalarida sport to‘garak mashg‘ulotlarini tashkil etish dasturi. (2021). Toshkent: Jismoniy tarbiya va sport ta’limi yo‘nalishi uchun o‘quv-uslubiy material. (st.jtsu.uz)

5. International Boxing Association. (2019). AIBA coach regulations manual. Lausanne: International Boxing Association. (iba.sport)

UY TA’LIMIDA O‘QUVCHILARNING O‘QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI.

Sodiqova Nurgul Tursunboyevna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada uy ta’limi sharoitida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirish metodikasi pedagogik va metodik jihatdan tahlil qilinadi. Uy ta’limi jarayonida o‘quvchining individual ehtiyojlari, psixologik holati, o‘qish sur’ati va matnni idrok etish imkoniyatlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada matn bilan ishlash, mustaqil mutolaa, savol-javob, qayta hikoyalash, tahliliy o‘qish, lug‘at ustida ishlash va ota-ona bilan hamkorlik asosida o‘qish savodxonligini shakllantirish yo‘llari yoritiladi. Shuningdek, uy ta’limida o‘qituvchi, o‘quvchi va ota-ona hamkorligining metodik samaradorlikka ta’siri asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: uy ta’limi, o‘qish savodxonligi, matn bilan ishlash, mustaqil mutolaa, individual yondashuv, metodika, o‘quv faoliyati, pedagogik hamkorlik.

Kirish

Hozirgi ta’lim jarayonida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirish eng muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki o‘qish savodxonligi faqat matnni ravon o‘qish bilan cheklanmaydi, balki o‘qilgan axborotni tushunish, tahlil qilish, asosiy fikrni ajratish, xulosa chiqarish, o‘z munosabatini bildirish va bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llash ko‘nikmalarini ham o‘z ichiga oladi. Ayniqsa, uy ta’limi sharoitida bu jarayon alohida metodik yondashuvni talab etadi. Chunki uyda ta’lim olayotgan o‘quvchilar bilan ishlashda sinfdagi umumiy ta’lim muhitidan farqli ravishda individual reja, moslashtirilgan topshiriqlar, ota-ona ishtiroki va muntazam pedagogik kuzatuv muhim o‘rin tutadi.

Uy ta’limida o‘qish savodxonligini rivojlantirish o‘quvchining yosh xususiyatlari, bilish faolligi, nutqiy rivojlanishi, qiziqishlari va sog‘lig‘i bilan bevosita bog‘liq. Shu sababli o‘qituvchi matn tanlashda uning hajmi, mazmuni, leksik murakkabligi va tarbiyaviy ahamiyatiga e’tibor qaratishi lozim. Bunday sharoitda o‘quvchida o‘qishga nisbatan ijobiy munosabat shakllantirish, mustaqil fikrlashga undash va matn mazmunini hayotiy tajriba bilan bog‘lash metodikaning asosiy yo‘nalishlaridan biri sanaladi.

Asosiy qism

Uy ta’limida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirish metodikasi bir necha muhim tarkibiy yo‘nalishlarga tayanadi. Avvalo, o‘quvchining individual imkoniyatlarini aniqlash zarur. Har bir o‘quvchi matnni qabul qilish, eslab qolish, tushunish va qayta bayon qilishda turlicha natija ko‘rsatadi. Shu bois o‘qituvchi dastlab diagnostik kuzatuv o‘tkazib, o‘quvchining o‘qish tezligi, talaffuzi, matn mazmunini tushunish darajasi, savollarga javob berish malakasi va mustaqil fikr bildirish ko‘nikmalarini aniqlashi kerak. Ushbu ma’lumotlar asosida individual ta’lim yo‘nalishi belgilanadi.

Uy ta’limida matn tanlash masalasi alohida ahamiyatga ega. Matnlar o‘quvchining yoshiga, qiziqishiga, bilim darajasiga va psixologik holatiga mos bo‘lishi lozim. Juda murakkab matn o‘quvchida charchoq va qiziqishning pasayishiga sabab

bo‘lishi mumkin, juda sodda matn esa rivojlantiruvchi ta’sir ko‘rsatmaydi. Shuning uchun matnlar bosqichma-bosqich murakkablashtiriladi. Dastlab qisqa, mazmuni aniq va obrazli matnlar tanlanadi, keyinchalik tahlil, taqqoslash va xulosa chiqarishni talab qiladigan matnlarga o‘tiladi. Bunda badiiy, ilmiy-ommabop, axloqiy-tarbiyaviy va kundalik hayotga oid matnlardan foydalanish samarali hisoblanadi.

O‘qish savodxonligini shakllantirishda matn oldi, matn davomida va matndan keyingi topshiriqlar muhim metodik ahamiyatga ega. Matn oldi bosqichida o‘quvchining mavzu bo‘yicha avvalgi bilimlari faollashtiriladi, yangi so‘zlar izohlanadi, matn mazmuniga oid taxminiy savollar beriladi. Bu bosqich o‘quvchini o‘qishga tayyorlaydi va uning e’tiborini asosiy mazmunga yo‘naltiradi. Matnni o‘qish jarayonida o‘quvchidan muhim jumlalarni ajratish, notanish so‘zlarni belgilash, voqealar ketma-ketligini kuzatish, qahramonlar harakatiga munosabat bildirish talab etiladi. Matndan keyingi bosqichda esa savol-javob, qayta hikoyalash, reja tuzish, asosiy fikrni aniqlash, xulosa yozish va ijodiy topshiriqlar bajariladi.

Uy ta’limida o‘qish savodxonligini rivojlantirishda mustaqil mutolaa muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. O‘quvchiga har kuni qisqa vaqt davomida mustaqil o‘qish topshirig‘i berilishi maqsadga muvofiq. Biroq mustaqil mutolaa nazoratsiz jarayon bo‘lib qolmasligi kerak. O‘qituvchi yoki ota-ona o‘quvchidan o‘qigan matni haqida qisqa fikr so‘rashi, eng qiziqarli joyini aytib berishni taklif qilishi, yangi o‘rgangan so‘zlarini yozdirishi mumkin. Bu usul o‘quvchining o‘qiganini anglash, nutqiy faollik va xotira jarayonlarini rivojlantiradi.

Lug‘at ustida ishlash ham o‘qish savodxonligining ajralmas qismidir. Uy ta’limida o‘quvchi notanish so‘zlar bilan individual tartibda ishlaydi. O‘qituvchi yangi so‘zlarning ma’nosini tushuntirish bilan cheklanmasdan, ularni gapda qo‘llash, sinonim va antonimlarini topish, rasm yoki hayotiy vaziyat bilan bog‘lash kabi mashqlarni tashkil etishi lozim. Bu yondashuv o‘quvchining so‘z boyligini oshiradi va matnni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Ota-ona bilan hamkorlik uy ta’limi metodikasining asosiy omillaridan biridir. Ota-ona o‘qituvchining tavsiyalari asosida o‘quvchining o‘qish rejimini tashkil etishi, uyda sokin va qulay o‘quv muhiti yaratishi, bolani rag‘batlantirishi va muntazam mutolaa odatini shakllantirishga ko‘maklashishi kerak. Ammo ota-onaning yordami tayyor javobni aytib berish shaklida emas, balki yo‘naltiruvchi savollar berish, fikrlashga undash va mustaqil javob topishga yordam berish tarzida bo‘lishi maqsadga muvofiq.

Uy ta’limida zamonaviy texnologiyalardan ham oqilona foydalanish mumkin. Audio kitoblar, elektron matnlar, interaktiv mashqlar, rasmli taqdimotlar va qisqa videomateriallar o‘quvchining matnga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Biroq texnologiya asosiy maqsadga aylanmasligi, balki o‘qish savodxonligini rivojlantiruvchi yordamchi vosita sifatida qo‘llanilishi kerak. Eng muhim jihat shundaki, o‘quvchi matn mazmunini anglasin, undagi asosiy fikrni topa olsin, o‘qiganlari yuzasidan mustaqil xulosa chiqara olsin.

Shuningdek, baholash jarayoni ham moslashuvchan bo‘lishi lozim. Uy ta’limida o‘quvchining faqat yakuniy natijasi emas, balki uning rivojlanish dinamikasi, mustaqil harakati, matnga qiziqishi, savollarga javob berishdagi faolligi va nutqiy o‘sishi hisobga olinadi. Rag‘batlantiruvchi baholash o‘quvchida o‘ziga ishonchni kuchaytiradi

hamda o‘qishga bo‘lgan motivatsiyani oshiradi. Shu jihatdan uy ta’limida o‘qish savodxonligini rivojlantirish metodikasi individual yondashuv, izchillik, hamkorlik va amaliy topshiriqlar uyg‘unligiga asoslanishi zarur.

Xulosa

Uy ta’limida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirish murakkab, ammo samarali tashkil etilishi mumkin bo‘lgan pedagogik jarayondir. Bu jarayonda o‘quvchining shaxsiy imkoniyatlari, qiziqishlari, bilim darajasi va psixologik holatini hisobga olish asosiy shart hisoblanadi. O‘qituvchi matn tanlash, topshiriqlarni moslashtirish, mustaqil mutolaani yo‘lga qo‘yish va natijalarni muntazam kuzatish orqali o‘quvchining o‘qish faoliyatini bosqichma-bosqich rivojlantiradi.

O‘qish savodxonligini shakllantirishda matn bilan ishlashning turli usullari, jumladan, savol-javob, qayta hikoyalash, reja tuzish, asosiy fikrni ajratish, lug‘at ustida ishlash va ijodiy topshiriqlar muhim ahamiyatga ega. Uy ta’limida ota-ona, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlik metodik samaradorlikni oshiradi. To‘g‘ri tashkil etilgan uy ta’limi o‘quvchida nafaqat ravon o‘qish, balki matnni tushunish, tahlil qilish, mustaqil fikrlash va o‘z fikrini asoslab berish ko‘nikmalarini ham shakllantiradi. Shu sababli uy ta’limida o‘qish savodxonligini rivojlantirish metodikasi zamonaviy pedagogik talablar asosida takomillashtirib borilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yo‘ldoshev, J. G‘., & Usmonov, S. A. (2008). Pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent: O‘qituvchi.
2. Tolipov, O‘. Q., & Usmonboyeva, M. (2006). Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. Toshkent: Fan.
3. G‘afforova, T. (2011). Boshlang‘ich ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Toshkent: Tafakkur.
4. Ziyomuhamedov, B., & Abdullayeva, Sh. (2010). Pedagogika. Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
5. Mullis, I. V. S., & Martin, M. O. (2019). PIRLS 2021 Assessment Frameworks. Boston: TIMSS & PIRLS International Study Center.

OLIY TA'LIMDA GAMIFIKATSIYANI JORIY ETISHNING TEXNIK-PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Bozorboyev Javlon
Jizzax Davlat Pedagogika universituti
Maxsus pedagogika kafedrasi stajiyor o'qituvchisi
javlonbozorboyev8@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida gamifikatsiyani joriy etishning texnik va pedagogik mexanizmlari kompleks tahlil qilingan. Tadqiqotda gamifikatsiya o'yin elementlarini o'quv jarayoniga tizimli integratsiyalash sifatida talqin etilib, uning motivatsion, kognitiv hamda metodik asoslari yoritilgan. Maqolada o'yin mexanikalari (ball, nishon, reyting jadvali, daraja, vazifa va missiyalar), texnologik platformalar (LMS tizimlari, mobil ilovalar, interaktiv simulyatorlar) hamda pedagogik dizayn tamoyillari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ko'rsatib berilgan. Muallif tomonidan gamifikatsiyani amalga oshirishning bosqichli modeli taklif etilib, talabalar faolligini oshirish, ichki motivatsiyani shakllantirish va o'quv natijalarini yaxshilashga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari gamifikatsiyaning samaradorligi to'g'ri texnik infratuzilma va asoslangan pedagogik dizayn uyg'unligida ta'minlanishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: gamifikatsiya, oliy ta'lim, o'yin mexanikalari, motivatsiya, pedagogik dizayn, LMS, raqamli texnologiyalar, o'quv jarayoni, interaktiv ta'lim, talabalar faolligi.

Аннотация. В статье представлен комплексный анализ технических и педагогических механизмов внедрения геймификации в систему высшего образования. Геймификация рассматривается как системная интеграция игровых элементов в учебный процесс с обоснованием её мотивационных, когнитивных и методических основ. Раскрыта взаимосвязь между игровыми механиками, технологическими платформами и принципами педагогического дизайна. Предложена поэтапная модель внедрения геймификации и разработаны практические рекомендации по повышению активности студентов и улучшению образовательных результатов.

Ключевые слова: геймификация, высшее образование, игровые механики, мотивация, педагогический дизайн, LMS, цифровые технологии, учебный процесс, интерактивное обучение.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the technical and pedagogical mechanisms for implementing gamification in higher education. Gamification is interpreted as the systematic integration of game elements into the learning process, with its motivational, cognitive and methodological foundations examined. The interrelation between game mechanics, technological platforms and pedagogical design principles is demonstrated. A stage-based model for implementing gamification is proposed, along with practical recommendations aimed at enhancing student engagement, fostering intrinsic motivation and improving learning outcomes.

Keywords: gamification, higher education, game mechanics, motivation, pedagogical design, LMS, digital technologies, learning process, interactive learning, student engagement.

Zamonaviy oliy ta'lim raqamli transformatsiya sharoitida talabalarning kognitiv faolligini oshirish, ichki motivatsiyasini mustahkamlash va o'quv jarayonini individuallashtirish bilan bog'liq jiddiy vazifalarga duch kelmoqda. An'anaviy ma'ruza-amaliyot modeli ko'pincha talabalar e'tiborini uzoq vaqt davomida ushlab turishda hamda ularning faol ishtirokini ta'minlashda samarasiz bo'lib qolmoqda. Aynan shu kontekstda gamifikatsiya — o'yin bo'lmagan kontekstda o'yin elementlari va mexanikalaridan foydalanish — istiqbolli pedagogik yondashuv sifatida e'tirof etilmoqda.

Gamifikatsiya tushunchasi o'yinlashtirilgan ta'limni (game-based learning) o'yindan to'liq foydalanish bilan emas, balki o'yinga xos rag'batlantiruvchi va dinamik elementlarni (ball to'plash, daraja oshirish, reyting, mukofotlar) o'quv faoliyatiga singdirish bilan farqlanadi. Bunday yondashuv talabaning his-tuyg'ulariga, yutuqqa intilish va raqobat instinktiga, shuningdek tezkor qaytma aloqaga bo'lgan ehtiyojiga tayanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi oliy ta'limda gamifikatsiyani joriy etishning texnik va pedagogik mexanizmlarini tizimli ravishda tahlil qilish, ularning o'zaro bog'liqligini ochib berish hamda samarali joriy etish modelini taklif etishdan iborat. Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar belgilandi: gamifikatsiyaning nazariy-metodologik asoslarini aniqlash; o'yin mexanikalari va texnologik platformalarni klassifikatsiyalash; pedagogik dizayn tamoyillarini asoslash; joriy etishning bosqichli modelini ishlab chiqish.

Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv hamda pedagogik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Ilmiy adabiyotlar, xalqaro tajriba va amaliy keyslar tahlil qilinib, gamifikatsiyaning texnik va pedagogik komponentlari ajratib ko'rsatildi va ularning o'zaro integratsiyasi asoslandi.

Gamifikatsiyaning texnik mexanizmlari

Gamifikatsiyani amaliyotda joriy etish bevosita texnik infratuzilmaga bog'liq. Texnik mexanizmlar deganda o'yin elementlarini avtomatlashtirilgan tarzda boshqaruvchi, hisoblovchi va vizuallashtiruvchi dasturiy-apparat vositalari tushuniladi. Ularni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. **O'quv boshqaruv tizimlari (LMS).** Moodle, Canvas, Google Classroom kabi platformalar tarkibida ball berish, nishon (badge) tayinlash, reyting jadvallarini yuritish va progressni kuzatish imkoniyatlari mavjud. Moodle'ning "Level Up!", "Stash", "Game" kabi plaginlari gamifikatsiyani texnik jihatdan ta'minlaydi.
2. **Maxsus gamifikatsiya platformalari.** Kahoot!, Quizizz, Classcraft, Duolingo singari xizmatlar o'yin mexanikalarini tayyor shaklda taqdim etib, o'qituvchidan murakkab dasturlash talab qilmaydi.
3. **Mobil ilovalar va xabarnoma tizimlari.** Push-bildirishnomalar, kunlik vazifalar (daily quests) va streak (uzluksizlik zanjiri) mexanikalari talabaning muntazam jalb etilishini ta'minlaydi.

4. **Ma'lumotlar tahlili va analitika (Learning Analytics).** Talaba faolligini real vaqt rejimida kuzatish, dashboardlar orqali vizuallashtirish va adaptiv qaytma aloqa berish imkonini yaratadi.
5. **Interaktiv simulyatorlar va VR/AR texnologiyalar.** Murakkab amaliy ko'nikmalarni xavfsiz, o'yinlashtirilgan muhitda mashq qilish imkonini beradi.

Texnik mexanizmlarning asosiy vazifasi — o'yin elementlarini avtomatlashtirish, talaba harakatlarini ob'ektiv qayd etish va tezkor, shaffof qaytma aloqani ta'minlashdir. Texnik infratuzilma yetarli darajada rivojlangan bo'lmasa, gamifikatsiya yuzaki va qisqa muddatli effekt beradi.

Gamifikatsiyaning pedagogik mexanizmlari

Texnik vositalar o'z-o'zicha ta'lim samaradorligini kafolatlamaydi. Gamifikatsiyaning haqiqiy kuchi pedagogik dizayn — o'yin elementlarini o'quv maqsadlari, mazmuni va baholash mezonlari bilan uyg'unlashtirishda namoyon bo'ladi. Pedagogik mexanizmlar quyidagilarni qamrab oladi:

1. **Maqsadli yo'naltirilganlik.** Har bir o'yin elementi aniq o'quv natijasiga (learning outcome) xizmat qilishi, ya'ni ball va nishonlar bilim va ko'nikmalarning real o'zlashtirilishini aks ettirishi lozim.
2. **Bosqichli murakkablashtirish (scaffolding).** Vazifalar osondan murakkabga qarab tuzilib, talabaning "proksimal rivojlanish zonasi"da (L. Vigotskiy) faoliyat yuritishini ta'minlaydi.
3. **Tezkor va konstruktiv qaytma aloqa.** Talaba o'z harakatining natijasini darhol ko'rishi, xatolarini tuzatish va rivojlanish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.
4. **Avtonomiya va tanlov erkinligi.** Talabaga vazifa, yo'nalish yoki murakkablik darajasini tanlash imkonini berish ichki motivatsiyani mustahkamlaydi.
5. **Ijtimoiy o'zaro ta'sir.** Jamoaviy vazifalar, hamkorlikdagi missiyalar va sog'lom raqobat talabalar o'rtasidagi muloqot va bilim almashinuvini rag'batlantiradi.

Pedagogik nuqtai nazardan gamifikatsiyaning eng muhim xavfi — "overjustification effekti", ya'ni tashqi mukofotlar (ball, mukofot) ichki qiziqishni siqib chiqarib yuborishidir. Shu sababli pedagogik dizaynda tashqi va ichki motivatsiya muvozanati saqlanishi, mukofotlar bilim qadriyatini soyada qoldirmasligi zarur.

Texnik va pedagogik mexanizmlarni integratsiyalash modeli

Tadqiqot natijalariga ko'ra, oliy ta'limda gamifikatsiyani samarali joriy etish quyidagi besh bosqichli modelda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq:

1-bosqich. Tahlil va maqsad qo'yish. O'quv kursining maqsadlari, talabalar auditoriyasi va mavjud texnik imkoniyatlar tahlil qilinadi. Gamifikatsiya orqali erishilishi kerak bo'lgan aniq o'quv natijalari belgilanadi.

2-bosqich. O'yin mexanikalarini loyihalash. O'quv mazmuniga mos o'yin elementlari (ball tizimi, darajalar, nishonlar, missiyalar) tanlanadi va ular pedagogik maqsadlarga bog'lanadi.

3-bosqich. Texnik amalga oshirish. Tanlangan platforma (LMS yoki maxsus xizmat) sozlanadi, o'yin mexanikalari texnik jihatdan ishga tushiriladi va sinovdan o'tkaziladi.

4-bosqich. Joriy etish va kuzatish. Gamifikatsiyalangan kurs o'quv jarayoniga kiritiladi, talabalar faolligi va o'quv natijalari analitika vositalari orqali kuzatib boriladi.

5-bosqich. Baholash va takomillashtirish. Olingan ma'lumotlar tahlil qilinib, samaradorlik baholanadi va model qaytma aloqa asosida takomillashtiriladi.

Ushbu model texnik va pedagogik komponentlarning izchil bog'lanishini ta'minlaydi: texnik vositalar pedagogik maqsadlarga xizmat qiladi, pedagogik dizayn esa texnik imkoniyatlardan oqilona foydalanadi. Aynan shu ikki yo'nalishning uyg'unligi gamifikatsiyaning barqaror samaradorligini kafolatlaydi.

Natijalar va muhokama

O'tkazilgan nazariy va qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, gamifikatsiyaning oliy ta'limdagi samaradorligi uchta omilning birgalikdagi ta'siriga bog'liq: birinchidan, mustahkam texnik infratuzilma; ikkinchidan, asoslangan pedagogik dizayn; uchinchidan, professor-o'qituvchilarning raqamli kompetentligi. Bu omillardan birortasi yetishmasa, gamifikatsiya o'zining motivatsion potensialini to'liq namoyon eta olmaydi.

Xalqaro tajriba (Duolingo, Khan Academy, Kahoot! platformalari misolida) shuni tasdiqlaydiki, o'yin mexanikalarini o'quv mazmuni bilan chuqur integratsiyalash talabalar jalb etilganligini va o'quv materialini saqlab qolish darajasini sezilarli oshiradi. Shu bilan birga, gamifikatsiyani yuzaki, faqat ball va reyting darajasida qo'llash uzoq muddatda motivatsiyaning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida gamifikatsiyani joriy etishda "texnologiyani maqsad emas, vosita sifatida ko'rish" tamoyiliga rioya qilish, har bir o'yin elementini aniq pedagogik vazifa bilan asoslash hamda muntazam monitoring olib borish zarur.

Tadqiqot natijalari, shuningdek, gamifikatsiyaning O‘zbekiston oliy ta'lim tizimidagi joriy etilish istiqbollarini ham ko'rsatadi. Mamlakatda raqamli ta'limni rivojlantirish, "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida elektron ta'lim platformalarini joriy etish gamifikatsiya uchun zarur texnik zaminni shakllantirmoqda. Biroq amaliyotda professor-o'qituvchilarning gamifikatsiya metodologiyasidan xabardorligi va raqamli savodxonligini oshirish, shuningdek mahalliy o'quv kontentiga moslashtirilgan gamifikatsiyalangan resurslarni ishlab chiqish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Gamifikatsiyani joriy etishda yuzaga keladigan asosiy to'siqlar sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi; o'qituvchilarning gamifikatsiya dizayni bo'yicha tayyorgarligi yetishmasligi; gamifikatsiyalangan kurslarni ishlab chiqish uchun zarur vaqt va resurslarning cheklanganligi; hamda samaradorlikni baholashning yagona metodikasi mavjud emasligi. Ushbu to'siqlarni bartaraf etish kompleks tashkiliy, metodik va texnik chora-tadbirlarni talab qiladi.

Xulosa

Oliy ta'limda gamifikatsiyani joriy etish — bu nafaqat texnik, balki chuqur pedagogik vazifadir. Tadqiqot natijalari gamifikatsiyaning texnik mexanizmlari (LMS, maxsus platformalar, mobil ilovalar, analitika tizimlari) va pedagogik mexanizmlari (maqsadli yo'naltirilganlik, scaffolding, qaytma aloqa, avtonomiya, ijtimoiy o'zaro ta'sir) o'zaro chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatdi.

Taklif etilgan besh bosqichli model texnik va pedagogik komponentlarni izchil integratsiyalash orqali gamifikatsiyani samarali joriy etish imkonini beradi.

Gamifikatsiyaning haqiqiy qiymati tashqi mukofotlarda emas, balki talabaning ichki motivatsiyasini uyg'otishi, o'quv jarayonini mazmunli va jalb etuvchi qilishidadir.

Kelgusi tadqiqotlarda gamifikatsiyaning turli fan sohalaridagi samaradorligini empirik o'lchash, sun'iy intellekt asosida adaptiv gamifikatsiya modellarini ishlab chiqish hamda o'qituvchilarning raqamli kompetentligini oshirish masalalariga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From game design elements to gamefulness: defining “gamification” // Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference. – ACM, 2011. – P. 9–15.
2. Werbach K., Hunter D. For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business. – Philadelphia: Wharton Digital Press, 2012. – 148 p.
3. Kapp K. M. The Gamification of Learning and Instruction: Game-Based Methods and Strategies for Training and Education. – San Francisco: Pfeiffer, 2012. – 336 p.
4. Deci E. L., Ryan R. M. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55, No. 1. – P. 68–78.
5. Hamari J., Koivisto J., Sarsa H. Does Gamification Work? – A Literature Review of Empirical Studies on Gamification // Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences. – IEEE, 2014. – P. 3025–3034.
6. Dichev C., Dicheva D. Gamifying education: what is known, what is believed and what remains uncertain: a critical review // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2017. – Vol. 14, No. 9. – P. 1–36.
7. Sailer M., Homner L. The Gamification of Learning: a Meta-analysis // Educational Psychology Review. – 2020. – Vol. 32. – P. 77–112.
8. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
9. Muzaffarova M., Abdullayeva N. Ta'lim jarayonida gamifikatsiya texnologiyalaridan foydalanish // Pedagogik mahorat. – Toshkent, 2021. – № 4. – B. 45–50.
10. Ziyodullayev N. Raqamli ta'lim muhitida talabalar motivatsiyasini oshirish mexanizmlari // Zamonaviy ta'lim. – Toshkent, 2022. – № 6. – B. 32–39.

BELBOG‘LI KURASHCHILARNI TEXNIK TAYYORGARLIGINI SHAKLLANISHI VA SPORT NATIJALARIGA TA’SIRI

J.B.Sotvoldiyev
Jismoniy tarbiya va sport ilmiy tadqiqotlar instituti mustaqil izlanuvchisi
sotvoldiyevjasur95@gmail.com

Annotatsiya. Belbog‘li kurashchilarni tayyorlash jarayonining asosiy tarkibiy qismlaridan biri texnik tayyorgarlik ekanligi barchamizga ma’lum. Kurash turlari ichida belbog‘li kurashdagi texnik usullar o‘zining ayrim xususiyatlariga ko‘ra farq qiladi. Bu farqlar texnik tayyorgarlik jarayonini tashkil etish usullari va vositalariga alohida talablar qo‘yadi. Bu talablar bevosita belbog‘li kurashchilarning musobaqalarga puxta tayyorgarlik ko‘rishi hamda texnik usullarni muvoffaqiyatli qo‘llash orqali musobaqalarda yuksak natijalarga erishishlariga yordam beradi. Shu nuqtai nazardan biz tadqiqot ishimiz davomida aynan texnik tayyorgarlik jarayonida takomillashtirilishi kerak bo‘lgan murakkab texnik usullarni oson va samarali o‘rgatish usullarini toppish va amaliyotga joriy qilishni maqsad qildik.

Kalit so‘z: belbog‘li kurash, Sport amaliyoti, Funksional, Milliy sport, Kurashchi talabalar.

Аннотация. Поскольку техническая подготовка является одним из ключевых компонентов процесса подготовки борцов по поясной борьбе, это общеизвестный факт. Среди различных видов борьбы технические приемы поясной борьбы отличаются рядом специфических особенностей. Эти особенности предъявляют особые требования к методам и средствам организации процесса технической подготовки. Данные требования непосредственно способствуют качественной подготовке борцов к соревнованиям, а также эффективному применению технических приемов, что, в свою очередь, обеспечивает достижение высоких спортивных результатов. Исходя из этого, в ходе нашего исследования мы поставили перед 365 собой цель- выявить и внедрить в практику эффективные методы обучения сложным техническим приемам, требующим совершенствования в процессе технической подготовки, с целью их более простого и результативного освоения.

Ключевые слова: морфологический, борьба на поясах, спортивная практика, функциональный, национальный вид спорта, борцы-студенты.
Abstract. It is widely recognized that technical training is one of the fundamental components in the preparation process of belt wrestlers. Among various types of wrestling, the technical techniques used in belt wrestling possess certain distinctive characteristics. These distinctions impose specific requirements on the methods and means employed in organizing the technical training process. Such requirements directly contribute to the comprehensive preparation of wrestlers for competitions and enable the effective application of technical techniques, thereby facilitating the achievement of high competitive results. From this perspective, the objective of our research was to identify and implement effective methods for teaching complex technical techniques that require improvement within the technical training process, ensuring their easier acquisition and practical application.

Keywords: belt wrestling, sports practice, functional, national sport, student wrestlers. XXI asrda jahon sportida milliy kurash turlariga qiziqish keskin oshmoqda. Xalqaro belbog‘li kurash federatsiyasi (IWBF) tomonidan o‘tkazilayotgan jahon chempionatlari, Osiyo o‘yinlari va boshqa nufuzli musobaqalar dasturiga belbog‘li kurashning kiritilgani ushbu sport turiga bo‘lgan global talabni oshirmoqda

[1]. O‘zbekiston uchun esa belbog‘li kurash – nafaqat sport, balki milliy qadriyat va g‘urur manbai. Shu sababli, belbog‘li kurashchilarning xalqaro musobaqalardagi raqobatbardoshligini ta'minlash dolzarb davlat vazifasiga aylangan

[2]. Amaldagi ilmiy-uslubiy adabiyotlar va mashg‘ulot dasturlari tahlili shuni ko‘rsatadiki belbog‘li kurash bo‘yicha mavjud qo‘llanmalar asosan umumiy jismoniy tayyorgarlik va musobaqa taktikasiga qaratilgan

[3]. Aynan texnik tayyorgarlik – xususan, murakkab muvofiqlashtirilgan va tezkorlik-kuch sifatlarini talab qiluvchi "ko‘krakdan oshirib tashlash" kabi usullarni soddalashtirilgan va samarali o‘rgatish masalalari yetarlicha ilmiy jihatdan o‘rganilmagan. Tadqiqotimizdagi jadvallardan ko‘rinib turibdiki, sportchilarning texnik mahorat ko‘rsatkichlaridagi variatsiya koeffitsienti (V% = 25,44% gacha) juda yuqori. Bu esa mavjud tayyorgarlik tizimining samaradorligi pastligi va sportchilar o‘rtasida katta nomutanosiblik mavjudligini ko‘rsatadi

[4,6]. Belbog‘li kurash musobaqalarida so‘nggi yillardagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ko‘pgina yirik turnirlarda (masalan, Osiyo chempionati, jahon chempionati) O‘zbekiston sportchilari jismoniy tayyorgarlik bo‘yicha raqiblardan qolishmasa da, texnik harakatlarni aniqlik va tezkorlik bilan bajarishda muammolarga duch kelmoqdalar. Ayniqsa, qarshi kurash uslubiga ega bo‘lgan raqiblarga qarshi “ko‘krakdan oshirib tashlash” kchi murakkab texnik elementlarni to‘g‘ri va vaqtida qo‘llay olmaslik natijalarga bevosita salbiy ta'sir qilmoqda. Shu nuqtai nazardan, ushbu texnik usullarni tez, samarali va barqaror o‘rgatishning ilmiy asoslangan metodikasini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish o‘ta dolzarb hisoblanadi.

[5]. So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirishga qaratilgan qator qarorlari (masalan, “Belbog‘li kurashni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi hujjatlar) milliy sport turlariga alohida e'tibor qaratilayotganini ko‘rsatadi. Aynan belbog‘li kurash yoshlar orasida ommalashtirilayotgan va xalqaro maydonda mamlakat sharafini himoya qiladigan yetakchi sport turlaridan biriga aylantirilmoqda. Shu sababli, ushbu sportchilarning samarali tayyorlash tizimini ilmiy asosda takomillashtirish – bevosita ijtimoiy buyurtma hisoblanadi

[7]. Tajriba boshida talabalar ushbu mashqni o‘rtacha 4,7 martada bajarishga erishgan bo‘lsa-da, natijalar orasida ancha farq kuzatilmoqda. Eng yuqori ko‘rsatkichni Muqimov Shaxriyor (5,9 marta) qayd etgan bo‘lsa, eng past natija Rizayev Muxammadqodir (3,4 marta)ga to‘g‘ri kelmoqda. Natijalar tarqoqligi σ = 0,80 va V% = 16,95 bo‘lib, bu sportchilar orasida tezkorlik va kuch uyg‘unligi darajasida yetarlicha individual farqlar mavjudligidan dalolat beradi. Demak, ayrim sportchilar ushbu usulni bajarishda kuch va tezlikni uyg‘unlashtirishda ustunlikka ega bo‘lsa, boshqalarida texnik elementlarni bajarishda qiyinchiliklar saqlanib qolmoqda. Mazkur ko‘rsatkich bo‘yicha o‘rtacha natija 24,2 soniyani tashkil etadi. Natijalar orasida katta farqlar kuzatiladi: E.J eng tez (21,0 soniya), B.X esa eng sekin (29,6 soniya) ko‘rsatkich qayd

etgan. Standart og‘ish σ = 3,35 bo‘lsa, variatsiya koeffitsienti “13,84%”ni tashkil etadi. Bu esa texnik usulni bajarishda umumiy tezlik darajasi barqaror bo‘lishiga qaramay, ayrim sportchilarda mashqni ortiqcha kuch sarfi yoki texnik nuqsonlar hisobiga sekin bajarish holatlari mavjudligini ko‘rsatmoqda. Sportchilarning chidamlilik darajasi ushbu mashq orqali baholangan bo‘lib, o‘rtacha natija 14,5 martani tashkil etdi. Eng yuqori ko‘rsatkichni Muqimov Shaxriyor (19 marta) qayd etgan bo‘lsa, eng past natija Abdumutalov Xurshid va Sotvoldiyev Shaxriyor (11 marta)ga to‘g‘ri kelmoqda. Tarqoqlik darajasi yuqori (σ =2,71, V=18,71) bo‘lib, bu sportchilarda maxsus jismoniy chidamlilik ko‘rsatkichlari bir xil emasligini anglatadi.

Ko‘krakdan oshirib tashlash usulini bajarish sifati bo‘yicha o‘rtacha baho 2,9 ballni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich ham sezilarli farqlarga ega: Erkinjonov Jamshid (3,9 ball) eng yuqori natijani qayd etgan bo‘lsa, Muxammadov Mahmud va Rasulov Bunyod (2,4 ball) eng past bahoni olgan. Standart og‘ish 0,47, variatsiya koeffitsienti esa 16,20% bo‘lib, texnik sifat ko‘rsatkichlarida barqarorlik yetarli darajada emasligini bildiradi. Bu esa ayrim sportchilar texnik elementlarni aniq va mukammal bajarayotgan bo‘lsa-da, boshqalarda texnik noaniqliklar va nuqsonlar mavjudligini ko‘rsatadi 1-jadval Belbog‘li kurashchi talabalarda ko‘krakdan oshirib tashlash texnik usulini bajarishda maxsus jismoniy va texnik tayyorgarlik ko‘rsatkichlarining tajriba boshidagi ko‘rsatkichlari (tajriba guruhi)

Belbog‘li kurashchi talabalarda ko‘krakdan oshirib tashlash texnik usulini bajarishda maxsus jismoniy va texnik tayyorgarlik ko‘rsatkichlarining tajriba boshidagi ko‘rsatkichlari (tajriba guruhi)

T/r	F.I.Sh	“Pilla” mulyajini 10 s. ichida ko‘krakdan oshirib, chap yoki o‘ng tomonga tashlash soni (marta) 3 martta takrorlashda	“Pilla” mulyajini 10 marta ko‘krakdan oshirib chap yoki o‘ng tomonga tashlash vaqti (s.) 3 martta takrorlashda	Ko‘krakdan oshirib tashlash usulini 1 daqada bajarish (marta)	Ko‘krakdan oshirib tashlash usulini bajarish sifati (ball)
1.	R.M	3,4	21,3	14	2,6
2.	B.X	5,4	29,6	18	3
3.	A.X	4	23,2	11	3,3
4.	M.Sh	5,9	22,9	19	2,6
5.	O‘.A	5,7	25,9	14	3,4
6.	S.Sh	3,8	29,2	11	2,9
7.	A.A	4,7	22,3	14	2,5
8.	E.J	5,3	21	16	3,9
9.	A.J	4	20	12	2,7
10.	M.M	5,1	28,4	16	2,4
11.	U.P	4,6	21,8	12	3,3
12.	R.B	4,5	24,9	17	2,4
x	**4,7**		**24,2**	**14,5**	**2,9**
σ	**0,80**		**3,35**	**2,71**	**0,47**
V %	**16,95**		**13,84**	**18,71**	**16,20**

Belbog‘li kurashchi talabalarda ko‘krakdan oshirib tashlash texnik usulini bajarishda maxsus jismoniy va texnik tayyorgarlik ko‘rsatkichlarining tajriba boshidagi ko‘rsatkichlari (nazorat guruhi)

T/r	F.I.Sh	“Pilla” mulyajini 10 s. ichida ko‘krakdan oshirib, chap yoki o‘ng tomonga tashlash soni (marta) 3 martta takrorlashda	“Pilla” mulyajini 10 marta ko‘krakdan oshirib chap yoki o‘ng tomonga tashlash vaqti (s.) 3 martta takrorlashda	Ko‘krakdan oshirib tashlash usulini 1 daqada bajarish (marta)) 3 martta takrorlashda	Ko‘krakdan oshirib tashlash usulini bajarish sifati (ball)
1.	X.N	6,1	21,6	15,7	2,8
2.	R.Sh	3	23	16,6	2,9
3.	X.O	5,8	23,9	16,1	1,9
4.	K.X	5	24,4	14	2,4
5.	S.F	4,2	24	13,6	2,7
6.	M.Sh	3,6	26	15,5	3
7.	S.D	5,7	24,3	12,3	2,2
8.	X.S	5,1	25,8	13,2	3,7
9.	N.J	4,6	25,3	15,9	3,5
10.	M.B	4,8	22,8	14	1,6
11.	A.F	4,6	29,9	14,5	2,9
12.	M.O	5,7	22,8	15,6	4
x	**4,85**		**24,5**	**14,8**	**2,8**
σ	**0,93**		**2,15**	**1,34**	**0,71**
V%	**19,19**		**8,78**	**9,07**	**25,44**

Tajriba va nazorat guruhidagi belbog‘li kurashchi talabalarni tadqiqot boshidagi umumiy jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlari dinamikasi

T/r	100 m. yugurish (s.)	3000 m masofaga yugurish (daq.)	Turnikda tortilish (martta)	Dinomometrda bel kuchini aniqlash (kg) 3 martta takrorlashda	Dinomometrda son kuchini aniqlash (kg) 3 martta takrorlashda	Turgan joyida uzunlikga sakrash (sm)
Tajriba guruhi						
1.	15,4	16	13	155	130	240
2.	13,56	16,35	16	165	125	220
3.	15,07	14,75	14	161	115	228
4.	13,75	15,26	14	150	90	180
5.	12,05	17	22	149,9	110	250
6.	12,47	18,01	21	130	90	230
7.	15,01	14,48	18	136,7	165	150
8.	15,2	14,48	16	159	110	190
9.	14,25	15	14	120	125	200
10.	13,3	14	21	165	170	290
11.	13	13,48	13	158,9	110	235
12.	13	13	20	166,2	130	240
x	13,8	15,2	16,8	151,39	122,50	221,1
σ	1,14	1,46	3,41	14,99	24,91	36,65
V %	8,21	9,67	20,24	9,90	20,33	16,58
Nazorat guruhi						
1.	12,87	14,4	19	125,5	100	245
2.	15,49	16,29	11	160	130	300
3.	14,75	18,1	16	145,9	99,5	240
4.	13,48	16	17	160	100	230
5.	12,48	13,98	14	111,9	88,9	235
6.	13	13,26	21	174,4	130	216
7.	13,09	14,03	19	160	135	250
8.	12,58	16	15	160	130	200
9.	13,43	14	11	170	90	254
10.	14,21	13	18	122,3	95,1	185
11.	12	13,55	19	177,1	150	215
12.	14,06	13,64	17	175,2	136,6	240
x	13,5	14,7	16,4	153,5	115,4	234,2
σ	1,01	1,55	3,18	22,3	21,7	29,33
V %	7,52	10,55	19,34	14,5	18,8	12,53
P	**>0,05**	**>0,05**	**>0,5**	**>0,05**	**>0,5**	**>0,05**

Jadvaldagi tahlil natijalaridan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhidagi belbog‘li kurashchi talabalar ko‘krakdan oshirib tashlash texnik usulini bajarishda o‘rtacha darajada natijalarga ega. Biroq barcha ko‘rsatkichlarda yuqori variativlik kuzatilmoqda. Tezkorlikda (16,95%), tezlikda (13,84%), chidamlilikda (18, 71%), 369 texnik sifatda (16,20%). Nazorat guruhida mazkur “Pilla” mulyajini 10 soniya ichida ko‘krakdan oshirib tashla h mashqi bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich 4,85 martani tashkil etadi. “Pilla” mulyajini 10 marta ko‘krakdan oshirib tashlash vaqti bo‘yicha o‘rtacha natija 24,5 soniyani tashkil etib, eng tez bajarilgan vaqt 22,8 soniya (Abduqodirov Jasurbek va O‘rinboyev abdulhay)ga, eng sekin bajarilgan vaqt esa 29,9 soniya (Xo‘jamurodov Anvar)ga to‘g‘ri keladi. Standart og‘ish 2,15, variatsiya koeffitsienti

esa 8,78% bo‘lib, natijalarning tarqoqligi ancha past. Bu esa nazorat guruhida mazkur mashqni bajarish tezligi nisbatan barqaror ekanligini anglatadi. Chidamlilikni ko‘rsatadigan bir daqiqada ko‘krakdan oshirib tashlash soni o‘rtacha natija 14,8 martani tashkil qilmoqda. Eng yuqori natija Rasulov Shamshodbek (16,6 marta)da, eng past natija esa Suyumov Dadabek (12,3 marta)da qayd etilgan. Standart og‘ish 1,34, variatsiya koeffitsienti esa 9,07% bo‘lib, sportchilarning chidamlilik ko‘rsatkichlari orasidagi farqlar uncha katta emas. Bu holat nazorat guruhidagi sportchilar umumiy chidamlilik darajasi bo‘yicha nisbatan bir xil tayyorgarlikka ega ekanini ko‘rsatadi. Texnik sifat bo‘yicha o‘rtacha baho 2,8 ballni tashkil etadi. Eng yuqori baho Muhammadov Oybek (4 ball) va Xolmirzayev Sanjar (3,7 ball)ga to‘g‘ri kelsa, eng past natija Qodirov Jasur (1,6 ball)ga tegishli. Standart og‘ish 0,71, variatsiya koeffitsienti 25,44 bo‘lib, texnik sifat ko‘rsatkichlaridagi tarqoqlik juda yuqori. Bu nazorat guruhida ayrim sportchilar texnik elementlarni mukammal bajarayotgan bo‘lsa-da, boshqalarda texnik xatolar ko‘pligini va umumiy barqarorlik yetarli emasligini ko‘rsatadi. 2-jadval Belbog‘li kurashchi talabalarda ko‘krakdan oshirib tashlash texnik usulini bajarishda maxsus jismoniy va texnik tayyorgarlikko‘rsatkichlarining tajriba boshidagi ko‘rsatkichlari (nazorat guruhi)

Nazorat guruhidagi ko‘rsatkichlar umumlashtirildi. Tezkorlik va kuch uyg‘unligida katta tarqoqlik mavjud (V=19,19), bu sportchilar o‘rtasidagi tayyorgarlik darajasi bir xil emasligini bildiradi. Mashqni bajarish tezligi nisbatan barqaror (V=8,78) bo‘lib, guruh a’zolari o‘rtasida katta tafovutlar yo‘q. Chidamlilik ko‘rsatkichlari ham barqaror (V=9,07) bo‘lib, sportchilar umumiy darajada o‘xshash natijalarga ega. Texnik sifat bahosi esa eng katta tarqoqlikka ega (V=25,44), bu esa texnik mahorat bo‘yicha sportchilar orasidagi tafovut juda katta ekanini ko‘rsatmoqda. Natija sifatida, nazorat guruhidagi sportchilar jismoniy ko‘rsatkichlarda o‘rtacha barqaror natijalarga ega bo‘lsalar-da, texnik jihatdan sezilarli tafovutlarga ega. Demak, ushbu guruhda mashg‘ulotlarni texnik puxtalik va sifatni oshirishga qaratish zarur. Aks holda, texnik kamchiliklar musobaqa jarayonida yuqori natijalarga erishishni cheklab qo‘yishi mumkin. O‘tkazilgan qiyosiy tahlillar natijasida shuni ko‘rish mumkinki, tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida o‘rtacha ko‘rsatkichlar bo‘yicha katta tafovut kuzatilmagan, biroq natijalar ichki tarqoqlik darajasi bilan keskin farqlanadi. Jumladan, tajriba guruhida tezkorlik va texnik sifat ko‘rsatkichlari nisbatan izchilroq va barqarorroq bo‘lsa, nazorat guruhida chidamlilik va mashq bajarish tezligi ko‘rsatkichlari biroz ustunlik qilmoqda. Bu holat sportchilar jismoniy tayyorgarligining turli komponentlari guruhlar kesimida turlicha darajada shakllanganini ko‘rsatadi. Tajriba guruhida 10 soniya ichida “Pilla” mulyajini ko‘krakdan oshirib tashlash mashqida o‘rtacha natijalar bir-biriga yaqin bo‘lib, sportchilarning tezkorlik va kuch uyg‘unligini namoyon etishda izchilligi yuqori ekani seziladi. Nazorat guruhida esa ayrim sportchilar yuqori natija ko‘rsatgan bo‘lsa-da, boshqalarida bu ko‘rsatkich ancha past darajada bo‘lgan, natijada umumiy tarqoqlik ortgan. Bu esa guruh ichidagi tayyorgarlik darajasi bir xil emasligidan dalolat beradi. Mashqni ma’lum miqdorda takrorlash tezligi bo‘yicha esa nazorat guruhi natijalari biroz barqarorroq chiqdi. Bunda sportchilar orasidagi farqlar nisbatan kichik bo‘lib, mashq bajarish tezligi guruh miqyosida bir xil darajada shakllanganligi kuzatiladi. Tajriba guruhida esa bu ko‘rsatkichda biroz katta tarqoqlik mavjud. Chidamlilik

ko‘rsatkichlari nazorat guruhida ham yuqoriroq, ham barqarorroq ekanligi aniqlangan. Bu shuni anglatadiki, nazorat guruhidagi sportchilar mashqni uzoq davom ettirish va bir xil tempda bajarishda yaxshiroq natija ko‘rsatmoqda.

Tajriba guruhida esa chidamlilikda ayrim sportchilar yuqori, ayrimlari esa past natija ko‘rsatgani sababli farqlar sezilarli bo‘lgan. Texnik sifat ko‘rsatkichlari esa ikkala guruhda ham past darajada bo‘lib, ayniqsa nazorat guruhida tarqoqlik juda yuqori. Bu ayrim sportchilar texnik elementlarni aniq va puxta bajarayotgan bo‘lsa-da, boshqalarida sezilarli nuqsonlar borligini bildiradi. Tajriba guruhida texnik sifatning barqarorroq chiqishi ularning umumiy tayyorgarlik jarayonida texnik elementlarga nisbatan ko‘proq e’tibor qaratilganidan dalolat beradi. Umuman olganda, tajriba va nazorat guruhlari ko‘rsatkichlarini qiyoslashdan shunday xulosa qilish mumkinki, har ikkala guruh ham umumiy tayyorgarlik bo‘yicha bir xil darajada natija ko‘rsatmoqda, ammo asosiy farqlar ko‘rsatkichlarning barqarorligida namoyon bo‘lmoqda. Tajriba guruhi ko‘proq izchil va bir xil darajadagi natijalarni namoyon etsa, nazorat guruhida ayrim jismoniy sifatlarda ustunlik mavjud bo‘lsa-da, texnik sifatdagi keskin tafovutlar umumiy samaradorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli, tajriba guruhida mashg‘ulotlarni chidamlilikni oshirishga yo‘naltirish, nazorat guruhida esa texnik puxtalikni takomillashtirish ustuvor vazifa bo‘lishi maqsadga muvofiq. O‘tkazilgan pedagagik tajriba natijalari quydagi hulosalarni qayd etish imkonini berdi. - Mavzuga oid o‘tkazilgan pedagogik tajriba natijalari belbog‘li kurashchilarni jismoniy rivojlanish bo‘yicha ishlab chiqilgan ilmiy-uslubiy adabiyotlarda etarlicha yoritib berilmaganligi aniqlandi.

Belbog‘li kurashchi talaba-sportchilarni jismoniy rivojlanganligi ularni musobaqa jarayonlarida raqibga nisbatan ustunlik qilishi imkoniyatlarini ko‘proq yaratish imkoniga ega bo‘lishini pedagogik tajriba davomida aniqlandi. - Belbog‘li kurash turi bilan shug‘ullanuvchi yoshlarni jismoniy rivojlanishi bo‘yicha saralab olish yuqori malakali sportchilarni tayyorlash imkonini oshirish pedagogik tajribada o‘z isbotini topdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Arslanov Sh.A., Tangriev A.J. Sport pedagogik maxoratini oshirish (dzyudo bo'yicha). T., 2017. – 240 b.

2. Bayturaev E.I. Sport pedagogik mahoratini oshirish. T., 2017. – 198 b.

3. Керимов Ф.А. Спорт кураши назарияси ва усулиёти. Т., 2001. – 328 b.

4. Mirzanov Sh.S., Karimov U.R. Kurash nazariyasi va uslubiyati., T., 2015. – 290 b.

5. Tastanov N.A. Yunon-rim kurashi nazariyasi va uslubiyati. T., 2014. – 275 b.

6. Mirzaqulov Sh.A., Mirzanov Sh.S., Artiqov Z.S., Qirg'izboyev M.M., O'quv qo'llanma. Sport pedagogik maxoratini oshirish (Belbog'li kurash bo'yicha). T., 2018. – 180 b. Taymuratov O.R., Atajanov S.F., Karimov U.R., O'quv qo'llanma. Sport pedagogik maxoratini oshirish (Kurash bo'yicha). T., 2018. – 195 b.

EMPATIYA VA EMOTSIONAL INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISH: ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Matyaqubov Kamaladin Kuronboyevich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Texnologik ta'lim kafedrasi dotsenti
komolodinmatyakubov87@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tezisda empatiya va emotsional intellektni rivojlantirishning nazariy hamda amaliy asoslari yoritilgan. Shuningdek, umumiy o‘rta ta'lim maktablarida tarbiya jarayonida empatiya va emotsional intellektni shakllantirishning samarali pedagogik usullari, interfaol metodlari hamda ularning o‘quvchilar shaxsini rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilingan.

Аннотация

В статье изложены теоретические и практические основы развития эмпатии и эмоционального интеллекта. Также представлен научный анализ эффективных педагогических приемов и интерактивных методов формирования эмпатии и эмоционального интеллекта в образовательном процессе общеобразовательных школ, а также рассмотрена их значимость для личностного развития учащихся.

Abstract

This paper outlines the theoretical and practical foundations for developing empathy and emotional intelligence. It also provides a scientific analysis of effective pedagogical techniques and interactive methods for fostering empathy and emotional intelligence within the educational process in general secondary schools, as well as their significance for the personal development of students.

Kalit so‘zlar: empatiya, emotsional intellekt, tarbiya, neyropedagogika, kommunikativ kompetensiya, hissiy ong, ijtimoiy ko‘nikmalar, refleksiya, pedagogik texnologiyalar.

Kirish

Bugungi globallashuv sharoitida ta'lim tizimi oldida nafaqat bilimli, balki ma'naviy barkamol, hissiy jihatdan yetuk hamda boshqalar bilan samarali muloqot qila oladigan shaxsni tarbiyalash vazifasi turibdi. Shu sababli empatiya va emotsional intellektni rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Empatiya – insonning boshqa kishining hissiyotlarini tushunishi, ularni his qila olishi va unga mos ravishda munosabat bildirish qobiliyatidir. Emotsional intellekt esa insonning o‘z hissiyotlarini anglash, boshqarish, boshqalarning hissiyotlarini tushunish hamda samarali ijtimoiy munosabatlarni yo‘lga qo‘yish kompetensiyasidir.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yuqori emotsional intellektga ega o‘quvchilar nafaqat o‘qishda, balki ijtimoiy hayotda ham muvaffaqiyatliroq bo‘ladilar. Shu sababli empatiya va emotsional intellektni rivojlantirish ta'lim-tarbiyaning ajralmas qismi hisoblanadi.

Empatiya va emotsional intellektning tarkibiy qismlari

Empatiya quyidagi komponentlardan iborat:

- kognitiv empatiya (boshqani tushunish);

- affektiv empatiya (uning hissiyotlarini his qilish);
- xulqiy empatiya (unga yordam berishga tayyorlik).

Emotsional intellekt esa quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

- o‘z his-tuyg‘ularini anglash;
- his-tuyg‘ularni boshqarish;
- ichki motivatsiya;
- boshqalarning hissiyotlarini tushunish;
- samarali muloqot va ijtimoiy ko‘nikmalar.

Mazkur komponentlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, shaxsning ijtimoiy moslashuvi va muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga xizmat qiladi.

Empatiya va emotsional intellekt qanday rivojlanadi?

Empatiya va emotsional intellekt tug‘ma qobiliyat emas. Ular ta'lim, tarbiya, oilaviy muhit hamda ijtimoiy tajriba asosida bosqichma-bosqich rivojlanadi.

1. Oiladagi tarbiya orqali

Farzand bilan samimiy muloqot qilish, uning hissiyotlariga hurmat bilan qarash hamda ota-onaning shaxsiy namunasi empatiya rivojlanishining asosiy omillaridan biridir.

Bolaga:

- fikrini erkin aytish;
- boshqalarga yordam berish;
- kechirimlilik;
- hurmat;
- mehribonlik

kabi qadriyatlarni singdirish emotsional intellektning shakllanishiga xizmat qiladi.

2. Ta'lim jarayonida

Maktab o‘quvchilarning hissiy rivojlanishida muhim o‘rin egallaydi.

Tarbiya fani darslarida quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

Rol o‘ynash

O‘quvchilar turli hayotiy vaziyatlarni ijro etish orqali boshqalarning hissiyotlarini tushunishni o‘rganadilar.

Natijada:

- hamdardlik;
- sabr;
- mas'uliyat;
- muloqot madaniyati

rivojlanadi.

Keys-stadi

Hayotiy muammoli vaziyatlar tahlil qilinadi.

Masalan:

Sinfdagi yangi o‘quvchi tengdoshlari tomonidan qabul qilinmasa qanday yo‘l tutish kerak?

Bunday vaziyatlarni tahlil qilish empatik fikrlashni rivojlantiradi.

Munozara

Turli nuqtai nazarlarni tinglash orqali o‘quvchilar:

- bag‘rikenglik;
- hurmat;
- murosaga kelish

ko‘nikmalarini egallaydilar.

Aqliy hujum

O‘quvchilar muammoni hal qilishning turli variantlarini taklif qiladilar.

Bu esa:

- ijodiy fikrlash;
- hissiy moslashuvchanlik;
- ijtimoiy faollikni

rivojlantiradi.

Vaziyatli topshiriqlar

O‘quvchilarga real hayotga yaqin topshiriqlar beriladi.

Masalan:

"Sizning do‘stingiz xafa bo‘lib qoldi. Siz qanday yo‘l tutasiz?"

Bu topshiriqlar empatik qaror qabul qilishni rivojlantiradi.

Bahs-munozara

Bahs davomida o‘quvchilar:

- fikr almashadi;
- boshqalarning nuqtai nazarini hurmat qiladi;
- hissiyotlarni nazorat qilishni o‘rganadi.

Neyropedagogik yondashuv

So‘nggi yillarda neyropedagogika empatiya va emotsional intellektni rivojlantirishda muhim ilmiy yo‘nalish sifatida qaralmoqda.

Miya faoliyatiga oid tadqiqotlar quyidagilarni ko‘rsatmoqda:

- hissiy tajribalar neyron bog‘lanishlarni mustahkamlaydi;
- ijobiy muloqot o‘quv motivatsiyasini oshiradi;
- refleksiya hissiy boshqaruvni yaxshilaydi;
- hamkorlikda o‘qitish empatiyani kuchaytiradi.

Neyropedagogik texnologiyalar orqali o‘quvchilar nafaqat bilim oladi, balki hissiy jihatdan ham rivojlanadi.

Empatiya va emotsional intellektni rivojlantirish vositalari

Quyidagi vositalar yuqori samaradorlikka ega:

- refleksiya mashqlari;
- hissiyotlar kundaligini yuritish;
- guruhli loyihalar;
- kooperativ ta'lim;
- psixologik treninglar;
- art-terapiya;
- drama elementlari;
- multimedia vositalari;
- videoroliklarni tahlil qilish;
- ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish.

Mazkur usullar o‘quvchilarning hissiy tajribasini boyitadi.

Pedagogning roli

Empatiya va emotsional intellektni rivojlantirishda o‘qituvchi yetakchi subyekt hisoblanadi.

Pedagog:

- o‘quvchilarga nisbatan hurmatli munosabatda bo‘lishi;
- faol tinglash texnikasidan foydalanishi;
- ijobiy psixologik muhit yaratishi;
- individual yondashuvni qo‘llashi;
- rag‘batlantirish metodlaridan foydalanishi lozim.

Pedagogning shaxsiy namunasi o‘quvchilarda empatik xulq-atvorni shakllantiruvchi eng muhim omildir.

Kutilayotgan natijalar

Empatiya va emotsional intellektni muntazam rivojlantirish natijasida o‘quvchilarda:

- hissiy barqarorlik ortadi;
- nizolar kamayadi;
- kommunikativ kompetensiya rivojlanadi;
- jamoada ishlash ko‘nikmalari shakllanadi;
- liderlik qobiliyati kuchayadi;
- akademik natijalar yaxshilanadi;
- stressga chidamlilik ortadi;
- ijtimoiy moslashuv darajasi oshadi.

Shuningdek, o‘quvchilarda insonparvarlik, bag‘rikenglik va fuqarolik mas'uliyati kabi fazilatlar mustahkamlanadi.

Xulosa

Empatiya va emotsional intellekt XXI asr kompetensiyalarining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ularni rivojlantirish uzluksiz pedagogik jarayon bo‘lib, oilaviy tarbiya, maktab muhiti, zamonaviy pedagogik texnologiyalar hamda neyropedagogik yondashuvlar uyg‘unligida samarali natija beradi. Ayniqsa, tarbiya fani darslarida rol o‘ynash, keys-stadi, bahs-munozara, vaziyatli topshiriqlar, refleksiya va hamkorlikdagi ta'lim metodlarini qo‘llash o‘quvchilarda empatik fikrlash, hissiy boshqaruv va samarali ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Natijada jamiyat uchun ma'naviy barkamol, hissiy jihatdan yetuk va ijtimoiy faol shaxsni tarbiyalash imkoniyati kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Goleman D. *Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books.
2. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D. *Emotional Intelligence: Theory and Practice*.
3. Rogers C. *On Becoming a Person*.
4. Hoffman M.L. *Empathy and Moral Development*. Cambridge University Press.
5. Vygotskiy L.S. *Psixologiya razvitiya rebenka*.
6. O‘zbekiston Respublikasi "Ta'lim to‘g‘risida"gi Qonuni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining Tarbiya fani bo‘yicha me'yoriy hujjatlari.

ALALIYA VA AFAZIYADA FONOLOGORITMIK MASHQLARNI ADAPTATSIYALASH OMILLARI

Qodirova Mahzuna Shamshidin qizi
Andijon davlat pedagogika instituti “Maxsus pedagogika” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada alaliya va afaziyada fonologoritmik mashqlarni adaptatsiyalash omillari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil etilgan. Fonologoritmik mashqlarning neyrofiziologik asoslari, ularning nutq faoliyatiga ta’siri hamda nutq buzilishlarini korreksiya qilishdagi o‘rni yoritib berilgan. Shuningdek, alaliya va afaziyada nutq buzilishining o‘ziga xos xususiyatlari aniqlanib, fonologoritmik mashqlarni moslashtirishda hisobga olinadigan asosiy omillar — buzilishning tabiati va darajasi, yosh va neyropsixologik xususiyatlar, fonematik eshituv darajasi, ritm va temp, verbal material hajmi, prosodiya va intonatsiya kabi ko‘rsatkichlar tizimli ravishda tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: fonologoritmika, alaliya, afaziya, nutq buzilishlari, fonematik eshituv, artikulyatsiya, ritm, prosodiya, nutqni rivojlantirish, nutqni tiklash

Hozirgi kunda nutq buzilishlarini korreksiya qilish tizimida integrativ yondashuvlar alohida ahamiyat kasb etmoqda. Shunday yondashuvlardan biri — fonologik va ritmik komponentlarni birlashtirgan fonologoritmik mashqlar bo‘lib, ular nutqning fonetik-fonematik tizimini, prosodik xususiyatlarini va artikulyator faoliyatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, alaliya (nutqning rivojlanmasligi yoki kechikishi) hamda afaziya (orttirilgan nutq buzilishi) holatlarida mazkur mashqlarni to‘g‘ri moslashtirish (adaptatsiya qilish) ularning samaradorligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Fonologoritmik mashqlar nutq faoliyati va harakat tizimining uzviy bog‘liqligiga asoslangan kompleks pedagogik-korreksion yondashuv hisoblanadi. Ushbu yondashuvning nazariy asoslari psixolingvistika, neyropsixologiya va logopediya fanlari kesishmasida shakllangan bo‘lib, nutqning temporal (vaqtga oid) va ritmik tashkil etilishi inson miyasida harakatni boshqaruvchi tizimlar bilan chambarchas bog‘liqligini tasdiqlaydi.

Zamonaviy neyropsixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, nutqning ritmik tuzilishi va harakat koordinatsiyasi umumiy neyron mexanizmlar asosida amalga oshadi. Xususan, bosh miyaning frontal va temporal sohalari, shuningdek, serebellum va bazal gangliyalar nutq ritmini va harakatni uyg‘unlashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Shu jihatdan ritm nafaqat musiqiy hodisa, balki nutqni tashkil etuvchi asosiy struktur komponentlardan biri sifatida qaraladi.

Fonologoritmik mashqlar aynan neyrofiziologik mexanizmlarga tayangan holda nutq faoliyatini rivojlantirish va buzilgan nutqni tiklashda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ritm va harakatning uyg‘unligi asosida tashkil etilgan ushbu mashqlar nutq jarayonining turli komponentlariga kompleks ta’sir ko‘rsatadi hamda ularning o‘zaro integratsiyasini ta’minlaydi.

Ritmik stimullar yordamida nutqni tashkil etish, avvalo, bo‘g‘in segmentatsiyasi jarayonini faollashtiradi. Ya’ni nutq oqimini bo‘g‘inlarga ajratish qobiliyati shakllanib, bu fonologik ong rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi. Bo‘g‘in darajasida nutqni idrok etish va ishlab chiqarishning mustahkamlanishi keyinchalik tovush va so‘z darajasidagi faoliyatni osonlashtiradi.

Shuningdek, fonologoritmik mashqlar temporal tashkil etishni rivojlantirishga xizmat qiladi. Nutq elementlarini vaqt bo‘yicha to‘g‘ri ketma-ketlikda joylashtirish, pauzalarni saqlash, ritmni his qilish kabi ko‘nikmalar nutqning izchilligi va mantiqiyligini ta’minlaydi. Temporal tashkil etishning shakllanishi ayniqsa nutq oqimini boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, ritmik mashqlar artikulyatsion rejalashtirishni optimallashtiradi. Tovushlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan harakat dasturlari ritm yordamida tartibga solinadi, bu esa artikulyatsion apparat faoliyatini muvofiqlashtiradi. Natijada tovushlarning aniq va to‘g‘ri talaffuzi shakllanadi. Yana bir muhim jihat — prosodik tuzilishning shakllanishidir. Ritm, urg‘u va intonatsiya nutqning ifodaliligini ta’minlovchi asosiy omillar bo‘lib, fonologoritmik mashqlar orqali ularni to‘g‘ri qo‘llash ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Prosodiyaning shakllanishi nutqning tabiiyligi, ravonligi va kommunikativ samaradorligini oshiradi.

Shunday qilib, fonologoritmik mashqlar nutqning fonologik, artikulyatsion va prosodik komponentlarini yagona tizimda rivojlantiruvchi integrativ metod sifatida namoyon bo‘ladi hamda ularning amaliy ahamiyati nutq buzilishlarini korreksiya qilish jarayonida ayniqsa muhimdir. Bundan tashqari, ritm asosidagi mashqlar sensor va motor tizimlar o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytiradi, bu esa nutq faoliyatining umumiy samaradorligini oshiradi. Shu sababli fonologoritmik mashqlar nutqni rivojlantirishda ham, buzilgan nutqni tiklashda ham kompleks va samarali vosita sifatida keng qo‘llanadi.

Alaliya — bu markaziy nerv tizimining organik zararlanishi natijasida nutqning yetarli darajada shakllanmasligi bilan xarakterlanadigan murakkab nutq buzilishidir. Mazkur holatda nutq faoliyatining barcha komponentlari — fonetik, fonematik, leksik va grammatik tizimlar — tizimli ravishda rivojlanmagan bo‘ladi.

Alaliyaga xos nutq buzilishlari tizimli xarakterga ega bo‘lib, ular nutq faoliyatining barcha komponentlarida namoyon bo‘ladi. Ushbu buzilishlar, avvalo, fonematik, artikulyatsion va prosodik darajalarda yaqqol ko‘zga tashlanadi hamda bola nutqining shakllanish jarayoniga kompleks ta’sir ko‘rsatadi.

Xususan, alaliyada fonematik eshituvning yetishmovchiligi kuzatiladi, ya’ni bola nutq tovushlarini farqlash, ularni bir-biridan ajratish hamda nutq jarayonida to‘g‘ri qo‘llashda qiyinchiliklarga duch keladi. Bu holat fonologik ongning sust rivojlanishiga olib kelib, so‘zlarni to‘g‘ri idrok etish va qayta ishlab chiqarish jarayonini murakkablashtiradi.

Shu bilan birga, artikulyatsion apparat faoliyatining yetarli darajada rivojlanmaganligi natijasida tovushlarni aniq va to‘g‘ri talaffuz qilishda kamchiliklar yuzaga keladi. Artikulyatsion harakatlarning noaniqligi va koordinatsiyaning sustligi tovushlarning buzib aytilishiga yoki umuman tushirib qoldirilishiga sabab bo‘ladi.

Bundan tashqari, alaliyada nutqning ritmik-struktur tashkil etilishidagi buzilishlar ham muhim o‘rin tutadi. Bunda bola bo‘g‘inlar ketma-ketligini saqlash, urg‘uni to‘g‘ri qo‘yish hamda nutq oqimini izchil tashkil etishda qiyinchiliklarga duch keladi.

Natijada nutqning umumiy ritmi va prosodik tuzilishi buziladi, bu esa nutqning tushunarliligi va ravonligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Mazkur xususiyatlar alaliyada fonologoritmik mashqlarni qo‘llash zaruratini asoslaydi, chunki aynan ritm, harakat va nutqning uyg‘unlashuvi orqali fonematik, artikulyatsion va prosodik komponentlarni kompleks rivojlantirish imkoniyati yuzaga keladi.

Shuningdek, alaliyada nutq va harakat o‘rtasidagi koordinatsiya ham yetarli darajada shakllanmagan bo‘ladi. Shu sababli fonologoritmik mashqlar bu toifadagi bolalar uchun shakllantiruvchi (formativ) ahamiyatga ega bo‘lib, ular nutq tizimini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi.

Afaziya — bu bosh miyaning lokal zararlanishi (ko‘pincha insult, travma yoki o‘sma natijasida) oqibatida ilgari shakllangan nutqning buzilishi bilan tavsiflanadi. Afaziyada nutq faoliyati komponentlari turlicha darajada zararlanadi va bu buzilishlar bemorning individual nevrologik holatiga bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Afaziyada quyidagi asosiy buzilishlar kuzatiladi:

- ekspressiv nutqning buzilishi — so‘zlarni topish, gap tuzish va nutqni ravon ifodalashdagi qiyinchiliklar;
- reseptiv nutqning buzilishi — nutqni tushunishning qisman yoki to‘liq buzilishi;
- fonologik qayta ishlashning buzilishi — tovush va bo‘g‘in darajasida xatoliklarning paydo bo‘lishi.

Ko‘plab tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, afaziyada nutqning ritmik va melodik komponentlari nisbatan yaxshi saqlanib qolishi mumkin. Shu sababli ritm va intonatsiyaga asoslangan mashqlar nutqni tiklashda samarali vosita sifatida qo‘llanadi.

Fonologoritmik mashqlar afaziyada tiklovchi-kompensator funksiyani bajaradi. Ular saqlanib qolgan neyron aloqalarni faollashtirish, nutqning avtomatlashtirilgan elementlarini qayta tiklash va yangi kompensator mexanizmlarni shakllantirishga yordam beradi. Ayniqsa, melodik intonatsion terapiya elementlari asosida tashkil etilgan mashqlar nonfluent afaziya holatlarida ijobiy natijalar beradi. Fonologoritmik mashqlarni samarali tashkil etish ularni individual xususiyatlarga moslashtirish, ya’ni adaptatsiyalash jarayoni bilan chambarchas bog‘liqdir. Adaptatsiya — bu mashqlar mazmuni, shakli, temp va murakkabligini nutq buzilishining turi, darajasi hamda shaxsning psixofiziologik imkoniyatlariga mos holda o‘zgartirish jarayonidir. Mazkur jarayonni ilmiy asosda tashkil etish korreksion-pedagogik ishlar samaradorligini sezilarli darajada oshiradi hamda nutqni rivojlantirish yoki tiklash jarayonini optimallashtiradi.

Fonematik eshituv va fonologik qayta ishlash darajasi fonologoritmik mashqlarni tanlashda hal qiluvchi omillardan biridir.

Alaliyada fonematik differensiasiya sust rivojlanganligi sababli tovushlarni farqlash, ularni eslab qolish va nutqda qo‘llashda qiyinchiliklar kuzatiladi. Shu bois mashqlar yirik nutq birliklaridan kichik birliklarga o‘tish tamoyili asosida tashkil etiladi, ya’ni ritm, bo‘g‘in, tovush va so‘z ketma-ketligi asosida olib boriladi. Bu yondashuv fonologik ongni bosqichma-bosqich shakllantirishga xizmat qiladi.

Afaziyada esa fonologik buzilishlar turlicha namoyon bo‘ladi. Shu sababli mashqlar fonologik nuqsonning turiga qarab individuallashtiriladi. Masalan,

artikulyator apraksiya mavjud bo‘lsa, ritmik qo‘llab-quvvatlash orqali tovushlarni ishlab chiqarish jarayoni yengillashtiriladi va nutq motorikasi faollashtiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. M.Y. Ayupova. Logopediya. O‘zbekiston faylasuflar Milliy jamiyati. T.: 2007, 2011-y.
2. Ayupova M.Yu., X.M.Po‘latova. Logopedik ritmika. Darslik. T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2007.
3. Muzaffarova X.N., Maktabgacha logopediya. Jizzax.: “Ruhshona servis”, 2021
4. Nurkeldiyeva D.A., Chicherina Ya.Ye. Ilk, maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarni psixologikpedagogik, logopedik tekshirish. – T.: 2014
5. Muzaffarova, X. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan logopedik mashg‘ulotlarni o‘yinlar asosida tashkillashtirish. Scienceweb academic papers collection. 2021

KAR VA ZAIF ESHITUVCHI BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA OG‘ZAKI VA YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRISHNING METODIK MODELI

Sodiqov Muhammadali Abdullaxat O‘g‘li
ADPI o’qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada kar va zaif eshituvchi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirishning bosqichma-bosqich metodik modeli ilmiy-metodik jihatdan asoslangan. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarning psixofiziologik va lingvistik rivojlanish xususiyatlari hisobga olinib, nutqni rivojlantirishning tayyorlov, daktil, og‘zaki-daktil, og‘zaki nutq hamda mustaqil yozma nutq bosqichlaridan iborat metodik modeli tavsiflangan. Har bir bosqich uchun ta'lim mazmuni, didaktik metodlar, kommunikativ mashqlar va multisensor yondashuv asosidagi pedagogik vositalar tavsiya etilgan.

Kalit so‘zlar: kar o‘quvchilar, zaif eshituvchi o‘quvchilar, og‘zaki nutq, yozma nutq, metodik model, nutq rivojlanish bosqichlari, daktil nutq, og‘zaki-daktil nutq, multisensor yondashuv, diagnostika, surdopedagogika.

Zamonaviy maxsus pedagogikada kar va zaif eshituvchi bolalarning nutqini rivojlantirish ularning shaxs sifatida kamol topishi, ijtimoiy hayotga moslashuvi va ta'limning keyingi bosqichlarida muvaffaqiyatli o‘qishini ta'minlovchi asosiy omillardan biri sifatida qaraladi. Nutq nafaqat muloqot vositasi, balki tafakkur, bilish faoliyati va shaxsiy rivojlanishning muhim mexanizmi hisoblanadi. Shu bois eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki va yozma nutqni shakllantirish maxsus metodik yondashuvlarni talab qiladigan murakkab pedagogik jarayon sanaladi.

Eshituvchi bolalarda til tabiiy nutqiy muhit ta'sirida bosqichma-bosqich shakllansa, kar va zaif eshituvchi bolalarda ushbu jarayon maxsus tashkil etilgan ta'lim orqali amalga oshiriladi. Eshitish analizatorining cheklanganligi sababli so‘zlarni idrok etish, fonetik birliklarni farqlash, grammatik qurilmalarni egallash va bog‘lanishli

nutqni rivojlantirish murakkablashadi. Natijada nutqning shakllanishi ancha sekin kechadi va o‘quvchilarning individual imkoniyatlariga qarab farqlanadi. Mazkur holat nutqni rivojlantirish jarayonini tasodifiy emas, balki ilmiy asoslangan bosqichlar bo‘yicha tashkil etishni taqozo etadi.

Ilmiy tadqiqotlarda nutqni rivojlantirishning turli metodlari ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, ularning aksariyati alohida ko‘nikmalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan. Amaliyot esa shuni ko‘rsatadiki, og‘zaki va yozma nutqning uzviy rivojlanishini ta'minlaydigan, daktil, og‘zaki-daktil va og‘zaki nutq bosqichlarini yagona metodik tizim sifatida birlashtiradigan modelga ehtiyoj mavjud. Ayniqsa, boshlang‘ich ta'lim bosqichida o‘quvchilarning psixofiziologik rivojlanishi, lug‘at boyligi, qoldiq eshitish imkoniyati, ko‘rish orqali idrok etish darajasi va kommunikativ ehtiyojlarini hisobga oluvchi bosqichma-bosqich metodik modelni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biridir.

Boshlang‘ich sinfda nutqni rivojlantirishning bosqichli modeli o‘quvchilarning tilni o‘zlashtirish jarayonini izchil tashkil etish, har bir bosqichda mos metod va vositalarni tanlash, o‘quv materialini murakkablik darajasiga ko‘ra ketma-ketlikda berish hamda nutqiy rivojlanish dinamikasini muntazam diagnostika qilish imkonini yaratadi. Bunday yondashuv o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini parallel rivojlantirish bilan birga, ularning kommunikativ kompetensiyasi, mustaqil fikrlashi va ijtimoiy moslashuviga ham ijobiy ta'sir ko‘rsatadi.

Kar va zaif eshituvchi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish uzoq davom etadigan, izchil hamda maxsus pedagogik yondashuvni talab qiladigan murakkab jarayondir. Eshitish analizatori faoliyatining cheklanganligi tufayli til birliklarini tabiiy ravishda egallash imkoniyatlari sezilarli darajada kamayadi. Natijada fonetik idrok, lug‘at boyligi, grammatik tuzilmalarni o‘zlashtirish va bog‘lanishli nutqni shakllantirish eshituvchi tengdoshlariga nisbatan sekinroq kechadi. Shu sababli ona tili ta'limida nutqni rivojlantirish jarayonini tasodifiy emas, balki ilmiy asoslangan bosqichlar ketma-ketligi asosida tashkil etish zarur. Bosqichma-bosqich metodik model o‘quvchilarning yosh, psixofiziologik va nutqiy rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda nutq ko‘nikmalarini izchil shakllantirish, ularning kommunikativ ehtiyojlarini rivojlantirish hamda og‘zaki va yozma nutqning uzviyligini ta'minlash imkonini beradi.

Taklif etilayotgan metodik model besh o‘zaro bog‘liq bosqichdan iborat bo‘lib, har bir bosqich keyingisi uchun tayanch vazifasini bajaradi. Modelning birinchi bosqichi motivatsion-diagnostik bosqich hisoblanadi. Ushbu bosqichda o‘quvchilarning eshitish qoldig‘i, lug‘at boyligi, daktil nutqni egallash darajasi, og‘zaki va yozma nutq holati hamda kommunikativ ehtiyojlari kompleks diagnostika qilinadi. Diagnostika natijalari asosida har bir o‘quvchi uchun individual rivojlanish yo‘nalishi belgilanadi. Shu bilan birga, darslarda muloqotga motivatsiyalovchi pedagogik vaziyatlar yaratiladi. Bunda o‘quvchilarni savol berishga, javob qaytarishga, predmet va hodisalarni ifodalashga undovchi o‘yinlar, kuzatish mashqlari, rolli vaziyatlar hamda vizual materiallardan foydalaniladi. Mazkur bosqichning asosiy maqsadi o‘quvchilarda tilni o‘rganishga nisbatan ijobiy motivatsiyani shakllantirish va keyingi bosqichlarga psixologik tayyorgarlik hosil qilishdan iborat.

Ikkinchi bosqich leksik-semantik va daktil kommunikatsiyani shakllantirish bosqichi bo‘lib, unda yangi tushunchalar va til birliklarini egallash multisensor yondashuv asosida tashkil etiladi. O‘quvchilar so‘zning ma'nosini predmet, rasm, harakat, mimika va daktil belgilar orqali idrok etadilar. Har bir yangi leksik birlik avvalo ko‘rgazmali vositalar yordamida anglatiladi, so‘ng daktil alifbo orqali mustahkamlanadi va oddiy kommunikativ vaziyatlarda qo‘llaniladi. Bu bosqichda lug‘at boyligini kengaytirish, predmet va hodisalarning belgilarini ifodalash, sodda gaplarni tuzish hamda nutqning semantik asoslarini shakllantirish ustuvor vazifa hisoblanadi. Daktil nutq bu jarayonda mustaqil maqsad emas, balki og‘zaki va yozma nutqqa o‘tishni ta'minlovchi metodik ko‘prik vazifasini bajaradi.

Metodik modelning uchinchi bosqichi og‘zaki-daktil integratsiya bosqichi bo‘lib, unda daktil va og‘zaki nutq parallel rivojlantiriladi. Ushbu bosqichda o‘quvchilar yangi so‘zlarni nafaqat daktil orqali, balki og‘zaki talaffuz qilish, labdan o‘qish va eshitish qoldig‘i imkoniyatlaridan foydalanish orqali ham o‘zlashtiradilar. Darslarda dialogik muloqot, savol-javoblar, juftlik va guruh ishlari, rolli o‘yinlar hamda muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar keng qo‘llaniladi. O‘qituvchi nutq namunalarini vizual tayanchlar bilan birgalikda taqdim etib, daktil vositalar ulushini bosqichma-bosqich kamaytiradi. Natijada o‘quvchilar og‘zaki nutqdan faol foydalanishga o‘tadilar va grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuzish ko‘nikmalari shakllana boshlaydi.

To‘rtinchi bosqich og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish bosqichi hisoblanadi. Mazkur bosqichda og‘zaki muloqot davomida shakllangan lug‘at va grammatik bilimlar yozma nutq faoliyatiga ko‘chiriladi. O‘quvchilar matnni o‘qish, reja asosida hikoya tuzish, rasm asosida matn yozish, gaplarni kengaytirish, matnni davom ettirish va ijodiy yozma topshiriqlarni bajarish orqali yozma nutqni rivojlantiradilar. Og‘zaki va yozma nutqning o‘zaro uyg‘unligi ta'minlanib, o‘quvchilarning fikrni izchil va mantiqiy ifodalash malakalari takomillashadi. Bu bosqichda o‘quv topshiriqlari o‘quvchilarning individual imkoniyatlari va nutqiy rivojlanish darajasiga mos ravishda differensiallashtiriladi.

Modelning yakuniy bosqichi kommunikativ-refleksiv bosqich bo‘lib, u o‘quvchilarning shakllangan nutqiy kompetensiyalarini real hayotiy vaziyatlarda qo‘llashga yo‘naltiriladi. Ushbu bosqichda mustaqil dialog va monologlar tuzish, kichik matnlar yaratish, turli mavzularda fikr bildirish, o‘z faoliyatini baholash va tahlil qilish ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Refleksiv faoliyat o‘quvchilarning o‘z nutqidagi yutuq va kamchiliklarni anglashiga, ularni mustaqil ravishda bartaraf etish strategiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Natijada og‘zaki va yozma nutq bir-birini to‘ldiruvchi kommunikativ tizim sifatida rivojlanib, o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvi va ta'lim faoliyatidagi muvaffaqiyati uchun zarur bo‘lgan nutqiy kompetensiyalar barqaror shakllanadi.

Taklif etilgan bosqichma-bosqich metodik modelning o‘ziga xos jihati shundaki, unda muloqotga motivatsiyalash, vaziyatboplik, moslashuvchanlik va individuallashtirish tamoyillari barcha bosqichlarga uzviy singdirilgan. Shuningdek, daktil, og‘zaki-daktil va og‘zaki nutq bir-biridan ajratilgan mustaqil yo‘nalishlar sifatida emas, balki o‘zaro uzviy bog‘langan va ketma-ket rivojlanuvchi yagona metodik tizim sifatida qaraladi. Mazkur yondashuv nutqni rivojlantirishning izchilligini ta'minlash bilan birga, har bir o‘quvchining individual rivojlanish sur'ati va

kommunikativ ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Хамидова М. Ақли заиф ўқувчилар луғат бойлигини оширишнинг коррекцион-педагогик асослари. П.ф.н. дисс. автореф.-Т., 2001.-20 б..

2. Pulatova S.M. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan tayyorlov va 1-sinf o‘quvchilarni tovush rivojlantirish texnologiyasi. Tosh – 2023

3. Alimxo‘jayeva F. Zaif eshituvchi bolalar eshitish qobiliyatini rivolantirishda didaktik materiallardan foydalanish. p.f.n. diss... avtoref. Moskva.-1992. 18 b.

ONA TILINI O‘QITISHDA NEYROPEDAGOGIK VA LINGVODIDAKTIK JIHATLARNING O‘RNI HAMDA AHAMIYATI

Temirbekova A.O.
Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti. (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tilini o‘qitishda neyropedagogik asoslarning nazariy va amaliy ahamiyati tahlil qilingan. Ona tilini o‘zlashtirish jarayonida neyrokognitiv mexanizmlar, neyroplastiklik, individual psixofiziologik xususiyatlar hamda hissiy-motivatsion omillarning o‘rni yoritilgan. Shuningdek, o‘quvchilarning yosh va individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda ona tilini o‘qitishni individuallashtirish, kognitiv yuklamani optimallashtirish, nutqiy tafakkurni rivojlantirish hamda raqamli ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanishning pedagogik imkoniyatlari asoslangan.

Kalit so‘zlar: neyropedagogika, ona tili ta’limi, neyroplastiklik, neyrokognitiv jarayonlar, nutqiy tafakkur, psixolingvistika, individuallashtirilgan ta’lim, kognitiv yuklama, raqamli ta’lim, ta’lim texnologiyalari, motivatsiya, fanlararo yondashuv.

Аннотация. В данной статье проанализированы теоретическое и практическое значение нейропедагогических основ в обучении родному языку. Освещена роль нейрокогнитивных механизмов, нейропластичности, индивидуальных психофизиологических особенностей, а также эмоционально-мотивационных факторов в процессе усвоения родного языка. Кроме того, обоснованы педагогические возможности индивидуализации обучения родному языку с учетом возрастных и индивидуальных особенностей учащихся, оптимизации когнитивной нагрузки, развития речевого мышления и эффективного использования цифровых образовательных технологий.

Ключевые слова: нейропедагогика, обучение родному языку, нейропластичность, нейрокогнитивные процессы, речевое мышление, психолингвистика, индивидуализированное обучение, когнитивная нагрузка, цифровое образование, образовательные технологии, мотивация, междисциплинарный подход.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical significance of neuropedagogical foundations in mother tongue education. It examines the role of neurocognitive mechanisms, neuroplasticity, individual psychophysiological

characteristics, and emotional-motivational factors in the process of mother tongue acquisition. Furthermore, the study substantiates the pedagogical potential of personalizing mother tongue instruction by considering learners' age-related and individual characteristics, optimizing cognitive load, fostering speech thinking, and effectively integrating digital educational technologies into the learning process.

Keywords: neuropedagogy, mother tongue education, neuroplasticity, neurocognitive processes, speech thinking, psycholinguistics, personalized learning, cognitive load, digital education, educational technologies, motivation, interdisciplinary approach.

Ona tilini o‘qitishda neyropedagogik asoslarning o‘rni va ahamiyati o‘quvchilar kognitiv, psixofiziologik hamda individual xususiyatlarini hisobga olishga qaratilgan ta’lim rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari bilan belgilanadi. Ushbu soha pedagogika, nevrologiya, tilshunoslik va psixolingvistika tutashgan joyda shakllangan bo‘lib, bu ona tilini o‘qitish jarayonini biologik, kognitiv va ijtimoiy-madaniy omillarning o‘zaro ta’sirining murakkab tizimi sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi.

Shaxsiyatni rivojlantirishda ona tili alohida o‘rin tutadi, chunki u tafakkur, muloqot va ijtimoiylashuvning asosiy vositasidir. Neyropedagogika nuqtai nazaridan uning rivojlanishi nutqni idrok etish, qayta ishlash va yaratish uchun mas’ul bo‘lgan turli funksional miya tizimlarining faol ishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, neyroplastiklik muhim ahamiyatga ega, bu hayot davomida til ko‘nikmalarini yaxshilash imkoniyatini beradi [2]. Bu jarayon ayniqsa bolalik davrida qizg‘in kechadi, bu esa ona tilini erta va tizimli o‘rganishni nihoyatda muhim ekanligini ta’kidlaydi. Tadqiqotchi A.D. Barbitovaning fikriga ko‘ra, “NLDning mohiyati insonning sub’ektiv tajribasini uning tashqi xulq-atvori bilan muvofiqlashtirishdan iborat bo‘lganligi sababli, bu uni o‘rta maktab o‘quvchilariga shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim vositasi sifatida ishlatish uchun keng imkoniyatlar ochadi. NLD-dan o‘rta maktab o‘quvchisining fan tajribasini kengaytirish va uning xatti-harakatlarini modellashtirishga yordam beradigan vosita (vosita) sifatida foydalanish o‘quv jarayonida mas’uliyat va shaxsiy yetuklikni rivojlantirishga yordam beradi, bu uning faoliyatini o‘zini o‘zi tashkil yetishda namoyon bo‘ladi.

Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim doirasida o‘rta maktab o‘quvchilariga o‘z taqdirini o‘zi belgilash, o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayonida samarali natijalar beradigan vositalardan qanday foydalanishni o‘rgatish mumkinmi degan savol; shaxsiy o‘zgarish (shaxsiy) vazifasini qo‘ygan talabalarga yordam berish o‘sish) uni hal qilish yo‘llarini topishda hali ham ochiq qolmoqda” [5].

Neyropedagogik asoslar ona tilimizni o‘qitishning maqsad va vazifalarini qayta ko‘rib chiqishga imkon beradi. An’anaviy yondashuv qoidalar va me’yorlarni o‘zlashtirishga qaratilgan bo‘lsa, neyropedagogika fonetik, leksik, grammatik va pragmatik komponentlarni o‘z ichiga olgan yaxlit tizim sifatida til qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Bu turli xil kommunikativ vaziyatlarda tilni mazmunli va funksional foydalanishga o‘tishni anglatadi.

Xo‘sh, fanlararo differensiatsiya deb ko‘p bora ta’kidlar bildiramiz. Bu borada olimlarimizning yondashuvlari va fikri qanday? Jumladan, mavzu yuzasidan professor N.Shermuhamedova quyidagicha mushohada yuritadi: “Differensiatsiya va integratsiya jarayonlarining dialektik ziddiyatlarga to‘la o‘zaro aloqasi natijasida ilmiy

bilim tizimi yanada murakkabroq tus oladi. Turli fanlar o‘rtasidagi g‘ov-to‘siqlar buziladi. Differensiatsiya natijasida fanda mavjud nazariyalarning jami soni ko‘payadi, lekin, shu bilan bir vaqtda, integratsiyalashuv yo‘lidagi harakatlar oz sonli fundamental nazariyalarning o‘rni va ahamiyatiini kuchaytiradi. Masalan, hozirgi zamon tabiatshunosligida minglab turli-tuman nazariyalar o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik va mustaqillik, qo‘shimchalilik va raqobat, muvofiqlik va tafovut, muqobillik va nomuvofiqlik kabi son-sanoqsiz rang-barang munosabatlar mavjud. Ammo fundamental nazariy tizimlar (masalan, mexanika, elektrodinamika, elementar zarralar nazariyasi) barmoq bilan sanarli bo‘lib, ular boshqa ko‘p sonli tabiiy-ilmiy nazariyalarning negizini tashkil etadi” [4].

Asosiy jihatlardan biri talabalarning individual farqlarini hisobga olishdir. Neyropedagogika bolalarning axborotni qayta ishlash tezligi, xotira xususiyatlari, diqqat darajasi va idrok turi bilan farq qilishini ta’kidlaydi. Shu munosabat bilan ona tilini o‘qitish tabaqalashtirish va individuallashtirish tamoyillariga asoslanishi kerak. Turli xil usullardan foydalanish - vizual va eshitishdan idrokning turli kanallaridan foydalanishga imkon beradi va materialni yanada mustahkam assimilyatsiya qilishga yordam beradi.

Kognitiv yukni hisobga olgan holda o‘quv jarayonini tashkil etish juda muhimdir. Ona tilini o‘rganish imlo, tinish belgilari, sintaksis va stilistikani o‘z ichiga olgan katta hajmdagi ma’lumotlarni o‘rganishni o‘z ichiga oladi. Neyropedagogik yondashuv materialni bosqichma-bosqich kiritishni, uni muntazam takrorlash va mustahkamlashni o‘z ichiga oladi, bu barqaror neyron aloqalarni shakllantirishga hissa qo‘shadi va talabalarning ortiqcha yuklanishiga to‘sqinlik qiladi.

Nutqiy tafakkurni rivojlantirish muhim sohadir. Ona tilini o‘qitish nafaqat savodxonlikni shakllantirishga, balki fikrlarni tahlil qilish, umumlashtirish, bahslashish va ijodiy ifoda etish qobiliyatini rivojlantirishga ham hissa qo‘shishi kerak. Neyropedagogika nuqtai nazaridan bunga faol o‘qitish usullari orqali erishiladi, masalan, munozaralar, matnlarni tahlil qilish, insho yozish, loyiha kabi ishlar. Bunday ish shakllari kognitiv faoliyatni rag‘batlantiradi va miyaning turli funksiyalarini birlashtirishga yordam beradi.

Ta’limning hissiy va motivatsion komponenti alohida rol o‘ynaydi. Ijobiy his-tuyg‘ular, mavzuga qiziqish va muvaffaqiyat hissi materialni yanada samarali o‘rganishga yordam beradi. Neyrologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, hissiy holat xotira va hissiyot jarayonlariga bevosita ta’sir qiladi. Shuning uchun qulay ta’lim muhitini yaratish ona tilini muvaffaqiyatli o‘qitishning muhim shartidir.

Mazkur muammolar tahilida hozirda dolzarb bo‘lib, ilmiy ahamiyat kasb etayotgan kattalar ta’limining nazariy va amaliy muammolari ham neyropedagogik tadqiqotlar qatorida muhim o‘rin tutadi.

Tadqiqotchi O.S. Yudov ilmiy ishida: “Axborot jamiyatining shakllanishi, ijtimoiy ishlab chiqarishda inson kapitalining roli kuchayishi va uzluksiz ta’lim g‘oyasini kuchaytirish sharoitida jamiyatni barqarorlashtirish va rivojlantirish omili sifatida qo‘shimcha kasbiy ta’limning roli ortib borishi, qo‘shimcha kasbiy ta’lim (QKT) - bu o‘z-o‘zini rivojlantirish va kasbiy jamoatchilik e’tirofiga bo‘lgan ehtiyojni qondirishga qaratilgan shaxsning ijtimoiy tajribasini rivojlantirishga yordam beradigan jarayon ekanligini ta’kidlaydi.

Kasb-hunar ta’limi tizimidagi ta’lim muassasalari uzluksiz ta’lim tizimining tarkibiy qismlaridan biri sifatida kattalar aholisining barcha guruhlarining ta’limga bo‘lgan ehtiyojlari dinamikasini muntazam ravishda kuzatib borish, ta’lim uchun istiqbolli ijtimoiy buyurtmani shakllantirish va qondirishni boshqarishni muvofiqlashtirish funksiyalarini bajarishga mo‘ljallangan. Shu bilan birga, ularning asosiy ijtimoiy-tarbiyaviy vazifasi mavjud ta’lim tengsizligini bartaraf etishga qaratilgan ijtimoiy hamda profilaktik jarayon hisoblanadi.

Shu bilan birga, kasb-hunar ta’limi tizimidagi ta’lim muassasalari faoliyati muammoli holat bilan tavsiflanadi. Shaxsiy kompensatsiya funksiyalari, ijtimoiy moslashuv funksiyalari va iqtisodiyotning xizmat ko‘rsatish, innovatsiya va bashorat qilish funksiyalarini amalga oshirish eng qiyin jihatlardir. Kasb-hunar ta’limi tizimidagi ta’lim muassasalari faoliyatini ularning tashkiliy-pedagogik jihatlarida modernizatsiya qilish zarur, bu esa kasbiy qo‘shimcha ta’limning pedagogik tizimini barcha tarkibiy qismlariga yangiliklarni kiritish imkonini beradi”, degan fikrlarni ilgari suradi .

Neyropedagogik asoslar zamonaviy texnologiyalardan foydalanishda ham o‘z aksini topadi. Raqamli ta’lim platformalari, interaktiv vazifalar va moslashuvchan ta’lim tizimlari talabalarga individual xususiyatlarni hisobga olish hamda real vaqtda fikr-mulohazalarni taqdim etish imkonini beradi. Bu o‘quv jarayonini yanada moslashuvchan va moslashtirilgan qilib namoyish etadi.

Biroq, neyropedagogik yondashuvlarni joriy etish bir qator muammolar bilan birga keladi. Ulardan biri nevrologiya sohasida har doim ham zarur bilimlarga ega bo‘lmagan o‘qituvchilarning yetarli darajada tayyorlanmaganligidir. Bundan tashqari, miyaning ishi haqida sodda yoki ishonchsiz g‘oyalarni tarqatish xavfi mavjud, bu esa samarasiz o‘qitish usullariga olib kelishi mumkin.

Neyrobiologik va ijtimoiy-madaniy omillarning o‘zaro bog‘liqligi muammosi ham muhim emas. Ona tili nafaqat miya faoliyati natijasida, balki muloqot, madaniy amaliyot va ijtimoiy muhit jarayonida ham shakllanadi. Shuning uchun neyropedagogika ushbu jihatlarni hisobga olishi va bir tomonlama yondashuvdan voz kechishi lozim bo‘ladi.

Shunday qilib, neyropedagogik asoslar ona tilini o‘qitishda muhim o‘rin tutadi, ta’limni tashkil etishga ilmiy asoslangan yondashuvni ta’minlaydi. Ularning ahamiyati o‘quv jarayoni samaradorligini oshirish, lingvistik jihatdan shaxsni rivojlantirish va barqaror kognitiv ko‘nikmalarni shakllantirish imkoniyatlaridadir. Ushbu sohani rivojlantirish istiqbollari fanlararo tadqiqotlarni chuqurlashtirish, o‘qitish usullarini takomillashtirish va ilmiy bilimlarni o‘quv amaliyotiga kengroq joriy etish bilan ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Юдов О.С. Реализация функций дополнительного профессионального образования в центре обучения взрослых: Автореф. дисс… канд. пед. наук. – Калининград, 2010. – 22 с.

2 Барбитова А.Д. Возможности использования нейро-лингвистического программирования как средства личностного ориентированного воспитания страшеклассников: Автореф. дисс… канд. пед. наук. – Ульяновск, 2004. – 22 с.

3.Шермухамедова Н.А. Илмий тадқиқот методологияси. Дарслик. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2014. – 512 б.

4. Qo‘ldoshev, N.A. Ekolingvistika: o‘zbek tilida til va nutq sofligining lingvokulturologik tadqiqi. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Farg‘ona, 2021. – 138 b.

5. Qodirov, Q.B., Sattorova, D.Dj. Yunogogika. Darslik. – Termiz: «Abdulaziz Duyorbek» nashriyot markazi, 2025. – 240 b.

ELEKTRON PORTFOLIO ASOSIDA TALABALARNING KASBIY-REFLEKSIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Usarov Jabbor Eshbekovich
Pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
E-mail: jabborusarov68@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda elektron portfolio vositasida talabalarning kasbiy-refleksiv kompetensiyasini rivojlantirishning maqsadi, mazmuni va metodik bosqichlari asoslanadi. Kasbiy-refleksiv kompetensiya talabaning kasbiy vazifani bajarish jarayonini mezonlar asosida tahlil qilishi, faoliyat dalillarini tanlashi, o‘z qarorlarini izohlashi, teskari aloqadan foydalanishi va keyingi harakatlarini korreksiya qilishi qobiliyati sifatida talqin etiladi. Tadqiqot nazariy tahlil, kompetensiyalarni xaritalash va pedagogik loyihalash metodlariga tayangan. Maqsadli-diagnostik, daliliy-faoliyatli, refleksiv-analitik, ko‘p manbali baholash hamda korreksion-transfer bosqichlaridan iborat metodik sikl taklif etiladi. Har bir portfolio artefaktiga mezonli refleksiv sharh, o‘qituvchi yoki tengdosh fikri va takomillashtirilgan variantni biriktirish talabaning kasbiy o‘sish dinamikasini ko‘rinadigan qiladi. Metodikaning amaliy qiymati elektron portfolioni oddiy fayllar omboridan uzluksiz o‘zini baholash, dalillash va kasbiy rivojlanishni rejalashtirish vositasiga aylantirishida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: elektron portfolio, kasbiy-refleksiv kompetensiya, refleksiya, autentik baholash, teskari aloqa, o‘zini o‘zi baholash, raqamli ta’lim.

Kirish

Raqamli ta’lim muhitida talabaning kasbiy tayyorgarligini faqat yakuniy test yoki nazorat ishi bilan baholash yetarli emas. Kasbiy kompetensiya vaqt davomida shakllanadi va uning rivojlanishi talabaning bajargan loyihalari, keys yechimlari, amaliy topshiriqlari, hamkorlik natijalari, xatolari hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha qarorlarida namoyon bo‘ladi. Shu sababli zamonaviy baholash tizimi natijani qayd etish bilan birga talabaning o‘z faoliyatini anglashiga, dalillarni izohlashiga va keyingi rivojlanish yo‘nalishini belgilashiga xizmat qilishi lozim.

Refleksiv amaliyot mutaxassisning murakkab vaziyatlarda tayyor algoritmni takrorlash emas, balki o‘z harakatini vaziyat jarayonida va faoliyat yakunidan so‘ng tahlil qilishini nazarda tutadi. D. Shyon refleksiyani professional fikrlashning asosiy mexanizmlaridan biri sifatida izohlagan [1]. Elektron portfolio ushbu jarayonni raqamli dalillar, izohlar, teskari aloqa va qayta ishlangan mahsulotlar orqali tizimli tashkil etish

imkonini beradi. Biroq amaliyotda portfolio ko‘pincha faqat sertifikat, topshiriq va taqdimotlarni saqlash papkasiga aylanib qoladi. Bunday yondashuvda dalil mavjud bo‘lsa-da, uning kasbiy o‘sish bilan aloqasi va talabaning refleksiv fikrlashi yetarli darajada ochilmaydi.

Mazkur tezisning maqsadi elektron portfolio asosida talabalarning kasbiy-refleksiv kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan metodik siklni asoslashdan iborat. Tadqiqot nazariy-metodik xarakterga ega bo‘lib, unda ilmiy manbalarni tahlil qilish, kompetensiya komponentlarini xaritalash, portfolio topshiriqlarini pedagogik loyihalash va mezonli baholash usullaridan foydalanildi.

Kasbiy-refleksiv kompetensiyaning mazmuni

Kasbiy-refleksiv kompetensiya – talabaning kasbiy maqsad va standartlarni tushunishi, o‘z faoliyati to‘g‘risidagi ishonchli dalillarni yig‘ishi, qo‘llagan qaror va usullarini sabab-oqibat nuqtayi nazaridan tahlil qilishi, o‘z kuchli va rivojlantirilishi lozim bo‘lgan jihatlarini aniqlashi, teskari aloqani qabul qilib faoliyatini takomillashtirishi hamda o‘rgangan tajribasini yangi vaziyatga ko‘chira olishi bilan tavsiflanadigan integrativ sifatdir. Uning tarkibida motivatsion-qadriyatli, kognitiv-analitik, daliliy-faoliyatli, refleksiv-korreksion, kommunikativ va raqamli-etik komponentlar ajratiladi.

Tadqiqotlar elektron portfolio talabaning o‘z kompetensiyalarini anglashiga, faoliyat mahsulotlarini maqsadli tanlashiga va refleksiv fikrlashiga yordam berishini ko‘rsatadi [2–4]. Shu bilan birga, samaradorlik portfolio platformasining o‘zidan emas, balki topshiriq dizayni, refleksiv savollar, muntazam mentorlik va baholash mezonlarining aniqligidan kelib chiqadi. Oliy ta’limda e-portfolio joriy etilishiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda vaqt sarfi, texnik ko‘nikmalar, foydalanuvchi tayyorgarligi, plagiat, maxfiylik va fragmentar teskari aloqa asosiy to‘siqlar sifatida qayd etilgan [5, 6]. Demak, elektron portfolio refleksiyani avtomatik ravishda shakllantirmaydi; u maxsus metodik boshqaruvni talab qiladi.

Elektron portfolio asosidagi metodik sikl

Taklif etilayotgan metodika portfolio bilan ishlashni bir martalik yakuniy topshiriq sifatida emas, balki semestr davomida takrorlanadigan “maqsad – faoliyat – dalil – refleksiya – teskari aloqa – korreksiya – transfer” sikli sifatida tashkil etadi. Har bir kasbiy modul uchun oldindan kompetensiya indikatorlari, taqdim etilishi lozim bo‘lgan artefaktlar, refleksiv sharh formati va baholash rubrikasi belgilanadi. Elektron portfolio tarkibiga talabaning kasbiy profili, individual maqsadlar kartasi, autentik topshiriqlar natijalari, jarayon dalillari, refleksiv yozuvlar, o‘qituvchi va tengdoshlar fikri, takomillashtirilgan mahsulot hamda yakuniy rivojlanish xaritasi kiritiladi.

1-jadval

Elektron portfolio asosidagi metodik sikl

Bosqich	**Talabaning asosiy faoliyati**	**Pedagogik va raqamli qo‘llab-quvvatlash**	**Kutiladigan dalil**
1. Maqsadli-diagnostik	O‘zini baholash, individual maqsad va indikatorlarni belgilash	Kompetensiya xaritasi, diagnostik savollar, namunaviy profil	Boshlang‘ich profil va rivojlanish maqsadi

2. Daliliy-faoliyatli	Autentik kasbiy topshiriqni bajarish va jarayon dalillarini yig‘ish	LMS topshirig‘i, loyiha, keys, video yoki raqamli mahsulot	Artefakt va jarayon izi
3. Refleksiv-analitik	Qaror, natija, xato va omillarni mezon asosida tahlil qilish	Refleksiv savollar, kundalik, audio yoki yozma sharh	Asoslangan refleksiv izoh
4. Ko‘p manbali baholash	O‘zini baholash, tengdosh va o‘qituvchi fikrini solishtirish	Rubrika, kommentariya, konferensiya yoki peer-review	Teskari aloqa xaritasi
5. Korreksion-transfer	Mahsulotni qayta ishlash va yechimni yangi vaziyatga ko‘chirish	Qayta topshirish, alternativ keys, individual tavsiya	Takomillashtirilgan artefakt va harakat rejasi
6. Taqdimot-baholash	Portfolio tanlovi va kasbiy o‘sish dinamikasini himoya qilish	Yakuniy rubrika, ekspert bahosi, rivojlanish analitikasi	Kompetensiya profili va kelgusi reja

Refleksiyani chuqurlashtirish va baholash

Elektron portfoliodagi refleksiv sharh “nima qildim?” savoliga javob beruvchi oddiy tavsif bilan cheklanmasligi kerak. Talabaga quyidagi yo‘naltiruvchi savollar beriladi: kasbiy vazifa va muvaffaqiyat mezoni nimadan iborat edi; qaysi qarorlar qabul qilindi va ular qanday dalilga tayandi; natijaga qaysi omillar ijobiy yoki salbiy ta’sir ko‘rsatdi; olingan teskari aloqa qarorni qanday o‘zgartirdi; keyingi o‘xshash vaziyatda nimalar saqlanadi va nimalar boshqacha bajariladi? Bunday savollar refleksiyani tavsifiy bosqichdan tahliliy va tanqidiy bosqichga olib chiqadi.

Baholashda oltita mezondan foydalanish maqsadga muvofiq: 1) maqsad va kasbiy mezonni anglash; 2) artefaktlarning autentikligi va relevantligi; 3) qarorlarni dalillar bilan asoslash; 4) refleksiyaning chuqurligi; 5) teskari aloqa asosida korreksiya qilish; 6) yangi vaziyatga transfer va raqamli etikaga rioya etish. Har bir mezon reproduktiv, adaptiv, produktiv va innovatsion darajalarda tavsiflanadi. Masalan, reproduktiv darajada talaba tayyor savollar bo‘yicha faoliyatini tasvirlaydi; adaptiv darajada kuchli va zaif jihatlarni aniqlaydi; produktiv darajada qarorlar sababini dalillar bilan tahlil qilib, mahsulotni qayta ishlaydi; innovatsion darajada esa tajribani yangi kasbiy vaziyatga ko‘chiradi va o‘z rivojlanish strategiyasini mustaqil ishlab chiqadi.

Raqamli baholash vositalari portfolio faoliyatining davriyligi, topshiriqlarni topshirish va qayta ishlash soni, fikr-mulohaza bilan ishlash faolligi kabi jarayon ma’lumotlarini ko‘rsatishi mumkin. Biroq analitik ma’lumotlar yakuniy pedagogik hukmni almashtirmasligi lozim. Refleksiya mazmuni, qarorning kasbiy asoslanganligi va etik mas’uliyat o‘qituvchi yoki ekspert tomonidan mezonli tahlil qilinadi. DigCompEdu doirasida ham raqamli baholash, o‘quvchi imkoniyatlarini kengaytirish va o‘zini o‘zi boshqarib o‘rganish o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlar sifatida ko‘riladi [7].

Pedagogik shart-sharoitlar

Metodikani samarali joriy etish uchun, birinchidan, portfolio topshiriqlari o‘quv dasturidagi real kasbiy vazifalar bilan bog‘lanishi; ikkinchidan, talabalarga platformadan foydalanish va refleksiv yozuv bo‘yicha qisqa trening berilishi; uchinchidan, katta hajmdagi yakuniy portfolio o‘rniga muntazam kichik sikllar tashkil etilishi; to‘rtinchidan, o‘zini baholash, tengdoshlar bahosi va o‘qituvchi bahosi uyg‘unlashtirilishi; beshinchidan, yaxshi refleksiv sharh namunalari va aniq rubrikalar taqdim etilishi zarur. Yuqori ta’sirli e-portfolio amaliyotida mazmunni integratsiyalash, talaba faolligi, muntazam refleksiya va konstruktiv teskari aloqa markaziy shartlar sifatida ko‘rsatiladi [8].

Elektron portfolio bilan ishlashda mualliflik huquqi, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, uchinchi shaxs tasvirlari yoki ishlarini joylashtirishga rozilik olish, sun’iy intellekt yordamidan foydalanilgan bo‘lsa uni ochiq ko‘rsatish va portfolio dalillarining haqiqiyligini ta’minlash muhimdir. Talabaga “hamma narsani joylashtirish” emas, balki kasbiy o‘sishni isbotlaydigan eng muhim dalillarni tanlash o‘rgatiladi. Shu tariqa portfolio hajm emas, dalilning sifati va refleksiyaning chuqurligi bilan baholanadi.

Xulosa

Elektron portfolio talabalarning kasbiy-refleksiv kompetensiyasini rivojlantirish uchun katta didaktik imkoniyatga ega, biroq uning samarasi platforma mavjudligi bilan emas, metodik siklning to‘g‘ri qurilishi bilan belgilanadi. Maqsadni aniqlash, autentik faoliyat dalillarini yig‘ish, mezonli refleksiya, ko‘p manbali teskari aloqa, mahsulotni qayta ishlash va tajribani yangi vaziyatga ko‘chirish bir butun jarayon sifatida tashkil etilganda talaba o‘z kasbiy rivojlanishining faol subyektiga aylanadi. Taklif etilgan metodika elektron portfolioni nazorat vositasidan individual rivojlanish, professional identifikatsiya va dalillarga asoslangan o‘zini takomillashtirish mexanizmiga aylantirishga xizmat qiladi. Keyingi bosqichda metodikaning samaradorligini tajriba va nazorat guruhlarida, refleksiya sifati hamda kompetensiya darajalarining o‘zgarishi asosida tekshirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. New York: Basic Books, 1983.

2. Cheng G., Chau J. A study of the effects of goal orientation on the reflective ability of electronic portfolio users // The Internet and Higher Education. 2013. Vol. 16. P. 51–56. DOI: 10.1016/j.iheduc.2012.01.003.

3. Chye S., Zhou M., Koh C., Liu W.C. Using e-portfolios to facilitate reflection: Insights from an activity theoretical analysis // Teaching and Teacher Education. 2019. Vol. 85. P. 24–35. DOI: 10.1016/j.tate.2019.06.002.

4. Landis C.M., Scott S.B., Kahn S. Examining the role of reflection in ePortfolios: A case study // International Journal of ePortfolio. 2015. Vol. 5, No. 2. P. 107–121.

5. Pospíšilová L., Rohlíková L. Reforming higher education with ePortfolio implementation, enhanced by learning analytics // Computers in Human Behavior. 2023. Vol. 138. Article 107449. DOI: 10.1016/j.chb.2022.107449.

6. Yang H., Wong R. An in-depth literature review of e-portfolio implementation in higher education: Steps, barriers, and strategies // Issues and Trends in Learning Technologies. 2024. Vol. 12, No. 1. P. 65–101. DOI: 10.2458/itlt.5809.

7. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. DOI: 10.2760/159770.

8. Eynon B., Gambino L.M. High-Impact ePortfolio Practice: A Catalyst for Student, Faculty, and Institutional Learning. Sterling, VA: Stylus Publishing, 2017.

VAQT MA'NOSINI BILDIRUVCHI LEKSIK BIRLIKLAR ORASIDAGI SINONIMIK MUNOSABATLAR (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MATERIALIDA)

Anvarov Abdulhamid Akmal o'g'li
Toshkent gumanitar fanlar universiteti,
Amaliy va gumanitar fanlar fakulteti dekani

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida vaqt ma'nosini ifodalovchi leksik birliklar orasidagi sinonimik munosabatlar funksional-semantik yondashuv asosida qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Vaqt tushunchasini ifodalovchi so'zlar (now – hozir; then – keyin, so'ng; soon – tez, yaqinda kabi) o'zaro ma'nodoshlik hosil qilib, alohida sinonimik qatorlarni tashkil etadi. Tadqiqotda ana shu qatorlarning dominanti, semantik farqlovchi belgilari, emotsional-ekspressiv bo'yog'i va uslubiy xoslanishi ochib beriladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida vaqt sinonimlari aniq pozitsion ko'rsatkichlarga, o'zbek tilida esa kontekstga bog'liq polifunksional xususiyatlarga ega. Tadqiqot natijalari qiyosiy leksikologiya, tarjima nazariyasi va sinonimlar lug'atini tuzish amaliyoti uchun ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: sinonim, sinonimik qator, vaqt leksikasi, funksional-semantik maydon, dominant, uslubiy xoslanish, qiyosiy-tipologik tahlil.

Annotation. This article provides a comparative-typological analysis of the synonymic relations between lexical units expressing the meaning of time in English and Uzbek, drawing on a functional-semantic approach. Words denoting time (now – hozir; then – keyin, so'ng; soon – tez, yaqinda, and so on) form synonymic sets that carry distinct semantic, expressive and stylistic features. The study identifies the dominant member of each set, the differential semantic markers, the emotional-expressive colouring and the stylistic specialisation of the members. The findings show that English time synonyms rely on precise positional indicators, whereas Uzbek units are context-dependent and polyfunctional. The results are relevant for comparative lexicology, translation theory and the compilation of dictionaries of synonyms.

Keywords: synonym, synonymic set, time lexicon, functional-semantic field, dominant, stylistic specialisation, comparative-typological analysis.

1. Kirish (Introduction)

Jahon tilshunosligida vaqt kategoriyasini ifodalovchi til birliklarining funksional-semantik va kognitiv tadqiqi so'nggi o'n yilliklarda markaziy yo'nalishlardan biriga aylandi. Vaqt — inson tafakkuri va til tizimidagi eng murakkab, universal va milliy-

madaniy jihatdan o‘ziga xos konseptlardan biri bo‘lib, uni ifodalovchi birliklar nafaqat grammatik (zamon shakllari), balki leksik darajada ham keng ifodalanadi. B. Komri zamon kategoriyasining universallari va tipologik xususiyatlarini tahlil qilib, vaqtni ifodalashning tillararo farqlarini ko‘rsatib bergan[5]. Shu nuqtayi nazardan turli tizimli tillar — ingliz va o‘zbek tillari materialida vaqtni ifodalovchi leksik birliklar orasidagi sinonimik munosabatlarni o‘rganish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Vaqt ma’nosini bildiruvchi so‘zlar orasidagi sinonimlar — turlicha ifodalanadigan, ammo ma’nosi bo‘yicha yaqin bo‘lgan so‘zlardir. Bir predmet yoki tushuncha turli so‘zlar bilan nomlanishi mumkin, biroq bu so‘zlar o‘xshash bo‘lsa-da, hech qachon mutlaqo bir xil bo‘lmaydi: har bir sinonim umumiy tushunchaga kiruvchi, ayni paytda o‘ziga xos qo‘shimcha ma’no qirralariga ega bo‘lgan birlikdir. Aynan mana shu qo‘shimcha ma’no komponentlari — tushuncha hajmi, emotsional bo‘yoq, uslubiy xoslanish va qo‘llanish chastotasi sinonimlarni bir-biridan ajratib turadi.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Sinonimiya hodisasi rus tilshunosligida V. V. Vinogradov, Yu. D. Apresyan[6], o‘zbek tilshunosligida A. P. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev, X. Shamsiddinov kabi olimlar tomonidan tadqiq qilingan. A. P. Hojiyevning o‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati bu sohadagi fundamental manba hisoblanadi. Biroq vaqt ma’nosini bildiruvchi sinonimlarning tizimli, qiyosiy va funksional-semantik tahlili maxsus tadqiqot obyekti bo‘lmagan.

Sinonimiya til birliklarining mazmun jabhasidagi mushtaraklashuv natijasida vujudga keladigan tizimli hodisa bo‘lib, u polisemiya va antonimiya bilan uzviy bog‘liqdir. Tilning lug‘at tarkibi tasodifiy so‘zlar to‘plami emas, balki ma’lum ma’noviy guruhlar — sinonimik qatorlar, leksik-semantik guruhlar va semantik maydonlar asosida uyushgan tizimdir. Vaqt leksikasi ana shunday semantik maydonlardan biri bo‘lib, uning tarkibida ko‘plab sinonimik qatorlar mavjud. Bu qatorlarni tahlil qilish tilning ichki tizimiy munosabatlarini, shuningdek, xalqning vaqtni idrok etish va konseptuallashtirish tarziga xos milliy-madaniy xususiyatlarni ochishga imkon beradi.

Sinonimlar mohiyatini ochishda katta izlanishlar olib borilgan bo‘lsa-da, hozirga qadar sinonimlarni aniqlash mezonlari, ularni tasniflash usullari va sinonimik qatorlar chegarasini belgilash borasida yagona to‘xtamga kelinmagan. Ayrim olimlar sinonimiyani so‘zlarning to‘liq o‘rin almasha olishi bilan bog‘lasa, boshqalari ma’noviy yaqinlik va bir tushunchani ifodalash mezonini asos qilib oladi. Vaqt sinonimlari misolida bu nazariy muammolar aniq amaliy materialda sinovdan o‘tkaziladi, bu esa tadqiqotning nazariy ahamiyatini oshiradi.

Tadqiqotning maqsadi ingliz va o‘zbek tillarida vaqtni ifodalovchi leksik birliklar orasidagi sinonimik munosabatlarning semantik, uslubiy va pragmatik xususiyatlarini qiyosiy-tipologik asosda ochib berishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: (1) vaqt leksikasidagi sinonimik qatorlarni aniqlash va inventarizatsiya qilish; (2) har bir qatorning dominantini va farqlovchi semantik belgilarini belgilash; (3) ikki tildagi sinonimik qatorlarni qiyosiy tahlil qilish;

---

[5]Comrie B. Tense. – Cambridge : Cambridge University Press, 1985. – P. 1–56.

[6]Апресян Ю. Д. Синонимия и синонимы // Вопросы языкознания. – М., 1969. – № 4. – С. 79–91.

(4) ularning uslubiy va pragmatik vazifalarini yoritish; (5) natijalarning leksikografiya va tarjima amaliyoti uchun ahamiyatini asoslash.

2. Materiallar va metodlar (Materials and methods)

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tillaridagi vaqt ma’nosini ifodalovchi leksik birliklar (vaqt ravishlari, payt otlari, ko‘makchilar), shuningdek, izohli va sinonimik lug‘atlar hamda badiiy asarlardan olingan misollar (T. Drayzer, S. Moem, O. Uayld; A. Qodiriy, A. Muxtor, O‘. Hoshimov asarlari) xizmat qildi. Tahlil uchun jami 50 dan ortiq ingliz va 40 dan ortiq o‘zbek tilidagi badiiy manba jalb etildi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi: qiyosiy-tipologik metod ikki tildagi sinonimik qatorlarni chog‘ishtirish uchun; komponent (sema) tahlili sinonimlarni farqlovchi ma’no belgilarini aniqlash uchun; funksional-semantik tahlil birliklarning nutqdagi vazifasini o‘rganish uchun; kontekstual-semantik va uslubiy tahlil sinonimlarning emotsional bo‘yog‘i va matndagi qo‘llanishini ko‘rsatish uchun; statistik tahlil esa qo‘llanish chastotasini aniqlash uchun ishlatildi.

Metodologik asos sifatida sinonimlarni ma’nosiga ko‘ra o‘xshash, bir tushunchani turli obrazlar bilan ifodalovchi hamda ma’no farqlarini ekspressiv-uslubiy jihatdan tafsillovchi birliklar sifatida ta’riflagan A. P. Yevgenyeva konsepsiyasi qabul qilindi[7]. Bunda sinonimik qator dominantini tanlashda uning adabiy tilga mansubligi, neytralligi, umumiy ma’noni aniq ifodalay olishi va ko‘p qo‘llanishi mezonlariga tayanildi.

3. Natijalar (Results)

3.1. Vaqt leksikasidagi sinonimik qatorlar. Tahlil o‘zbek tilida vaqt ma’nosini bildiruvchi bir necha yirik sinonimik qatorni ajratish imkonini berdi: tezlik ma’nosidagi tez – darrov – shu zahoti – ko‘rishi bilan qatori; oldinlik ma’nosidagi oldin – avval – ilgari – burun – qadim qatori; keyinlik ma’nosidagi kech – so‘ng – keyin – so‘ngra qatori. Ingliz tilida esa now, then, soon, immediately, already, yet kabi birliklar mos sinonimik qatorlarni hosil qiladi.

Har bir qatorda dominant so‘z (o‘zbekcha tez, oldin, keyin; inglizcha soon, before, after) neytral va eng ko‘p qo‘llaniladigan birlik sifatida ajralib turadi, qolgan a’zolar esa unga nisbatan qo‘shimcha semantik yoki uslubiy nyuans qo‘shadi. Masalan, qadim so‘zi oldin qatorida nafaqat oldinlikni, balki katta tarixiy uzoqlikni ham ifodalab, kitobiy-tantanavor bo‘yoqqa ega bo‘ladi.

Vaqt tushunchasining o‘zi ham bir necha sinonimik qatorda voqelanadi. Vaqt, soat, fursat, muhlat, mahal, payt so‘zlari umumiy vaqt tushunchasini turli qirralarda ifodalaydi: vaqt eng umumiy va neytral birlik, fursat va muhlat cheklangan, ajratilgan vaqt oralig‘ini, mahal va payt esa muayyan lahzani bildiradi. Bu qator dominanti vaqt so‘zi bo‘lib, qolgan a’zolar semantik jihatdan torroq va uslubiy jihatdan xoslangan hisoblanadi. Ingliz tilida bu qatorga time, moment, period, term, while kabi birliklar mos keladi, biroq ularning taqsimlanishi o‘zbekchadan farq qiladi.

3.2. Semantik farqlovchi belgilar. Komponent tahlil vaqt sinonimlarini uch asosiy belgi bo‘yicha farqlash mumkinligini ko‘rsatdi: (a) tushuncha hajmi (keng yoki tor); (b) emotsional-ekspressiv bo‘yoq (ijobiy, salbiy, neytral); (c) uslubiy xoslanish (kitobiy, so‘zlashuv, shevaga oid). Bu yondashuv leksik ma’noni semalar yig‘indisi

[7]Yevgenyeva A. P. Vvedeniye // Slovar sinonimov russkogo yazыka : v 2 t. – L. : Nauka, 1970. – T. 1. – S. 5–14.

sifatida talqin qiluvchi zamonaviy semantika tamoyillariga tayanadi[8]. Masalan, tez – darrov qatorida darrov so‘zi so‘zlashuv uslubiga xoslangan bo‘lsa, tez neytral hisoblanadi.

3.3. Qiyosiy natijalar. Ikki tilni chog‘ishtirish shuni ko‘rsatdiki, bir tildagi sinonimik qator ikkinchi tilda mutlaqo boshqacha tarkib va hajmga ega bo‘lishi mumkin. Ingliz tilida vaqt sinonimlari (now, then, soon) ko‘proq aniq pozitsion-temporal ko‘rsatkichlarga tayanadi, o‘zbek tilida esa bir birlik (hozir, keyin) kontekstga qarab bir necha ma’noni ifodalaydigan polifunksional xususiyatga ega. Bu farq har bir tilning o‘ziga xos kategorizatsiya tizimi bilan izohlanadi[9]. Chunonchi, inglizcha yet birligi o‘zbek tilida kontekstga qarab hali yoki hanuz sinonimlari bilan beriladi.

Qatorning ichki tuzilishi ham diqqatga sazovordir. Oldin – avval – ilgari – burun – qadim qatorida a’zolar oldinlik darajasi va uslubiy bo‘yog‘i bo‘yicha bosqichma-bosqich joylashadi: oldin va avval neytral va zamonaviy, ilgari biroz kitobiy, burun so‘zlashuv-shevaga xos, qadim esa uzoq tarixiy o‘tmishni ifodalovchi tantanavor birlikdir. Bu gradatsiya sinonimik qatorning shunchaki so‘zlar to‘plami emas, balki ichki ierarxiyaga ega mikrotizim ekanligini ko‘rsatadi.

3.4. Uslubiy va pragmatik vazifalar. Badiiy diskursda vaqt sinonimlarining almashinuvi matn dinamikasini, nutq subyektining bahosini va ekspressivlik darajasini belgilaydi. Yozuvchi bir xil vaqt ma’nosini ifodalash uchun turli sinonimlarni tanlab, personaj nutqiga o‘ziga xoslik beradi hamda voqealar rivojini tezlashtirish yoki sekinlashtirish effektini yaratadi. Masalan, darrov va shu zahoti so‘zlarining tanlovi harakatning to‘satdanligi va tezligini bo‘rttirib ko‘rsatadi, tez esa neytral bayonni ta’minlaydi. Bu sinonimlarning uslubiy tanlovi tarjimada muqobil topishni murakkablashtiruvchi omil hamdir.

Vaqt sinonimlarining pragmatik vazifasi ularning modal va baholovchi ma’no qirralarida ham namoyon bo‘ladi. Endi, hali, hanuz kabi birliklar nafaqat vaqtni, balki so‘zlovchining kutish, taajjub yoki norozilik munosabatini ham ifodalaydi: “Hali kelmadimi?” gapida hali so‘zi harakatning kutilgan vaqtdan kechikkanligiga ishoralovchi pragmatik ma’no yuklaydi. Inglizcha yet birligi ham (“Has he come yet?”) shunga o‘xshash pragmatik funksiyani bajaradi, biroq uning grammatik xulqi (inkor va so‘roq gaplarga xoslanishi) o‘zbekcha muqobilidan farq qiladi.

4. Muhokama (Discussion)

Olingan natijalar sinonimiyaning tabiati haqidagi an’anaviy qarashlarni to‘ldiradi. Sinonimlarni farqlashda “butun va qism” (tushuncha hajmi) munosabati hamda “darajalanish” (gradatsiya) hodisasi muhim metodologik ahamiyatga ega. Vaqt leksikasi misolida bu ikki mexanizm yaqqol namoyon bo‘ladi: qadim – ilgari qatorida tushuncha hajmi farqi, tez – darrov – shu zahoti qatorida esa belgi darajasining kuchayishi kuzatiladi. Bunday tahlil funksional grammatikaning temporallik maydoni haqidagi ta’limotiga[10] tayanib, sinonimik birliklarni maydonning markaziy va periferik zonalariga taqsimlash imkonini beradi.

---

[8]Ufimseva I. V. Leksicheskaya semantika. – M. : Nauka, 1985. – S. 112–140.

[9]Langacker R. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – P. 125–180.

[10]Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л. : Наука, 1990. – С. 5–72.

Shuningdek, tadqiqot sinonimik qatorlar chegarasini belgilash va dominantni tanlash bo‘yicha aniq mezonlarni ilgari suradi. A. P. Hojiyevning lug‘atida[11] qo‘llangan izohli yondashuv real matn misollari bilan boyitilganda, foydalanuvchiga sinonimni to‘g‘ri tanlashda samarali yordam beradi. Ingliz va o‘zbek sinonimik qatorlarining nomutanosibligi (masalan, bitta o‘zbekcha birlikka bir necha inglizcha muqobil to‘g‘ri kelishi) tarjima nazariyasi uchun alohida ahamiyatga ega.

Qiyosiy jihatdan olib qaralganda, sinonimik qatorlarning tillararo nomutanosibligi alohida e’tiborga loyiq. Bir tildagi yagona birlik ikkinchi tilda bir necha sinonim bilan berilishi yoki, aksincha, boy sinonimik qator boshqa tilda faqat bitta ekvivalentga ega bo‘lishi mumkin. Bu hodisa har bir tilning voqelikni o‘ziga xos tarzda bo‘laklashi (kategorizatsiya) va konseptuallashtirishi bilan bog‘liq. Vaqt tushunchasi universal bo‘lsa-da, uning til vositalari orqali ifodalanishi milliy tafakkur va madaniy tajriba izlarini o‘zida saqlaydi. Shu bois vaqt sinonimlarini o‘rganish nafaqat leksik-semantik, balki lingvokulturologik ahamiyatga ham egadir.

Tadqiqot natijalari til o‘qitish metodikasi uchun ham amaliy ahamiyatga ega. Chet tilini o‘rganuvchilar ko‘pincha sinonimlarni to‘liq teng deb qabul qilib, ularni nutqda noo‘rin almashtiradilar. Vaqt sinonimlarining semantik va uslubiy farqlarini tizimli ravishda o‘rgatish bu xatolarning oldini oladi hamda o‘rganuvchining nutq madaniyatini oshiradi. Ayniqsa, ingliz tilidagi soon, immediately, at once, right away kabi yaqin ma’noli birliklarning o‘zbekcha muqobillarini (tez, darrov, shu zahoti) qiyosiy ravishda o‘rgatish samaralidir.

Tadqiqot cheklovlaridan biri — tahlil asosan badiiy va lug‘aviy manbalarga tayanganligi; publitsistik va og‘zaki-so‘zlashuv diskurslarida vaqt sinonimlarining qo‘llanishi kelgusi tadqiqotlarni talab qiladi. Korpus lingvistikasi usullariga tayanilgan holda, so‘zlarning real matnlardagi chastotasi, birikuvchanligi va semantik o‘zgarishlarini o‘rganish bu yo‘nalishni yanada boyitadi. Shuningdek, diaxron tahlil — vaqt sinonimlarining tarixiy rivojlanishi, ma’no o‘zgarishlari va arxaiklashuv jarayonlarini o‘rganish tadqiqot ufqlarini kengaytiradi.

5. Xulosa (Conclusion)

Ingliz va o‘zbek tillarida vaqt ma’nosini bildiruvchi leksik birliklar boy va tizimli sinonimik qatorlarni tashkil etadi. Har bir qator dominant birlik atrofida uyushib, uning a’zolari tushuncha hajmi, emotsional bo‘yoq va uslubiy xoslanish bo‘yicha farqlanadi. Qiyosiy tahlil ingliz tilida vaqt sinonimlarining aniq pozitsion-temporal, o‘zbek tilida esa kontekstga bog‘liq polifunksional xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalari sinonimik lug‘atlarni tuzishda har bir birlikning tushuncha hajmi, bo‘yoqdorligi va uslubiy xoslanishini izchil aks ettirish zarurligini asoslaydi. Ular qiyosiy leksikologiya, tarjima nazariyasi hamda ingliz va o‘zbek tillarini o‘qitish metodikasi uchun amaliy ahamiyat kasb etadi. Kelgusi tadqiqotlar vaqt sinonimlarini korpus asosida va turli funksional uslublarda o‘rganishga yo‘naltirilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. Comrie B. Tense. – Cambridge : Cambridge University Press, 1985. – 139 p.

[11] Hojiyev A. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent : O‘qituvchi, 1974. – B. 4–156.

YOSH FUTBOLCHILARDA “XAVFSIZ UZATISH” FENOMENI: XATODAN QO‘RQISH VA MOTIVATSION IQLIMNING O‘YIN QARORLARIGA TA’SIRI

Ermetov Dilmurod Nazarmatovich
Toshkent gumanitar fanlar universiteti
Aniq va gumanitar fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Tezisda 13–14 yoshli futbolchilarning rasmiy musobaqa faoliyatida qayd etilgan 310 ta to‘p uzatish va 89 ta to‘p yo‘qotish yo‘nalishi hamda maydon zonalari kesimida tahlil qilinadi. Uzatishlarning 67,7% i orqaga va yonga yo‘naltirilgan “xavfsiz” uzatishlardan iborat bo‘lib, progressiv uzatishlar ulushi atigi 32,3% ni tashkil etdi. Hujum zonasida uzatishlar ulushi 19,0% gacha pasayib, xatolik indeksi 42,4% gacha ko‘tarildi. Muallif bu taqsimotni taktik bilim yetishmasligi emas, balki xatodan qo‘rqish motivatsiyasi va ego-yo‘naltirilgan motivatsion iqlimning xulq-atvor markeri sifatida talqin qiladi hamda TARGET modeli asosidagi psixologik-pedagogik yechimni taklif etadi.

Kalit so‘zlar: yosh futbolchilar, xatodan qo‘rqish, motivatsion iqlim, ego-yo‘nalganlik, tavakkalchilik, progressiv uzatish, taktik ijodkorlik.

Аннотация. В тезисах анализируются 310 передач и 89 потерь мяча, зафиксированных в соревновательной деятельности футболистов 13–14 лет, в разрезе направления передачи и зоны поля. 67,7% передач составили «безопасные» передачи назад и поперёк, доля прогрессивных передач — лишь 32,3%. В атакующей зоне доля передач снижается до 19,0%, а индекс ошибок возрастает до 42,4%. Такое распределение интерпретируется не как дефицит тактических знаний, а как поведенческий маркер мотивации избегания неудачи и эго-ориентированного мотивационного климата.

Ключевые слова: юные футболисты, страх неудачи, мотивационный климат, эго-ориентация, риск, прогрессивная передача, тактическое творчество.

Abstract. The paper analyses 310 passes and 89 ball losses recorded during the competitive activity of 13–14-year-old football players, classified by pass direction and pitch zone. Backward and lateral “safe” passes accounted for 67.7% of all passes, while progressive passes made up only 32.3%. In the attacking third the share of passes fell to 19.0% and the error index rose to 42.4%. This distribution is interpreted not as a deficit of tactical knowledge but as a behavioural marker of fear of failure and an ego-involving motivational climate.

Keywords: youth football, fear of failure, motivational climate, ego orientation, risk-taking, progressive passing, tactical creativity.

Kirish

Yosh futbolchilar tayyorgarligini baholashda an’anaviy tarzda uzatishlarning umumiy soni va aniqlik foizi hisobga olinadi. Biroq bu ko‘rsatkichlar o‘yinchi qanday qaror qabul qilganini emas, faqat uni qanchalik toza bajarganini aks ettiradi. Sport psixologiyasida esa harakat tanlovining o‘zi — tavakkal qilish yoki qochish — motivatsion tuzilmaning ishonchli xulq-atvor markeri hisoblanadi. J. Nicholls va C. Ames ishlab chiqqan motivatsion iqlim nazariyasiga ko‘ra, ego-yo‘naltirilgan muhitda

sportchi eng past tavakkalchilik darajasidagi variantni tanlaydi, chunki uning asosiy maqsadi yutuq emas, balki xatodan qochishdir.

Tadqiqot maqsadi — 13–14 yoshli futbolchilarning musobaqa faoliyatidagi uzatishlar yo‘nalish tuzilmasini tahlil qilish va uni motivatsion determinantlar nuqtai nazaridan izohlash.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot Toshkent viloyati umumiy o‘rta ta’lim maktablari futbol to‘garaklarining boshlang‘ich tayyorgarlik guruhlarida shug‘ullanuvchi 13–14 yoshli o‘g‘il bolalar ishtirokida o‘tkazildi. Rasmiy musobaqa o‘yinlari maxsus bayonnoma asosida pedagogik kuzatuv qilindi; 310 ta to‘p uzatish va 89 ta to‘p yo‘qotish yo‘nalishi, bajarilish usuli va maydon zonasi bo‘yicha qayd etildi. Psixologik talqin uchun ikki hosila ko‘rsatkich hisoblandi: “xavfsiz o‘yin” koeffitsiyenti (orqaga va yonga uzatishlar ulushi) hamda o‘yin progressivligi ulushi (oldinga yo‘naltirilgan uzatishlar ulushi). Ma’lumotlar o‘rtacha qiymat va proporsiya usulida qayta ishlandi.

Natijalar

1-jadval

To‘p uzatishlarning yo‘nalishi va maydon zonalari bo‘yicha taqsimlanishi

Ko‘rsatkich	Soni	Ulushi, %	Psixologik talqin
Orqaga uzatish	106	34,2	qochish xulqi
Yonga uzatish	104	33,5	qochish xulqi
Oldinga uzatish	76	24,5	tavakkalchilik
Harakatdagi sherikka uzatish	24	7,8	yuqori tavakkalchilik
“Xavfsiz o‘yin” koeffitsiyenti	**210**	**67,7**	—
Progressivlik ulushi	**100**	**32,3**	—
III (hujum) zonasidagi uzatishlar	59	19,0	xatolik indeksi 42,4%

Olingan ma’lumotlar shuni ko‘rsatdiki, yosh futbolchilar bajargan uzatishlarning uchdan ikki qismidan ko‘prog‘i (67,7%) hujum rivojini to‘xtatuvchi, orqaga va yonga yo‘naltirilgan uzatishlardan iborat. Eng yuqori tavakkalchilik talab qiladigan variant — oldinga harakatlanayotgan sherikka uzatish — atigi 7,8% ni tashkil etdi. Hujum zonasida uzatishlar ulushi 19,0% gacha tushib, xatolik indeksi 42,4% ga ko‘tarildi. Kuzatuvlarda shuningdek raqibni aldab o‘tish harakatlarining 75% i, bosh bilan o‘ynashning 65% i samarasiz yakunlangani qayd etildi.

Muhokama

Uzatish yo‘nalishining bunday taqsimoti o‘yinchilarning taktik bilimlari yetishmasligi bilan to‘liq izohlanmaydi: to‘g‘ri variantni ko‘rish va uni tanlashga jur’at etish — turli psixologik jarayonlardir. D.E. Conroy tavsiflagan xatodan qo‘rqish konstruksiyasi sportchining muvaffaqiyatsizlik oqibatlarini — murabbiy tanqidi, sheriklar bahosining pasayishi, almashtiriladigan o‘yinchiga aylanish — kutishi bilan

bog‘liq. Bunday kutish sharoitida orqaga uzatish eng “arzon” yechim bo‘lib qoladi, chunki u xatoga yo‘l qo‘yish ehtimolini minimallashtiradi.

Hujum zonasida xatolik indeksining keskin oshishi (42,4%) esa teskari halqani mustahkamlaydi: har bir muvaffaqiyatsiz progressiv urinish salbiy tajriba sifatida qayd etiladi va A. Bandura tavsiflagan o‘z-o‘ziga ishonchni pasaytiradi, bu esa keyingi urinishlar sonini yanada kamaytiradi. D. Memmert ta’kidlaganidek, taktik ijodkorlik faqat xatoga bag‘rikeng, vazifaga yo‘naltirilgan muhitda rivojlanadi.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, motivatsion konstruktlar bevosita psixodiagnostik metodikalar orqali emas, xulq-atvor markerlari orqali bilvosita baholangan; keyingi bosqichda TEOSQ va PFAI so‘rovnomalari bilan validatsiya qilish rejalashtirilgan.

Xulosa

1. 13–14 yoshli futbolchilar bajargan uzatishlarning 67,7% i orqaga va yonga yo‘naltirilgan “xavfsiz” uzatishlardan iborat bo‘lib, progressiv uzatishlar ulushi 32,3% ni tashkil etadi.

2. Eng yuqori tavakkalchilik talab qiladigan harakat — oldinga harakatlanayotgan sherikka uzatish — umumiy hajmning atigi 7,8% ini tashkil etadi.

3. Hujum zonasida uzatishlar ulushining pasayishi (19,0%) va xatolik indeksining oshishi (42,4%) o‘zaro bog‘liq bo‘lib, muvaffaqiyatsiz urinish tajribasi tavakkalchilikdan qochishni kuchaytiradi.

4. “Xavfsiz uzatish” fenomeni xatodan qo‘rqish motivatsiyasi va ego-yo‘naltirilgan motivatsion iqlimning xulq-atvor ko‘rsatkichi sifatida talqin qilinadi.

5. Uni bartaraf etish uchun TARGET modeli asosidagi vazifaga yo‘naltirilgan iqlimni joriy etish, progressiv uzatishga urinishni natijadan qat’i nazar rag‘batlantirish, kichik maydonchali o‘yinlarda oldinga uzatish uchun qo‘shimcha ball berish hamda mavsumiy motivatsion monitoring tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ermatov D.N. Yosh futbolchilarning jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish: magistrlik dissertatsiyasi. — Toshkent: Alfraganus University, 2024. — 73 b.

2. Nicholls J.G. The Competitive Ethos and Democratic Education. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989. — 251 p.

3. Ames C. Classrooms: Goals, structures, and student motivation // Journal of Educational Psychology. — 1992. — Vol. 84, № 3. — P. 261–271.

4. Conroy D.E., Willow J.P., Metzler J.N. Multidimensional fear of failure measurement: The Performance Failure Appraisal Inventory // Journal of Applied Sport Psychology. — 2002. — Vol. 14, № 2. — P. 76–90.

5. Memmert D. Teaching Tactical Creativity in Sport: Research and Practice. — London: Routledge, 2015. — 168 p.

6. Родионов А.В. Психология физического воспитания и спорта. — М.: Академический проект, 2004. — 576 с.

INNOVATSION TA'LIM MUHITIDA TALABALAR KASBIY MOSLASHUVINING RESURS MEXANIZMLARI: INDIVIDUAL VA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK RESURSLARNING O'ZARO TA'SIRI

Eshnayev N.J.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Psixologiya kafedrasi dotsenti
https://orcid.org/0009-0006-6832-6543
https://doi.org/10.5281/zenodo.22017366

Annotatsiya: Maqolada innovatsion ta'lim muhitida talabalar kasbiy moslashuvining psixologik resurs mexanizmlari tahlil qilinadi. Talabaning o'zgaruvchan ta'limiy va kasbiy vaziyatlarga moslashishi faqat individual psixologik imkoniyatlarga emas, balki ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, pedagogik hamkorlik, guruhiy munosabatlar va kasbiy muloqot imkoniyatlaridan samarali foydalanishiga ham bog'liqligi asoslanadi. Individual resurslar sifatida kasbiy o'zini anglash, o'zini boshqarish, psixologik barqarorlik, maqsadga yo'nalganlik va refleksiv baholash; ijtimoiy resurslar sifatida pedagogik qo'llab-quvvatlash, tengdoshlar bilan hamkorlik, professional muloqot va maslahat olish imkoniyatlari ajratib ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: kasbiy moslashuv, psixologik resurs, ijtimoiy resurs, kasbiy mobillik, innovatsion ta'lim muhiti, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, kasbiy o'zini anglash, psixologik barqarorlik.

Kirish

Innovatsion ta'lim muhitida talabaning kasbiy rivojlanishi individual faoliyat bilan cheklanmaydi. Talaba yangi bilim, texnologiya va kasbiy vazifalarni o'zlashtirish jarayonida professor-o'qituvchi, kursdosh, amaliyot rahbari va boshqa ijtimoiy subyektlar bilan muntazam munosabatga kirishadi. Shu sabab talabaning kasbiy moslashuvini faqat uning individual fazilatlari bilan izohlash yetarli emas.

Kasbiy moslashuv murakkab tizimli jarayon bo'lib, uning samaradorligi shaxsda mavjud ichki imkoniyatlar va ta'lim muhitida mavjud tashqi psixologik resurslarning o'zaro uyg'unligiga bog'liq.

DSc tadqiqotida ham "kasbiy muloqot", "ijtimoiy qo'llab-quvvatlash", "talaba-o'qituvchi munosabatlari" va "hamkorlikdagi faoliyat" modelning ijtimoiy mazmunli blokida ajratilgan.

Lekin oldingi maqolalarda bu elementlar **alohida resurs tizimi** sifatida ishlab chiqilmagan. Yangi maqolaning farqi aynan shunda.

Individual psixologik resurslar

Talabaning individual resurslari shaxsning o'z faoliyatini mustaqil tartibga solishiga xizmat qiladigan ichki imkoniyatlardan iborat.

Ularning birinchisi — **kasbiy o'zini anglash**. Talaba o'zining kasbiy imkoniyatlari, qiziqishlari, kuchli va zaif tomonlarini anglaganida o'zgaruvchan vaziyatlarga nisbatan realistik pozitsiya shakllantiradi.

Ikkinchi resurs — **psixologik barqarorlik**. Innovatsion ta'lim muhiti yuqori axborot yuklamasi va muntazam yangilanishlar bilan xarakterlanadi. Psixologik

barqarorlik talabaning murakkab vaziyatda faoliyatini to‘liq to‘xtatib qo‘ymasdan, o‘z imkoniyatlarini saqlashiga yordam beradi.

Uchinchi resurs — **o‘zini boshqarish**. Talaba faoliyat maqsadini aniqlash, ustuvor vazifalarni belgilash va vaqt hamda kuchni oqilona taqsimlash orqali ta’limiy qiyinchiliklarni boshqaradi.

To‘rtinchi resurs — **refleksiv baholash**. Talaba bajarilgan faoliyat natijasini tahlil qilib, xatolarning sababini tashqi omillargagina yuklamasdan, o‘z faoliyat strategiyasini ham qayta ko‘rib chiqishi mumkin.

Ijtimoiy-psixologik resurslar

Kasbiy moslashuvda ijtimoiy resurslar ham alohida o‘rin egallaydi.

Birinchidan, **pedagogik qo‘llab-quvvatlash** talabaga yangi va murakkab kasbiy topshiriqlarni mazmunan tushunish, ularga nisbatan to‘g‘ri orientatsiya hosil qilish imkonini beradi.

Ikkinchidan, **tengdoshlar bilan hamkorlik** talabaning tajriba almashishi, boshqa yechimlarni ko‘rishi va murakkab vaziyatlarni jamoaviy muhokama qilishi uchun imkon yaratadi.

Uchinchidan, **kasbiy muloqot** talabaning o‘zini kelajak mutaxassis sifatida sinab ko‘rishi uchun ijtimoiy maydon vazifasini bajaradi.

To‘rtinchidan, **ijtimoiy yordamni qabul qila olish** ham mustaqil psixologik xususiyat sifatida ahamiyatli. Ayrim talabalar yordam imkoniyati mavjud bo‘lsa-da, undan foydalanishni zaiflik sifatida qabul qilishi mumkin. Bunday holatda tashqi resurs mavjud, biroq psixologik jihatdan faollashmaydi.

Resurslarning o‘zaro ta’siri

Individual va ijtimoiy resurslarni ikki alohida guruh sifatida tasniflash mumkin, ammo real kasbiy moslashuvda ular muntazam o‘zaro ta’sirda bo‘ladi.

Masalan, pedagogik qo‘llab-quvvatlashning mavjudligi kasbiy o‘zini anglash darajasi past bo‘lgan talabaga doim ham bir xil ta’sir ko‘rsatmaydi. Aksincha, o‘z kasbiy maqsadlarini yaxshi anglaydigan talaba tashqi maslahatni qaysi vaziyatda va qanday ishlatishni aniqroq biladi.

Shu sabab kasbiy moslashuvni quyidagi formula orqali konseptual ifodalash mumkin:

Kasbiy moslashuv = individual resurslarni safarbar etish + ijtimoiy resurslardan maqsadli foydalanish + ularning vaziyatga muvofiq integratsiyasi.

Bunda “integratsiya” eng muhim qism hisoblanadi.

Chunki talabaning individual resursi kuchli bo‘lib, ijtimoiy hamkorligi past bo‘lsa, murakkab kasbiy vaziyatlarda izolyatsiya yuzaga kelishi mumkin. Aksincha, ijtimoiy yordam kuchli, lekin mustaqil qaror qabul qilish rivojlanmagan bo‘lsa, tashqi yordamga yuqori qaramlik shakllanishi ehtimoli mavjud.

Optimal kasbiy moslashuv esa ikki resurs tizimining muvozanatini talab qiladi.

Kasbiy mobillik bilan aloqasi

Kasbiy mobillik aynan mazkur muvozanatning yuqori darajada shakllangan holatida samarali namoyon bo‘ladi.

Mobil mutaxassis:

- mustaqil qaror qabul qila oladi;
- kerak bo‘lganda maslahat so‘raydi;

- yangi jamoaga kirisha oladi;
- o‘z resurslarini real baholaydi;
- muhitning imkoniyatlaridan foydalanadi;
- yangi sharoitda kasbiy pozitsiyasini qayta tashkil qiladi.

Demak, kasbiy mobillik individualizm emas.

Shuningdek, u faqat tashqi muhitga moslashish ham emas.

Kasbiy mobillik — **shaxsning ichki va tashqi imkoniyatlarni yagona faoliyat tizimiga birlashtira olish qobiliyati**.

Amaliy tavsiyalar

Oliy ta’limda kasbiy moslashuvni rivojlantirish dasturlarida talabalarni faqat individual psixologik treninglardan o‘tkazish yetarli emas.

Quyidagi ikki darajali ish tizimi samarali:

Individual daraja: kasbiy refleksiya, o‘z resurslarini aniqlash, mustaqil qaror, psixologik barqarorlik.

Ijtimoiy daraja: mentorlik, guruhiy loyiha, professional muloqot, konsultativ yordam va peer-support.

Shunda talabada “men hammasini o‘zim hal qilaman” yoki “menga doimo kimdir yordam berishi kerak” kabi ikki ekstremal pozitsiya o‘rniga muvozanatli kasbiy faoliyat modeli shakllanadi.

Xulosa

Innovatsion ta’lim muhitida talabaning kasbiy moslashuvi individual va ijtimoiy-psixologik resurslarning o‘zaro ta’siri asosida amalga oshadi. Kasbiy o‘zini anglash, psixologik barqarorlik, refleksiya va o‘zini boshqarish individual resurslar tizimini tashkil etsa, pedagogik qo‘llab-quvvatlash, tengdoshlar bilan hamkorlik va kasbiy muloqot tashqi ijtimoiy resurslarni ifodalaydi. Ushbu imkoniyatlarning vaziyatga mos ravishda integratsiyalashuvi kasbiy mobillikni rivojlantirish uchun psixologik asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist, 44*(3), 513–524. https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.3.513
2. Cohen, S., & Wills, T. A. (1985). Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin, 98*(2), 310–357. https://doi.org/10.1037/0033-2909.98.2.310
3. Bakker, A. B., & Demerouti, E. (2007). The Job Demands–Resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology, 22*(3), 309–328. https://doi.org/10.1108/02683940710733115
4. Lent, R. W., Brown, S. D., & Hackett, G. (1994). Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance. *Journal of Vocational Behavior, 45*(1), 79–122. https://doi.org/10.1006/jvbe.1994.1027
5. Savickas, M. L., & Porfeli, E. J. (2012). Career Adapt-Abilities Scale: Construction, reliability, and measurement equivalence across 13 countries. *Journal of Vocational Behavior, 80*(3), 661–673. https://doi.org/10.1016/j.jvb.2012.01.011

6. Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process: Advancing conservation of resources theory. *Applied Psychology*, *50*(3), 337–421. https://doi.org/10.1111/1464-0597.00062

7. Lent, R. W., & Brown, S. D. (2013). Social cognitive model of career self-management: Toward a unifying view of adaptive career behavior across the life span. *Journal of Counseling Psychology*, *60*(4), 557–568. https://doi.org/10.1037/a0033446

8. Hirschi, A. (2012). The career resources model: An integrative framework for career counsellors. *British Journal of Guidance & Counselling*, *40*(4), 369–383. https://doi.org/10.1080/03069885.2012.700506

9. Tinto, V. (1993). *Leaving college: Rethinking the causes and cures of student attrition* (2nd ed.). University of Chicago Press.

10. Wilcox, P., Winn, S., & Fyvie-Gauld, M. (2005). "It was nothing to do with the university, it was just the people": The role of social support in the first-year experience of higher education. *Studies in Higher Education*, *30*(6), 707–722. https://doi.org/10.1080/03075070500340036

11. Creed, P. A., Fallon, T., & Hood, M. (2009). The relationship between career adaptability, person and situation variables, and career concerns in young adults. *Journal of Vocational Behavior*, *74*(2), 219–229. https://doi.org/10.1016/j.jvb.2008.12.004

12. Johnston, C. S. (2018). A systematic review of the career adaptability literature and future outlook. *Journal of Career Assessment*, *26*(1), 3–30. https://doi.org/10.1177/1069072716679921

TA’LIM KLASTERI SHAROITIDA PEDAGOGIK AMALIYOT JARAYONIDA BO‘LAJAK FIZIKA O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Xudoyberdiyeva Yulduz Xayrullo qizi
Fizika kafedrasi o‘qituvchisi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22148814

Annotatsiya: Ushbu tezisda ta’lim klasteri sharoitida pedagogik amaliyot jarayonida bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi yoritilgan. Unda oliy ta’lim muassasasi va umumta’lim maktablari hamkorligi, mentorlik, “4+2” modeli, microteaching, Lesson-study hamda raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish imkoniyatlari asoslangan. Shuningdek, pedagogik amaliyot davomida bo‘lajak o‘qituvchilarning fan-metodik, eksperimental, kommunikativ, pedagogik-psixologik va reflektiv kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali usullari ko‘rsatib berilgan. Taklif etilgan metodika nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish va bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: ta’lim klasteri, pedagogik amaliyot, bo‘lajak fizika o‘qituvchisi, kasbiy kompetensiya, mentorlik, “4+2” modeli, microteaching, Lesson-study, refleksiya.

Bugungi kunda pedagogik ta’limning asosiy vazifalaridan biri bo‘lajak o‘qituvchilarni nafaqat nazariy bilimlarga, balki real pedagogik faoliyatni mustaqil tashkil etishga tayyorlashdan iborat. Ayniqsa, fizika fanini o‘qitishda nazariy bilimlarni amaliy tajriba, laboratoriya mashg‘ulotlari va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, ta’lim klasteri sharoitida pedagogik amaliyotni tashkil etish bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Ta’lim klasteri oliy ta’lim muassasasi, umumta’lim maktablari, ilmiy-metodik markazlar va boshqa ta’lim subyektlarining o‘zaro hamkorligiga asoslangan yaxlit pedagogik muhitni shakllantiradi. Mazkur muhitda pedagogik amaliyot oddiy kuzatuv yoki dars o‘tish jarayoni sifatida emas, balki bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini ta’minlovchi uzluksiz faoliyat sifatida tashkil etiladi.

Pedagogik amaliyot jarayonida bo‘lajak fizika o‘qituvchisining **fan-metodik, eksperimental, pedagogik-psixologik, kommunikativ, raqamli va reflektiv kompetensiyalari** o‘zaro bog‘liq holda rivojlantiriladi. Bunda talabaning individual imkoniyatlari, kasbiy ehtiyojlari va amaliy faoliyat natijalari hisobga olinadi.

Metodik jihatdan pedagogik amaliyotni **diagnostika – rejalashtirish – amaliy faoliyat – qayta aloqa – refleksiya – korreksiya** ketma-ketligida tashkil etish maqsadga muvofiq. Dastlab talabaning kasbiy tayyorgarlik darajasi aniqlanadi. Keyingi bosqichda aniqlangan ehtiyojlardan kelib chiqib individual rivojlanish maqsadlari belgilanadi va amaliy topshiriqlar ishlab chiqiladi.

Pedagogik amaliyotda maktab mentori va OTM metodistining hamkorligi alohida ahamiyatga ega. Mentor talabaning real darsdagi faoliyatini kuzatadi, amaliy tavsiyalar

beradi va uning kasbiy rivojlanishiga ko‘maklashadi. OTM metodisti esa talabaning pedagogik faoliyatini ilmiy-metodik jihatdan tahlil qilib, keyingi faoliyat uchun zarur tavsiyalarni ishlab chiqadi. Shu asosda “4+2” modeli doirasida nazariy tayyorgarlik va maktabdagi amaliy faoliyat o‘zaro uyg‘unlashtiriladi.

Bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining amaliy tayyorgarligini rivojlantirishda **microteaching** va **Lesson-study** texnologiyalaridan foydalanish samarali natija beradi. Microteaching orqali talaba qisqa dars fragmentlarini sinovdan o‘tkazadi, videoyozuv asosida o‘z faoliyatini tahlil qiladi va aniqlangan kamchiliklarini bartaraf etadi. Lesson-study jarayonida esa talaba, maktab mentori va OTM metodisti hamkorlikda darsni rejalashtiradi, kuzatadi va tahlil qiladi.

Fizika ta’limining eksperimental xususiyatidan kelib chiqib, pedagogik amaliyotda laboratoriya mashg‘ulotlariga ham alohida e’tibor qaratiladi. Talabalar fizik tajribalarni xavfsizlik qoidalariga rioya qilgan holda tashkil etish, o‘lchash natijalarini tahlil qilish, tajriba xatoliklarini aniqlash va o‘quvchilarga tajriba mohiyatini tushuntirish ko‘nikmalarini egallaydilar. Maktab laboratoriya bazasi cheklangan holatlarda virtual laboratoriyalar va raqamli simulyatsiyalardan foydalanish imkoniyati kengayadi.

Shuningdek, pedagogik amaliyot davomida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish uchun elektron portfoliolar, videodarslar, interaktiv taqdimotlar va virtual laboratoriyalardan foydalanish mumkin. Talabaning dars ishlanmalari, laboratoriya ishlari, videodarslari, mentor tavsiyalari va reflektiv yozuvlari e-portfolio orqali tizimlashtiriladi.

Kasbiy kompetensiyani baholashda faqat yakuniy natijaga emas, balki talabaning amaliy faoliyatidagi rivojlanish dinamikasiga e’tibor qaratish zarur. Shu sababli mezon, indikator va darajalarga asoslangan baholash rubrikalaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda talabaning darsni rejalashtirishi, o‘quvchilar bilan muloqoti, laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etishi, raqamli vositalardan foydalanishi va o‘z faoliyatini tahlil qila olishi baholanadi.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, ta’lim klasteri sharoitida tashkil etilgan pedagogik amaliyot bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. OTM va maktab o‘rtasidagi uzviy hamkorlik, mentorlik, “4+2” modeli, microteaching, Lesson-study, raqamli texnologiyalar va refleksiv yondashuvlarning uyg‘un qo‘llanilishi talabaning nazariy bilimlarini real pedagogik faoliyat bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Mazkur metodika natijasida bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining mustaqil dars tashkil etish, o‘quvchilar bilan samarali muloqot qilish, fizik tajribalarni o‘tkazish, zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish va o‘z kasbiy faoliyatini tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalari rivojlanadi. Demak, pedagogik amaliyotni ta’lim klasterining integrativ imkoniyatlari asosida tashkil etish raqobatbardosh va zamonaviy kasbiy kompetensiyaga ega fizika o‘qituvchilarini tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2024-yil 1-fevral, O‘RQ-901-son.
3. Muxamedov G.I., Xodjamqulov U.N. Pedagogik ta’lim innovatsion klasteri: ehtiyoj, zarurat, natija. – Toshkent: Yangi nashr, 2019. – 230 b.
4. Xodjamqulov U.N. Pedagogik ta’lim innovatsion klasteri (O‘zbekiston ta’lim tizimi misolida) // Academic Research in Educational Sciences. – 2020. – Vol. 1, №4. – B. 537–547.
5. Qarshiyeva D.E. Klaster vositasida bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik asoslari. – Chirchiq, 2021. – 122 b.
6. Xudoyberdiyeva Y.X. Ta’lim klasteri sharoitida bo‘lajak fizika o‘qituvchilarini kompetentligini rivojlantirish metodikasi // Uzbek Scholar Journal. – 2024. – №35. – B. 62–64.
7. Xudoyberdiyeva Y.X., Tursunov I.G. Methodology of Didactic Skills Development in Future Teachers // Pedagogical Cluster – Journal of Pedagogical Developments. – 2024. – Vol. 2, Issue 4. – P. 256–263.
8. Shulman L.S. Knowledge and Teaching: Foundations of the New Reform // Harvard Educational Review. – 1987. – Vol. 57, №1. – P. 1–23.
9. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, №6. – P. 1017–1054.
10. Darling-Hammond L. Constructing 21st-Century Teacher Education // Journal of Teacher Education. – 2006. – Vol. 57, №3. – P. 300–314.
11. Hattie J., Timperley H. The Power of Feedback // Review of Educational Research. – 2007. – Vol. 77, №1. – P. 81–112.
12. Lave J., Wenger E. Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 138 p.
13. Ingersoll R.M., Strong M. The Impact of Induction and Mentoring Programs for Beginning Teachers // Review of Educational Research. – 2011. – Vol. 81, №2. – P. 201–233.
14. Tondeur J., van Braak J., Sang G. et al. Preparing Pre-service Teachers to Integrate Technology in Education // Computers & Education. – 2012. – Vol. 59, №1. – P. 134–144.
15. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 p.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA MEHNATSEVARLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI VA YOSH XUSUSIYATLARI

Xudaybergenova Adolat Usmanovna
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22148826

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mehnatsevarlik sifatini shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslari, mazkur jarayonning mazmun-mohiyati hamda kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning yosh va individual-psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Mehnat tarbiyasini tashkil etishda yosh xususiyatlarini hisobga olish, o‘quv va amaliy faoliyatni uyg‘unlashtirish, topshiriqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish, rag‘batlantirish, mustaqil faoliyatni qo‘llab-quvvatlash hamda ijobiy pedagogik muhit yaratishning ilmiy-pedagogik ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, kichik maktab yoshi, mehnatsevarlik, mehnat tarbiyasi, shaxsiy sifat, psixologik xususiyat, pedagogik shart-sharoit, mehnat motivatsiyasi, mustaqil faoliyat, mas’uliyat, qat’iyatlilik, tarbiya.

Аннотация. В данной статье анализируются психолого-педагогические основы формирования качества трудолюбия у учащихся начальных классов, суть и содержание данного процесса, а также возрастные и индивидуально-психологические особенности учащихся младшего школьного возраста. Раскрыто научно-педагогическое значение учета возрастных особенностей в организации трудового воспитания, гармонизации учебной и практической деятельности, постепенного усложнения заданий, стимулирования, поддержки самостоятельной деятельности и создания положительной педагогической среды.

Ключевые слова: начальное образование, младший школьный возраст, трудолюбие, трудовое воспитание, личностные качества, психологические особенности, педагогические условия, мотивация труда, самостоятельная деятельность, ответственность, настойчивость, воспитание.

Abstract. This article analyzes the psychological and pedagogical foundations of forming the quality of diligence in primary school students, the essence and content of this process, as well as the age and individual-psychological characteristics of primary school students. The scientific and pedagogical significance of taking into account age-related characteristics in the organization of labor education, harmonizing educational and practical activities, gradually complicating tasks, stimulating, supporting independent activity, and creating a positive pedagogical environment is revealed.

Keywords: primary education, primary school age, diligence, labor education, personal qualities, psychological characteristics, pedagogical conditions, labor motivation, independent activity, responsibility, persistence, upbringing.

Bugungi globallashuv va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot sharoitida yosh avlodni nafaqat chuqur bilimga ega, balki faol, mas’uliyatli, tashabbuskor, mustaqil qaror qabul qila oladigan hamda jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shishga tayyor shaxs

sifatida tarbiyalash ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Bunday shaxsni shakllantirishda aqliy rivojlanish bilan bir qatorda unda ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan axloqiy-irodaviy sifatlarni tarkib toptirish ham alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur sifatlar tizimida mehnatsevarlik shaxsning faol hayotiy pozitsiyasini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Mehnatsevarlik insonning mehnat jarayoniga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi oddiy xatti-harakat emas, balki shaxsning ehtiyojlari, motivlari, qadriyatlari, iroda sifatlari, mas’uliyati va faoliyat natijasiga munosabati bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab psixologik-pedagogik hodisadir. Shu sababli uni shakllantirish jarayonini faqat o‘quvchiga turli mehnat topshiriqlarini berish bilan cheklash mumkin emas. Aksincha, o‘quvchida mehnatning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini anglash, bajarilayotgan faoliyatdan qoniqish hosil qilish, qiyinchiliklarni yengib o‘tish, boshlangan ishni oxiriga yetkazish va o‘z faoliyati natijasiga mas’uliyat bilan yondashish kabi sifatlarni izchil rivojlantirish talab etiladi [6].

Boshlang‘ich ta’lim davri shaxs rivojlanishining o‘ziga xos bosqichi bo‘lib, aynan shu davrda bolaning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi mavqeyi sezilarli darajada o‘zgaradi. Maktabga kelishi bilan bola o‘yin faoliyatining ustuvor subyekti bo‘lishdan o‘quv faoliyatining faol ishtirokchisiga aylanadi. Unga muayyan majburiyatlar yuklanadi, belgilangan qoidalarga rioya qilish, topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarish, o‘z faoliyatini nazorat qilish va natijalarini baholash zarurati paydo bo‘ladi. Mazkur jarayon bolaning irodaviy sifatlari va mas’uliyat hissining rivojlanishi uchun muhim imkoniyat yaratadi.Shu nuqtayi nazardan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mehnatsevarlikni shakllantirish masalasini ularning yosh va individual-psixologik xususiyatlaridan ajratib o‘rganish metodologik jihatdan to‘g‘ri emas. Chunki bolaning mehnat faoliyatiga munosabati, topshiriqni bajarishga bo‘lgan motivatsiyasi, qiyinchiliklarga chidamliligi, mustaqil ishlash qobiliyati va natijaga bo‘lgan munosabati uning psixologik rivojlanish darajasi bilan bevosita bog‘liq.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mehnatsevarlikni shakllantirishning muhim jihati shundaki, mazkur sifat bir martalik tarbiyaviy ta’sir natijasida emas, balki uzoq muddatli, izchil va tizimli pedagogik jarayon davomida tarkib topadi. Bunda oila, maktab va ijtimoiy muhitning o‘zaro hamkorligi, o‘qituvchining shaxsiy namunasi, o‘quvchilarning amaliy faoliyatga jalb etilishi, mehnat topshiriqlarining mazmunan yoshga mosligi hamda o‘quvchi faoliyatining pedagogik jihatdan to‘g‘ri rag‘batlantirilishi muhim ahamiyat kasb etadi [5].

Hozirgi ta’lim jarayonida o‘quvchining faqat tayyor bilimlarni egallashi yetarli emas. Zamonaviy boshlang‘ich ta’lim o‘quvchida bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash, mustaqil ishlash, vazifalarni rejalashtirish, muammolarni hal etish, jamoada hamkorlik qilish va o‘z faoliyati natijasini baholash kabi kompetensiyalarni ham rivojlantirishni talab etadi. Ushbu kompetensiyalarning shakllanishida mehnatsevarlik alohida o‘rin tutadi.Mehnatsevar o‘quvchi topshiriqni faqat tashqi nazorat yoki baho uchun bajarishga emas, balki faoliyatning mazmunini anglash va natijaga erishishga intiladi. U qiyinchilik yuzaga kelganda faoliyatdan voz kechish o‘rniga muammoning yechimini izlaydi, o‘z xatosini tuzatishga harakat qiladi, o‘qituvchi va tengdoshlari bilan hamkorlikda faoliyat yuritadi. Demak, mehnatsevarlik keyingi ta’lim

bosqichlarida mustaqil o‘qish va kasbiy faoliyatga tayyorgarlikning ham muhim psixologik-pedagogik negizini tashkil etadi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar va axborot oqimining bolalar hayotidagi o‘rni tobora ortib borayotgan sharoitda mehnat tushunchasining mazmuni ham kengayib bormoqda. Bugungi o‘quvchi uchun mehnat faqat jismoniy faoliyat bilan chegaralanmaydi. Bilim izlash, axborotni tahlil qilish, ijodiy mahsulot yaratish, topshiriqni mustaqil bajarish, elektron ta’lim resurslaridan maqsadli foydalanish, jamoaviy loyiha ustida ishlash ham ma’lum ma’noda mehnat faoliyatining zamonaviy shakllari sifatida qaralishi mumkin. Shuning uchun boshlang‘ich ta’limda mehnatsevarlikni shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslarini zamonaviy ta’lim talablari nuqtayi nazaridan qayta ko‘rib chiqish dolzarb ilmiy muammolardan biridir.

Pedagogik nuqtayi nazardan mehnatsevarlik shaxsning mehnatga ijobiy munosabatini ifodalovchi, mehnat faoliyatida muntazam ishtirok etish, topshiriqlarni vijdonan va mas’uliyat bilan bajarish, maqsadga erishish yo‘lida qat’iyatlilik ko‘rsatish hamda faoliyat natijasini qadrlashda namoyon bo‘ladigan axloqiy-irodaviy sifat sifatida izohlanishi mumkin. Biroq ushbu tushunchaning mazmuni faqat «ko‘p ishlash» yoki «topshiriqni bajarish» bilan chegaralanmaydi.

Mehnatsevarlikning ichki mazmunida, avvalo, mehnatga ijobiy qadriyatli munosabat mavjud bo‘ladi. Bola bajarilayotgan faoliyatni majburiyat sifatida emas, balki muayyan natijaga olib keluvchi, o‘z imkoniyatlarini namoyon qilishga xizmat qiluvchi faoliyat sifatida anglay boshlaganida mehnatsevarlikning dastlabki motivatsion asoslari shakllanadi.

Ikkinchidan, mehnatsevarlik maqsadga yo‘naltirilganlik bilan tavsiflanadi. O‘quvchi nima uchun muayyan topshiriqni bajarayotganini anglagan sari uning faoliyatga bo‘lgan ichki munosabati kuchayadi. Shu bois boshlang‘ich sinflarda mehnat topshiriqlarining maqsadi bolaga tushunarli, faoliyat natijasi esa ko‘rinarli va mazmunli bo‘lishi lozim.

Uchinchidan, mehnatsevarlik irodaviy barqarorlikni talab etadi. Har qanday faoliyat jarayonida qiyinchiliklar yuzaga kelishi tabiiy. Mehnatsevarlikning shakllanganlik darajasi bolaning qiyinchilikka duch kelgandagi xatti-harakatida ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi. Agar o‘quvchi murakkab topshiriqni ko‘rishi bilan undan voz kechsa, uning mehnat faoliyatidagi motivatsion va irodaviy tayyorgarligi yetarli darajada shakllanmagan bo‘lishi mumkin. Aksincha, qiyinchilikni yengib o‘tishga intilish, yordam so‘rash, xatoni tuzatish va faoliyatni davom ettirish mehnatsevarlikning muhim ko‘rsatkichlaridan hisoblanadi.

To‘rtinchidan, mehnatsevarlik mas’uliyat bilan uzviy bog‘liq. O‘quvchi o‘ziga topshirilgan vazifaning bajarilishi uchun javobgarlikni his qilishi, belgilangan muddatga rioya qilishi va faoliyat natijasiga befarq bo‘lmasligi lozim. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim davrida mas’uliyat hissini oddiy va kundalik topshiriqlar orqali rivojlantirish keyingi ta’lim bosqichlari uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Beshinchidan, mehnatsevarlik mustaqillik bilan chambarchas aloqador. Pedagog tomonidan barcha vazifalarning bolaning o‘rniga bajarib berilishi yoki har bir faoliyat bosqichining ortiqcha nazorat qilinishi mehnatsevarlikning ichki motivlarini rivojlantirishga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli o‘qituvchi o‘quvchiga zarur

darajada yordam berishi, biroq uning mustaqil harakat qilish imkoniyatini saqlab qolishi kerak.

Psixologik jihatdan esa mehnatsevarlik shaxsning motivatsion, emotsional va irodaviy sohalari bilan uzviy aloqador bo‘lgan sifatdir. Uning shakllanishida ehtiyoj, motiv, qiziqish, maqsad, iroda, emotsional munosabat va o‘z-o‘zini baholash kabi psixologik komponentlar o‘zaro ta’sirga kirishadi. Shu sababli boshlang‘ich sinf o‘quvchisida mehnatsevarlikni rivojlantirish jarayonida faqat tashqi talab va nazoratga tayanish yetarli natija bermaydi. Asosiy vazifa tashqi talabni asta-sekin bolaning ichki ehtiyoji va ongli motiviga aylantirishdan iborat.

Shunday qilib, mehnatsevarlikni motivatsion, kognitiv, faoliyatli va emotsional-irodaviy komponentlarning o‘zaro birligi asosida namoyon bo‘ladigan integral shaxsiy sifat sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Mazkur yondashuv boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mehnatsevarlikni shakllantirish jarayonini faqat mehnat topshiriqlarini bajarish darajasi bilan emas, balki bolaning mehnatga munosabati, faoliyatni anglash darajasi, mustaqilligi, qat’iyati va natija uchun mas’uliyati bilan birgalikda baholash imkonini beradi [5].

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mehnatsevarlikning shakllanganlik holatini ilmiy jihatdan tahlil qilish uchun uning tarkibiy komponentlarini quyidagicha tizimlashtirish mumkin:

1. Motivatsion komponent.O‘quvchining mehnat va o‘quv faoliyatiga bo‘lgan qiziqishi, topshiriqni bajarishga ichki ehtiyoji, faoliyat maqsadini anglash va natijaga erishishga intilishi bilan belgilanadi.

2. Kognitiv komponent. Mehnatning inson hayotidagi ahamiyati, mehnat jarayoni va uning natijasi o‘rtasidagi bog‘liqlik, mehnat madaniyati va faoliyatni tashkil etish qoidalari haqidagi tasavvurlarni qamrab oladi.

3. Faoliyatli komponent.O‘quvchining amaliy faoliyatda ishtirok etishi, topshiriqlarni mustaqil bajarishi, faoliyatni rejalashtirishi, ish qurollari va materiallaridan oqilona foydalanishi hamda boshlangan ishni yakunlashida namoyon bo‘ladi.

4. Emotsional-irodaviy komponent. Qiyinchiliklarni yengib o‘tish, sabr-toqat, qat’iyatlilik, o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilish, muvaffaqiyatsizlikka bardosh berish va faoliyatni davom ettirish qobiliyatini ifodalaydi.

5. Refleksiv-baholovchi komponent.O‘quvchining o‘z faoliyati natijasini baholashi, yo‘l qo‘yilgan xatolarni anglash, ularni tuzatish va keyingi faoliyatini takomillashtirishga intilishini nazarda tutadi.

Mazkur komponentlarning o‘zaro uyg‘unligi mehnatsevarlikning yaxlit shaxsiy sifat sifatida shakllanishini ta’minlaydi. Masalan, o‘quvchida mehnatga qiziqish mavjud bo‘lsa-yu, biroq u qiyinchiliklarga duch kelganda topshiriqni bajarishdan voz kechsa, mehnatsevarlikning irodaviy komponenti yetarli darajada rivojlanmaganligini ko‘rsatadi. Xuddi shuningdek, o‘quvchi topshiriqni muntazam bajarsa, biroq nima uchun bajarayotganini anglamasa, uning faoliyati tashqi nazoratga asoslangan bo‘lishi mumkin. Demak, mehnatsevarlikni shakllantirishda mazkur komponentlarning birgalikdagi rivojlanishini ta’minlash zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmoni
2. Grigoreva L.G. Трудовое воспитание младших школьников в современной общеобразовательной школе.Ped.fan.dok…diss.Moskva-2004
3. Mavlonova R., Hasanboyeva O., Mavlonov K. Pedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
4. Saidahmedov N. Pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2017.
5. Sanaqulov X.R.Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning kasb-hunarga qiziqishlarini mehnat an’analari asosida tarbiyalash:Ped.fanl.nomz. …dis. Avtoref.-Toshkent,2001.-18 b.
6. Suxomlinskiy .V.A. Bolalarga jonim fido. - Konseptual, 2019.
7. Vladimirovna. S. Педагогические условия формирования трудолюбия у младших школьников.Smolensk-2009.

MUHAMMAD ALAYHISSALOM HADISLARINING YOSHLAR TARBIYASIDAGI TUTGAN O‘RNI

Razov Baxramamattdin Muxammetdinovich
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti
Qoraqalpog‘iston filiali mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22148841

Xozirgi vaktda rivojlangan mamlakatlarda ta’lim jamiyatning, bir tomondan, asosiy ishlab chikaruvchi kuchi - insonni ma’naviy-axlokiy va intellektual jixatdan yuksaltiradigan, boshka tomondan esa - insonparvar dunyokarashini shakllantirish manbai, jamiyatning insonparvarlilik darajasi kursatkichi xisoblanadigan yirik tarmogiga aylanish tendensiyasi uziga xos kurinishda namoyon bulayotgani tasodifiy bir xol emas. Mamlakat kudrati va obru-e’tibori avvalo ta’lim tizimining insonparvarlashuvi bilan belgilanishi anik-ravshan tus olmokda.

Xozirgi dunyo uta murakkab, uzaro boglik, tez uzgaruvchan, kaysi yuldan rivojlanishini oldindan aytib bulmaydigan, xavf-xatarga tula bulib bormokda. Bunday dunyoga odatdagi ulchovlar bilan yondashish mumkin emas. Sivilizatsiyaning rivojlanishi shu darajada jadal sur’at oldiki, bunda inson uzi global muammolarni bevosita xis etmasdan turib, undan urin olishga kodir bulmaydi. Ta’lim tizimi dunyoda yuz bergan uzgarishlarga moslashib ulgurmay, uziga kuyilayotgan ma’naviy-axlokiy va insonparvar talablarga javob bermay kuydi. Ta’lim tizimini bugungi kun ma’naviy-axlokiy va insonparvarlik talablariga moslashtirish olamshumul muammoga, buni tushunish esa - ta’lim tizimiga davlat, jamiyat va fukarolar munosabatining asosiy belgisiga aylandiki, bu ta’lim tizimi fakat milliy yoki siyosiy manfaatlarga xizmat kiluvchi tizimdir, degan tasavvurlarga barxam berdi. .[1]

Ta’lim, komil tarbiyaning bir juz’idir. U esa aqlni rivojlantiradi va sayqallashtiradi. Natijada u o‘z hayotida kerak bo‘ladigan ilmu ma’rifatni, ashyolar to‘g‘risidagi turli ma’lumotlarni, kasbiy mahoratini yoki kasb-hunarlarga tegishli bo‘lgan fanlarni o‘rganadi. Lekin tarbiyaga o‘xshab keng qamrovli bo‘laolmaydi. Chunki ta’lim insonni ruhiy, aqliy va jismoniy taraflarini birdek qamrab ololmaydi. Shuning uchun ham ta’lim-tarbiya doimo birga bo‘lishi talab etiladi. .[2]

Hasan Basriy aytadilar: “Kimniki odobi bo‘lmasa, uning ilmi yo‘q”. Ularning bu so‘zlari, inson qancha ilmga ega bo‘lmasin, agar unda odob bo‘lmasa o‘sha insonni ilmiga e’tibor yo‘q deganidir.

Hikmatlarda: “Odob bamisoli bir daraxt. Ilm esa undagi bir meva. Agar daraxt bo‘lmasa, meva qaerdan ham bo‘lsin”, deb aytilishi ham bejiz emasdir. Agar ahamiyat berilsa hikmatlarda avvalo tarbiya keyin ta’lim haqida so‘z boradi. Tarbiya eng avval oiladan boshlanishini hisobga olsak, inson hayotida ta’lim va tarbiya olish masalasida ota-ona mas’uldir.

Ta’lim-tarbiyaning o‘rtasida ochiq-oydin farq bor. Ta’lim, tarbiyaning bir juz’i. Tarbiya esa ta’limni o‘z ichiga oladi, aksincha emas. Demak, tarbiya o‘z-o‘zidan ta’limga nisbatan komil va keng qamrovlidir. Islomiy tarbiyaning ma’nosi esa jamiyatda har taraflama komil inson shaxsiyatini barpo qilish va albatta, bu tarbiya

ruhiy, aqliy va jismoniy taraflarni o‘z ichiga oladi. Zotan, Alloh taolo insoniyatni yer yuzini obod qilish uchun yaratgan. Demak, u o‘zining vazifalarini ado etishi uchun har taraflama komil va yetuk bo‘lishi kerak. Buning uchun esa bizning dinimiz Islomda barcha ko‘rsatma va imkoniyatlar mavjud. Eng asosiysi, inson o‘zining oldiga qo‘yilgan vazifalarni bajarish asnosida doimiy holda Allohga yuzlanib turishi tarbiyadir.

Zero, Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi va sallam: “Har biringiz boshliqsiz va har biringiz qo‘l ostidagilaringizdan so‘ralasiz”, deb marhamat qiladilar.

Farzand ko‘z ochib ko‘rdibdiki, ota-ona uning yonida, doim u bilan birgalikda. Agar ota-ona ilmli va tarbiyali bo‘lsa, bu fazilat o‘z-o‘zidan farzandga o‘tadi. Agar ota-onada tarbiya, odob bo‘lmasa, madaniyat bo‘lmasa, albatta buni farzanddan ham kutish qiyin. Shuning uchun ham ba’zi ruhshunoslar: “Sen farzandingni tarbiya qilma, o‘zingni tarbiya qil, shunda farzanding tarbiyali bo‘ladi”, deyishgan.

Insonda odob va tarbiya bo‘lmasa ta’lim olish masalasi juda qiyin. Agar ilm bo‘lsa-yu odob, tarbiya bo‘lmasa, u dunyoda eng xafvli va xatarli inson hisoblanadi. Chunki u insonlar boshiga turli kulfat va balolarni keltirishi mumkin. Shuning uchun ham dinimizda eng avvlo tarbiyaga katta e’tibor qaratiladi. Abu Hurayra roziyallohu anhudan rivoyat qilingan hadisi sharifda, Payg‘ambarimiz alayhissalom: “Men yaxshi axloqlarni kamoliga yetkazish uchun Payg‘ambar qilib yuborilganman” dedilar”, deyiladi.

Hozirda ba’zi joylarda bo‘layotgan xunrezliklar, yoshlar va ayollar tomonidan sodir bo‘layotgan jinoyatlar, to‘s-to‘polonlar bugun butun dunyoni tashvishga solyapti. Bunga sabab ularning ota-onalari farzandlarini tarbiyasi bilan mashg‘ul bo‘lmagani, ularni o‘z hollariga tashlab, e’tiborsiz qoldirganlikdandir. Misol tariqasida ommaviy madaniyatni targ‘ib qilguchi madaniyatsiz, tarbiyasiz yoshlarni olamizmi yoki bo‘lmasa turli oqimlarga a’zo bo‘lib, yot g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlayotgan, o‘z yurti va xalqiga, aqidasi-yu, o‘z mazhabiga, milliy qadriyati-yu an’analariga qarshi chiqayotgan, o‘z xalqi orasida turli nizo va bo‘htonlarni tarqatishga harakat qilayotgan yoshlarni keltiramizmi, bularning hammasi ulardagi tarbiya va odob tushunchalari yetishmasligidandir. [3]

Yana shuni aytish mumkinki, agar ota-ona o‘sha farzandlarini yoshligidanoq tarbiyasi bilan mashg‘ul bo‘lib, yaratilayotgan imkoniyat va sharoitlardan unumli foydalansa, ta’lim-tarbiyani o‘z vaqtida berganda, yoshlarimiz shunday yomon holatlarga tushib, yoshliklarini badnom qilmagan, balki o‘z yurtiga munosib, ajdodlariga haqiqiy voris bo‘lishar edilar.

Hozirgi axborot dunyosi bir-biri bilan qorishib ketgan “globallashuv” deb atalgan davrimizda farzandlarimizga yaxshini yomondan, oqni qoradan ajrata olishga o‘rgatish, avvalo ota-ona va maktabdagi ustoz pedagoglar oldida turgan eng muhim vazifadir.

Aslida, Movarounnahr hududida tarbiya masalasi azaldan qadrlanib kelingan. Unda inson xulqining go‘zalligiga targ‘ib etuvchi ko‘plab manbalar mavjud. Hadislarda tarbiya farzandning ota-onadagi haqqi bo‘lgan eng yaxshi hadya ekani e’tirof etiladi: Termiziy “Sa’iyd ibn Oss (r.a.) dan rivoyat qilgan hadisda: “Rasululloh (s.a.v.): “Hech bir ota o‘z farzandiga yaxshi odob o‘rgatishdan ortiq hadya qila olmaydi”, – dedilar. “Rasululloh (s.a.v.): “Kishi farzandini odobli etib tarbiyalashi

uning uchun har kuni yarim so’ sadaqa qilishidan yaxshiroqdir”, – deganlar”ini Termiziy va Ahmad o‘z asarlarida Jobir ibn Samura (r.a.) dan rivoyat qilganlar. Ibn Mojaning Anas ibn Molik(r.a.)dan rivoyat qilingan hadisida: “Rasululloh (s.a.v.): “Farzandlaringizni hurmatlang va ularning odobini go‘zal qiling”, – deganlar” [4].

O‘tmishda yashab o‘tgan ko‘plab mutafakkir va olimlarimiz ham ta’limda tarbiyaning ahamiyati va uning inson hayotida tutgan o‘rni haqida o‘zlarining bir qator fikrlarini yozib qoldirganlar. Jumladan, Jaloliddin Rumiy hazratlarining asarlarida ham tarbiya mavzusi qalamga olingan: “It qanchalik tuban bo‘lishiga qaramay, sultonning qo‘lida ovga borishni o‘rganadi. Otaonasidan o‘rgangan, ko‘rgan narsalarini – to‘g‘ri kelgan yomon joylarda yotib yurishni, topgan o‘limtigini yeb ketishni unutadi. Qiyg‘ir ham shunday: Sultonning tarbiyasi ostida ov san’atini o‘rganadi, o‘limtik yeyishni bas qiladi. Ko‘rinadiki, hatto parranda-yu hayvon ham yomondan yaxshini ajrata olayapti va ikkilanmasdan o‘rgatilgan yaxshini qabul etyapti. Aql va tamizda hammadan ustun bo‘lgan insonning bu xususida sustkashligi juda yomondir”,[5]. – deganlar.

Hadislarning tarbiyaviy ahamiyatini o‘rganish va o‘rgatish alohida mahorat bilim ijodkorlik talab etadi

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Asqarova O ‘. M., Hayitboev M., Nishonov M. S. Pedagogika. Toshkent. 2008. – B 76.

2.Mavlonova R., Vohidova N., Rahmonqulova N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. Toshkent. 2010. – B 64.

3.Mavlonova R., Vohidova N., Rahmonqulova N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. Toshkent. 2010. – B 100.

4.J. Rumiy. Ichingdagi ichingdadur. – T.: 2016. Yangi Asr Avlodi, 272. – B 75

5.Zunnunov A. Pedagogika tarixi. Toshkent. 2001. – B 41.

PEDAGOGIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH — KASBIY-PEDAGOGIK ZARURAT

Umirova Nurjamal Jarkurganovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22664766

Annotatsiya: Mazkur maqolada pedagogik kompetentlikning mazmun-mohiyati, tarkibiy qismlari hamda bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligidagi o‘rni ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilingan. Pedagogik kompetentlikni rivojlantirishning nazariy bilim va amaliyot uyg‘unligi, raqamli pedagogika, pedagogik-psixologik tayyorgarlik, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, metodik kompetentlik va refleksiya bilan bog‘liq ustuvor yo‘nalishlari yoritilgan. Shuningdek, pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya tushunchalarining kompetentlikni rivojlantirishdagi ahamiyati asoslangan. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorligini oshirish uchun amaliy mashg‘ulotlar, pedagogik vaziyatlar tahlili, raqamli vositalar, individual rivojlanish dasturi va refleksiv baholashdan tizimli foydalanish zarurligi ko‘rsatib berilgan. Pedagogik kompetentlikni uzluksiz rivojlantirish ta’lim sifati, o‘qituvchining kasbiy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta’minlovchi kasbiy-pedagogik zarurat ekanligi xulosalangan.

Kalit so‘zlar: kompetensiya, pedagogik kompetentlik, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik mahorat, pedagogik texnologiya, raqamli pedagogika, metodik kompetentlik, refleksiya, individual yondashuv, professionallik.

Yangi O‘zbekistonda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, mehnat bozori talablariga javob beradigan yuqori malakali va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. “O‘zbekiston — 2030” strategiyasida ta’lim sifatini oshirish, pedagoglarning kasbiy salohiyatini mustahkamlash va zamonaviy ta’lim texnologiyalarini keng joriy etishga alohida e’tibor qaratilgan [1]. Mazkur vazifalarning samarali amalga oshirilishi, avvalo, pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligiga bog‘liq.

Oliy ta’lim muassasasini tamomlagan bo‘lajak o‘qituvchi o‘z fanini puxta bilish bilan birga, ta’lim jarayonini mustaqil loyihalash, tashkil etish, boshqarish va baholashga tayyor bo‘lishi kerak. Biroq nazariy bilimning o‘zi pedagogik faoliyatda barqaror natijaga erishish uchun yetarli emas. Yosh mutaxassis real pedagogik muhitga kirganida o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatish, darsni individual ehtiyojlarga moslashtirish, murakkab vaziyatlarda maqbul qaror qabul qilish, zamonaviy texnologiyalardan maqsadli foydalanish hamda o‘z faoliyatini tahlil qilish kabi vazifalarga duch keladi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik kompetentlikni oliy ta’lim jarayonidayoq izchil rivojlantirish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi pedagogik kompetentlikning mazmuni va tuzilishini aniqlashtirish, uni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash hamda bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashdagi amaliy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

“Kompetensiya” muayyan faoliyatni bajarish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka, tajriba va shaxsiy sifatlar majmuasini anglatadi. “Kompetentlik” esa ushbu imkoniyatlarni aniq vaziyatda maqsadga muvofiq va samarali qo‘llay olish qobiliyatini ifodalaydi. Demak, pedagogik kompetentlik o‘qituvchining faqat bilimdonligi emas, balki mavjud bilim va tajribani pedagogik vaziyat talablariga mos ravishda ishga sola olish darajasidir.

Psixologik-pedagogik nuqtayi nazardan pedagogik kompetentlik o‘qituvchining murakkab yoki noan’anaviy vaziyatlarda o‘z xatti-harakatini boshqara olishi, samarali muloqot strategiyasini tanlashi, ziddiyatlarning oldini olishi yoki ularni konstruktiv hal etishi, kutilmagan holatlarda ijodiy yechim topishi va faoliyatini o‘zgaruvchan sharoitga moslashtira olishini qamrab oladi. Shu bois pedagogik kompetentlik bilim, amaliy harakat, qadriyat, motivatsiya va refleksiyaning o‘zaro bog‘langan tizimi sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogga xos kasbiy kompetentlik tarkibida quyidagi o‘zaro aloqador komponentlarni ajratish mumkin:

- **maxsus-predmetli kompetentlik** — o‘qitiladigan fan mazmunini, uning ilmiy asoslari va rivojlanish tendensiyalarini puxta bilish;
- **metodik-didaktik kompetentlik** — ta’lim maqsadini belgilash, mazmun, metod, vosita va baholash usullarini to‘g‘ri tanlash hamda darsni loyihalash;
- **psixologik-pedagogik kompetentlik** — o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlash va sog‘lom pedagogik muhit yaratish;
- **kommunikativ kompetentlik** — o‘quvchi, ota-ona va hamkasblar bilan ochiq, madaniyatli hamda hamkorlikka asoslangan muloqotni yo‘lga qo‘yish;
- **raqamli kompetentlik** — raqamli platformalar, elektron resurslar va axborot-kommunikatsiya vositalaridan pedagogik maqsadga muvofiq, xavfsiz va mas’uliyatli foydalanish;
- **innovatsion-kreativ kompetentlik** — yangi pedagogik g‘oyalarni ishlab chiqish, ilg‘or tajribani moslashtirish va muammolarga noodatiy yechim taklif etish;
- **refleksiv kompetentlik** — o‘z faoliyatini tahlil qilish, natijalarni xolis baholash, kamchiliklarni aniqlash va kasbiy rivojlanish yo‘lini rejalashtirish.

A.K. Markova, N.A. Muslimov va boshqa tadqiqotchilarning qarashlarida pedagogning kasbiy kompetentligi ta’lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish, kasbiy vazifalarni mustaqil bajarish va o‘zini uzluksiz rivojlantirish imkonini beruvchi integrativ sifat sifatida talqin etiladi [4]. Ushbu yondashuv pedagogik kompetentlikning alohida ko‘nikmalar yig‘indisi emasligini, balki kasbiy faoliyatning barcha tomonlarini birlashtiruvchi yaxlit tuzilma ekanligini ko‘rsatadi.

Pedagogik kompetentlikni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari

Bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik kompetentligini rivojlantirish bir martalik tadbir emas, balki maqsadli, bosqichma-bosqich va uzluksiz jarayondir. Ushbu jarayon quyidagi yo‘nalishlarda tashkil etilganda samarali natija beradi.

Nazariy tayyorgarlik pedagogik faoliyatning ilmiy asosini yaratadi, amaliyot esa bilimning real vaziyatda qanday ishlashini ko‘rsatadi. Shuning uchun pedagogika yo‘nalishidagi ta’lim dasturlarida ma’ruza va seminarlar pedagogik amaliyot, mikrodars, keys, kuzatish, loyiha hamda muammoli vaziyatlar tahlili bilan uzviy

bog‘lanishi zarur. Talaba nazariy qoidani tayyor shaklda takrorlash bilan cheklanmay, undan darsni rejalashtirish, muammoni aniqlash va asoslangan pedagogik qaror qabul qilishda foydalana olishi lozim.

Raqamli transformatsiya o‘qituvchining kasbiy vazifalarini kengaytirmoqda. Zamonaviy pedagog elektron ta’lim resursini tanlash, raqamli topshiriq yaratish, masofaviy yoki aralash ta’limni tashkil etish, o‘quv natijalarini elektron vositalar yordamida kuzatish hamda axborotning ishonchliligini baholash ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak. Bunda texnologiya maqsad emas, balki ta’lim maqsadiga erishish vositasi ekanligi asosiy mezon bo‘lib qoladi. Raqamli vositani tanlashda uning pedagogik vazifaga mosligi, foydalanish qulayligi, xavfsizligi va o‘quvchi faolligiga ta’siri hisobga olinishi lozim.

Ta’lim jarayoni o‘qituvchi va o‘quvchining hamkorlikdagi faoliyatiga asoslanadi. Shu sababli bo‘lajak pedagog o‘quvchilarning yosh, individual va psixologik xususiyatlarini tushunishi, ularni tinglay olishi, rag‘batlantirishi va sinfdagi munosabatlarni adolatli boshqarishi kerak. Kasbiy dialog, rolli pedagogik vaziyat, guruhiy muhokama va konfliktli holatlarni tahlil qilish kabi usullar kommunikativ hamda ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘quvchilarning qiziqishi, tayyorgarlik darajasi, o‘rganish sur’ati va ehtiyoji turlicha bo‘ladi. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim o‘quvchini pedagogik jarayonning faol subyekti sifatida qabul qilishni talab etadi. O‘qituvchi differensial topshiriqlar, individual maslahat, tanlov imkoniyati, loyiha faoliyati va rivojlantiruvchi baholash orqali har bir o‘quvchining imkoniyatini yuzaga chiqarishi mumkin. Mazkur yondashuv o‘zlashtirish natijalarini yaxshilash bilan birga, mustaqillik, mas’uliyat va ijodiy fikrlashni ham rivojlantiradi.

Metodik kompetentlik o‘qituvchining o‘quv maqsadi, mazmun, metod, vosita va baholash o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlay olishida namoyon bo‘ladi. Refleksiya esa amalga oshirilgan faoliyatning kuchli va zaif tomonlarini anglash, natijalarni sabablar bilan bog‘lash va keyingi faoliyatni takomillashtirish imkonini beradi. Refleksiv kundalik, o‘zaro dars kuzatuvi, portfolio, o‘zini o‘zi baholash varaqasi va mentor fikri talabaning kasbiy o‘sishini kuzatishga yordam beradi. “Individual rivojlanish dasturi”da esa shakllangan kompetensiyalar, rivojlantirilishi lozim bo‘lgan jihatlar, aniq maqsadlar va kutilayotgan natijalar qayd etilishi maqsadga muvofiq [4].

Pedagogik kompetentlik pedagogik mahorat bilan uzviy aloqador. Pedagogik mahorat o‘qituvchining bilim, qobiliyat, tajriba va shaxsiy fazilatlarini ta’lim-tarbiya jarayonida yuqori natijaga yo‘naltira olish darajasini anglatadi. N.V. Kuzmina va N.V. Kuxarev pedagogik mahoratni belgilangan vaqt ichida maqbul natijaga erishish imkonini beruvchi pedagogik faoliyatning yuqori darajasi sifatida izohlaydi. N.N. Azizxo‘jayeva esa uni pedagogik jarayonni bilish, tashkil etish va harakatga keltirishni ta’minlovchi shaxsiy sifatlar sintezi deb ta’riflaydi [3]. A. Xoliqovning fikricha, pedagogik mahorat o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy fazilatlarini birlashtirib, ta’lim-tarbiyaviy faoliyatda yuqori natijaga erishish hamda kasbiy kamolotni davom ettirish imkonini beradi [6].

Mazkur ta’riflar pedagogik mahoratning kompetentlikka tayangan holda faoliyat jarayonida namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Kompetentlik o‘qituvchining kasbiy vazifani samarali bajarishga tayyorligi va qobiliyatini ifodalasa, mahorat ushbu

qobiliyatning tajriba, ijodkorlik va barqaror yuqori natija darajasiga ko‘tarilgan ko‘rinishidir.

Pedagogik texnologiya ham kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning muhim tarkibiy qismidir. U ta’lim maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari, ishtirokchilar faoliyati va baholash jarayonining oldindan loyihalashtirilgan, izchil hamda boshqariladigan tizimini anglatadi. B.T. Lixachev pedagogik texnologiyani o‘qitish va tarbiyalash shakllari, metodlari, usullari hamda vositalarining maxsus majmuasi sifatida izohlaydi. V.M. Monaxov uni o‘qituvchi va talaba uchun zarur sharoitlarni yaratgan holda o‘quv jarayonini loyihalash, tashkil etish va o‘tkazishning puxta o‘ylangan modeli deb hisoblaydi. M.V. Klarin ta’rifida esa pedagogik texnologiyaning maqsadga erishishga xizmat qiluvchi imkoniyatlar, vositalar va harakatlar tizimi ekanligi ta’kidlanadi [3].

Ushbu qarashlardan kelib chiqib, pedagogik texnologiyaning samaradorligi faqat yangi metod yoki texnik vositadan foydalanish bilan belgilanmaydi. Uning natijadorligi maqsadning aniqligi, jarayonning mantiqiy ketma-ketligi, o‘quvchi xususiyatlariga moslashuvchanligi, muntazam teskari aloqa va natijalarni xolis baholash bilan ta’minlanadi. Shuning uchun bo‘lajak o‘qituvchi pedagogik texnologiyani tayyor qolip sifatida emas, balki muayyan sharoit va ehtiyojga moslashtiriladigan tizim sifatida o‘zlashtirishi zarur.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda pedagogik kompetentlikni samarali rivojlantirish uchun o‘quv jarayonini quyidagi mantiqiy ketma-ketlikda tashkil etish maqsadga muvofiq: diagnostika, maqsadni belgilash, nazariy tayyorgarlik, amaliy faoliyat, refleksiv baholash va korreksiya. Dastlab talabaning mavjud bilim, ko‘nikma va kasbiy ehtiyojlari aniqlanadi. Shundan so‘ng individual va guruhiy rivojlanish maqsadlari belgilanib, nazariy mazmun amaliy topshiriqlar bilan boyitiladi. Mikrodars, pedagogik keys, loyiha, simulyatsiya, raqamli topshiriq va pedagogik amaliyot orqali egallangan bilim faoliyatga ko‘chiriladi. Yakunda talaba o‘z natijasini tahlil qiladi, ekspert yoki mentor fikrini oladi hamda keyingi rivojlanish vazifalarini belgilaydi.

Mazkur mexanizmda baholash faqat yakuniy natijani qayd etuvchi vosita bo‘lib qolmasligi kerak. Diagnostik va formativ baholash talabaning rivojlanish dinamikasini ko‘rsatishi, aniq teskari aloqa berishi va kamchiliklarni o‘z vaqtida bartaraf etishga yo‘naltirishi lozim. Kompetentlik darajasini baholashda test bilan bir qatorda amaliy topshiriq, dars ishlanmasi, portfolio, pedagogik vaziyat yechimi, kuzatuv va o‘zini o‘zi baholash natijalaridan kompleks foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, pedagogik kompetentlik o‘qituvchining kasbiy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, qadriyatlari, shaxsiy sifatlari va refleksiv tajribasini birlashtiruvchi yaxlit kasbiy xususiyatdir. Uning rivojlanganligi pedagogga ta’lim jarayonini ilmiy asosda loyihalash, o‘quvchilar bilan samarali hamkorlik qilish, zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarni maqsadga muvofiq qo‘llash, murakkab vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish hamda o‘z faoliyatini muntazam takomillashtirish imkonini beradi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik kompetentligini rivojlantirish uchun nazariya va amaliyot uyg‘unligini ta’minlash, pedagogik amaliyot mazmunini real kasbiy vaziyatlar bilan boyitish, shaxsga yo‘naltirilgan hamda raqamli ta’lim imkoniyatlaridan foydalanish, refleksiv baholash va individual rivojlanish dasturlarini

joriy etish zarur. Bu jarayon oliy ta'lim muassasasi, amaliyot bazasi, mentor va talabaning hamkorligiga tayangan holda uzluksiz tashkil etilishi kerak.

Shunday qilib, pedagogik kompetentlikni rivojlantirish ta'lim sifatini oshirish, pedagogning kasbiy barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlash hamda jamiyat ehtiyojlariga mos o'qituvchi shaxsini shakllantirishga xizmat qiluvchi obyektiv kasbiy-pedagogik zaruratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF–158-son "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
3. Azizxo'jayeva N.N. *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. — Toshkent, 2002.
4. Xodjayev B.X. *Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti*. — Toshkent, 2017.
5. Xoliqov A. *Pedagogik mahorat*. — Toshkent: Iqtisod-moliya, 2011.
6. Raxmanova M.Q. Individual o'qitish texnologiyasi asosida o'quvchilar faolligini rivojlantirish // *Mug'allim həm yzliksiz bilimlendirio'*. — 2023. — № 6/3. — B. 246–252.
7. Rakhmanova M. Scientific and pedagogical bases of preparing students for the development of social activity in the process of professional pedagogical education. — B. 283–287.
8. Raxmanova M.Q. Kasbiy ta'lim jarayonida talabalar ijtimoiy kompetentligini rivojlantirishda interfaol ta'limning nazariy-amaliy jihatlari // *Mug'allim həm yzliksiz bilimlendirio'*. — 2022. — № 3/3. — B. 30–34.
9. Raxmanova M.Q. Pedagogik texnologiyalar asosida talabalar ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish // *Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari*: xalqaro ilmiy-texnik anjuman materiallari. — Jizzax: O'zMU Jizzax filiali, 2022. — B. 583–586.
10. Umirova N.J. O'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish omillari // *Fan va texnika mazmunini takomillashtirishda xorijiy tajribalardan foydalanish: muammo va yechimlar*. — Jizzax, 2021. — B. 336–338.
11. Umirova N.J. Bo'lajak pedagoglarda kasbiy kompetentlikni shakllantirish // *Pedagogik ta'lim: innovatsion g'oyalar va texnologiyalarning ilmiy-nazariy asoslarini yaratish va uni amaliyotga joriy etish*. — Jizzax, 2023.
12. Umirova N.J. O'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarning rivojlanganligini baholash ko'rsatkichlari // *Western European Journal of Modern Experiments and Scientific Methods*. — 2024. — B. 105–109.
13. Umirova N.J. Individual yondashuv asosida bo'lajak maktab o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasi // *Mug'allim həm yzliksiz bilimlendirio'*. — 2024. — № 5/2. — B. 101–104.
14. Umirova N.J. O'qituvchining kompetentligi va o'quvchi kompetensiyasini rivojlantirish // *Yevroosiyo ilmiy tadqiqotlar jurnali*. — 2024. — B. 324–325.

O‘QUVCHILARNING KOGNITIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA METAKOGNITIV STRATEGIYALARNING O‘RNI

Bekchanova Sabohat Matrasulovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22664768

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘quvchilarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishda metakognitiv strategiyalarning pedagogik imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Bilish faoliyatini rejalashtirish, tushunish jarayonini kuzatish, qo‘llanilgan usullarni baholash va zarur o‘zgartirishlar kiritishning o‘quv mustaqilligi bilan aloqasi yoritiladi. Metakognitiv strategiyalarni dars jarayoniga kiritish uchun ovoz chiqarib fikrlash, o‘ziga savol berish, refleksiv yozuv va mezon asosida o‘zini baholash usullari tavsiya etiladi. Bo‘lajak o‘qituvchilarni ushbu usullardan foydalanishga tayyorlash hamda o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish masalalari ko‘rib chiqiladi. Maqolada keltirilgan metodik takliflar empirik natijalar sifatida emas, pedagogik amaliyotda sinab ko‘rilishi lozim bo‘lgan nazariy tavsiyalar sifatida taqdim etiladi.

Kalit so‘zlar: kognitiv kompetensiya, metakognitsiya, o‘quv strategiyalari, refleksiya, mustaqil fikrlash, o‘zini baholash, bilish faoliyati, pedagogik yordam.

Kirish

Zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biri o‘quvchining bilimlarni o‘zlashtirishi bilan bir qatorda, ulardan yangi vaziyatlarda ongli foydalanishini ta’minlashdir. Axborotni eslab qolish, uning mazmunini tushunish, dalillarni taqqoslash, muammoga mos yechim tanlash va qarorini asoslash o‘zaro bog‘liq bilish harakatlarini tashkil etadi. Biroq o‘quvchi topshiriqni bajara olgan taqdirda ham, muvaffaqiyatga qanday erishganini yoki qiyinchilikning sababini har doim tushuntira olmaydi. Bu holat ta’lim jarayonida bilish faoliyatining mazmuni bilan birga uni boshqarish usullarini ham o‘rgatish zarurligini ko‘rsatadi. Metakognitiv strategiyalar aynan shu ehtiyojga javob berib, o‘quvchining o‘z fikrlash jarayonini anglashiga xizmat qiladi.

O‘zbekiston umumta’lim maktablari uchun o‘qituvchi tayyorlaydigan pedagogika oliygohlarida mazkur masala nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Bo‘lajak pedagog o‘quvchiga tayyor tushuntirish berishdan tashqari, uning qanday o‘rganayotganini kuzatish va mustaqil harakatini qo‘llab-quvvatlashni ham bilishi lozim. Buning uchun rejalashtirish, o‘zini tekshirish va refleksiyani alohida mashg‘ulot sifatida emas, fan mazmuniga singdirilgan faoliyat sifatida tashkil etish muhimdir. Ushbu maqolaning maqsadi metakognitiv strategiyalarning kognitiv kompetensiyalar bilan aloqasini ochib berish hamda ularni dars jarayonida qo‘llashga doir metodik tavsiyalarni asoslashdan iborat. Tahlil nazariy xarakterga ega bo‘lib, unda pedagogik va psixologik qarashlarni umumlashtirish hamda o‘quv vaziyatlarini metodik talqin qilish usullaridan foydalaniladi.

Asosiy qism

Kognitiv kompetensiya mazkur maqolada axborotni idrok etish, qayta ishlash, tahlil qilish, umumlashtirish va muammoni hal etishda bilimlardan maqsadga muvofiq

foydalanish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Metakognitsiya esa o‘quvchining ushbu jarayonlar haqidagi bilimi va ularni kuzatishi bilan bog‘liq. J. H. Flavell metakognitiv bilim, metakognitiv kechinmalar, vazifalar va strategiyalarning o‘zaro aloqasini tushuntirgan. Mazkur qarash bilish harakatini bajarish bilan uning borishini anglash o‘rtasidagi farqni aniqlashtirishga yordam beradi. Masalan, matndagi asosiy fikrni ajratish kognitiv harakat bo‘lsa, o‘z tushunishini tekshirish maqsadida matnga qaytish metakognitiv vazifani bajaradi. Demak, usulning metakognitiv xususiyati uning qanday maqsadda qo‘llanayotganiga ham bog‘liq. Flavell, 1979

Metakognitiv faoliyatni darsda rejalashtirish, kuzatish va baholashning o‘zaro bog‘langan jarayoni sifatida tashkil etish mumkin. Rejalashtirishda o‘quvchi vazifaning maqsadini aniqlaydi, mavjud bilimlarini esga tushiradi va kerakli usulni tanlaydi. O‘qituvchi topshiriqdan oldin kutilayotgan natijani sodda ifodalashni, bajarish yo‘lini taxmin qilishni va zarur manbalarni belgilashni taklif etishi mumkin. Masalan, tarixiy matnni o‘rganayotgan o‘quvchi voqealar ketma-ketligini tiklash uchun vaqt jadvalini, sabablarni taqqoslash uchun esa taqqoslash jadvalini tanlaydi. Bu yerda muhim jihat jadvalning mavjudligi emas, tanlangan vositaning maqsadga mosligini izohlashdir. Reja o‘zgarmas ko‘rsatma bo‘lmasligi, faoliyat davomida aniqlangan ehtiyojlarga qarab yangilanishi kerak.

Kuzatish jarayonida o‘quvchi tushunish darajasini va qo‘llayotgan usulining foydaliligini tekshiradi. Bunda o‘ziga savol berish strategiyasi qulay metodik vosita bo‘la oladi. O‘quvchi fikrini qaysi dalil tasdiqlayotganini, qaysi tushuncha noaniqligicha qolayotganini va qayta ko‘rib chiqilishi kerak bo‘lgan bosqichni aniqlaydi. Matematika darsida bu hisoblash natijasining masala shartiga mosligini tekshirishda, ona tili darsida esa yozilgan fikrning izchilligini baholashda namoyon bo‘ladi. Biroq har bir kichik harakatdan keyin majburiy izoh talab qilish o‘quvchini ortiqcha chalg‘itishi mumkin. Shuning uchun tekshiruv nuqtalari topshiriqning murakkabligi, o‘quvchining tajribasi va dars vaqtiga mos tanlanishi maqsadga muvofiq.

Ovoz chiqarib fikrlash metakognitiv strategiyani namoyish etishning amaliy usullaridan biridir. O‘qituvchi vazifani bajarish davomida nimaga e’tibor qaratayotganini, muayyan usulni nima sababdan tanlaganini va xatosini qanday aniqlaganini qisqa izohlaydi. Keyinchalik o‘quvchilar o‘xshash vazifani juftlikda bajarib, qarorlarini bir-biriga tushuntiradi. Masalan, tabiiy fanlar darsida tajriba natijasini talqin qilayotgan pedagog kuzatilgan dalil bilan o‘z taxminini alohida ko‘rsatishi mumkin. Bunday namoyish asosida o‘quvchiga dalil, taxmin va tekshirish usulini ajratish topshiriladi. Yordam asta-sekin kamaytirilib, usulni mustaqil tanlash mas’uliyati o‘quvchiga beriladi. Ushbu ketma-ketlik tayyor namunani takrorlashdan ongli qo‘llashga o‘tishni ko‘zda tutadi.

Faoliyat yakunidagi refleksiya natijani qayd etishdan kengroq mazmunga ega bo‘lishi kerak. O‘quvchi qaysi usul yordam berganini, qaysi bosqichda qiynalganini va keyingi vazifada nimani o‘zgartirishini yozma yoki og‘zaki ifodalaydi. Qisqa refleksiv kundalikda bajarilgan ishning tafsilotlarini qayta bayon qilish o‘rniga bitta muhim qaror va uning oqibatini tahlil qilish yetarli bo‘lishi mumkin. O‘zini baholash esa oldindan tushunarli mezonlarga tayanishi lozim. Dalilning ishonchliligi, yechimning mantiqiyligi va tekshirish usulining mosligi shunday mezonlar sifatida tanlanishi

mumkin. O‘quvchining o‘z bahosi o‘qituvchi mulohazasi bilan taqqoslanganda, farqning sababi muhokama qilinadi. Shu tariqa baholash keyingi o‘quv harakatini belgilashga xizmat qiladi.

Mazkur tavsiyalarni pedagogik va psixologik tayyorgarlik bilan bog‘lash zarur. B. X. Xodjayevning umumiy pedagogikaga oid darsligi ta’lim jarayonini nazariy va amaliy jihatdan o‘rganish uchun mahalliy manba hisoblanadi. E. G‘oziyevning umumiy psixologiyaga oid asari esa bilish jarayonlarini psixologik nuqtayi nazardan o‘rganishga xizmat qiladi. Ushbu adabiyotlardan metakognitiv strategiyalarning samaradorligini bevosita tasdiqlovchi tajriba sifatida emas, pedagogik vaziyatni tahlil qilish uchun umumiy tayanch sifatida foydalanish o‘rinlidir. Shuningdek, pedagogik texnologiyalar hamda pedagogik kompetentlikka oid mahalliy qo‘llanmalarni bo‘lajak o‘qituvchining mashg‘ulotni loyihalash va o‘z faoliyatini tahlil qilish vazifalari bilan bog‘lash mumkin.

Pedagogika oliygohlarida metakognitiv tayyorgarlikni mikroo‘qitish mashg‘ulotlariga kiritish tavsiya etiladi. Talaba qisqa dars parchasini loyihalab, unda o‘quvchi qachon reja tuzishi, qayerda o‘zini tekshirishi va qanday refleksiya qilishi mumkinligini belgilaydi. Kuzatuvchi talabalar savollarning aniqligi, yordamning yetarliligi va mustaqil fikrlash uchun ajratilgan imkoniyatni muhokama qiladi. Pedagogik amaliyot davomida esa ushbu reja sinf sharoitiga moslashtiriladi. Boshlang‘ich sinflarda rasmli eslatmalar va sodda savollar, yuqori sinflarda esa dalillarni baholash hamda muqobil strategiyalarni taqqoslash topshiriqlari qo‘llanishi mumkin. Bunday moslashtirishda yosh bilan bir qatorda o‘quvchining til imkoniyatlari, oldingi tajribasi va topshiriqni tushunishi ham hisobga olinadi.

Metakognitiv rivojlanishni faqat o‘quvchining o‘zi haqidagi ijobiy fikrlari bilan baholash yetarli emas. Tavsiya etilayotgan yondashuvda uning rejasi, ish jarayonidagi tuzatishlari, tanlovini asoslash qobiliyati va yangi topshiriqda strategiyadan foydalanishi birgalikda kuzatiladi. O‘quvchining fikrini ravon bayon eta olmasligi uning o‘z faoliyatini umuman boshqarmasligini anglatmaydi; shu sababli yozuv, suhbat va amaliy harakatdan olingan dalillar taqqoslanishi kerak. Kelgusidagi tajriba-sinovlarda fan mazmuni, o‘qituvchi yordami va boshlang‘ich tayyorgarlik darajasini hisobga olish zarur. Bu shartlar metakognitiv strategiyalarning kognitiv kompetensiyalarga qo‘shgan hissasini boshqa omillardan ehtiyotkorlik bilan ajratishga imkon beradi.

Xulosa

Metakognitiv strategiyalar o‘quvchining bilish faoliyatini ongli tashkil etishi uchun metodik imkoniyat yaratadi. Rejalashtirish maqsad va vositalarni muvofiqlashtirishga, kuzatish tushunishdagi qiyinchiliklarni aniqlashga, refleksiya esa keyingi harakatni takomillashtirishga yo‘naltiriladi. Mazkur jarayonlar fan mazmunidan ajratilmagan holda qo‘llanganda, o‘quvchi o‘z qarorini asoslash, xatoni tahlil qilish va vaziyatga mos usul tanlashga mashq qiladi. Biroq strategiyaning nomini bilish yoki refleksiya varag‘ini to‘ldirishning o‘zi kognitiv kompetensiya rivojlanganini ko‘rsatmaydi. Asosiy mezon o‘quvchining yangi vazifada tegishli usulni mustaqil va maqsadga muvofiq qo‘llay olishidir.

Pedagogika oliygohlari uchun ustuvor vazifa bo‘lajak o‘qituvchini metakognitiv faoliyatni namoyish etish, uni kuzatish va yordamni bosqichma-bosqich kamaytirishga

tayyorlashdan iborat. Bunda mikroo‘qitish, dars tahlili va pedagogik amaliyotni o‘zaro bog‘lash tavsiya etiladi. Sinfda xatolarni muhokama qilishga imkon beradigan hurmatli muhit, tushunarli baholash mezonlari va yoshga mos topshiriqlar zarur. Maqolada taklif etilgan yondashuv nazariy-metodik xarakterga ega bo‘lib, uning samaradorligini aniqlash uchun muntazam kuzatuv va tajriba-sinov talab qilinadi. Keyingi tadqiqotlarda strategiyalarning turli fanlar, yosh guruhlari va tayyorgarlik darajalaridagi natijalarini taqqoslash, shuningdek, o‘zlashtirilgan usullarning yangi vaziyatlarga ko‘chishini tekshirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xodjayev B. X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: Sano-standart, 2017. Elektron katalog.

2. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive–developmental inquiry. American Psychologist, 1979, 34(10), 906–911. Maqola.

3. G‘oziyev E. G‘. Umumiy psixologiya. Toshkent, 2010. Bibliografik ma’lumot keltirilgan universitet manbasi.

4. Tolipov O‘. Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. Toshkent: Fan, 2006. Bibliografik ma’lumot keltirilgan universitet manbasi.

5. Muslimov N. A., Usmonboyeva M. H., Sayfurov D. M., To‘rayev A. B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. Toshkent, 2015. Elektron manba.

5–7-SINF O‘QUVCHILARIDA BASKETBOL KO‘NIKMALARINI HARAKATLI O‘YINLAR ORQALI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Axmadjonova Dilnoza Murod qizi
O’zbekiston Respublikasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22709919

Annotatsiya. Mazkur maqolada 5–7-sinf o‘quvchilarida basketbolning dastlabki texnik va taktik ko‘nikmalarini harakatli o‘yinlar yordamida shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritiladi. To‘pni olib yurish, uzatish, ilib olish, savatga tashlash hamda bo‘sh joyga chiqishni o‘rgatishga yo‘naltirilgan o‘yin topshiriqlari tavsiya etiladi. Mashg‘ulotlarni o‘quvchilarning yoshi, tayyorgarligi va maktabning moddiy sharoitlariga moslashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi. O‘yinlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish, yuklamani boshqarish, xavfsizlikni ta’minlash va individual rivojlanishni baholashga alohida e’tibor qaratiladi. Maqola nazariy-uslubiy xususiyatga ega bo‘lib, pedagogika oliy ta’lim muassasalarining jismoniy madaniyat yo‘nalishi talabalari hamda maktab jismoniy tarbiya o‘qituvchilariga mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: basketbol, harakatli o‘yinlar, jismoniy tarbiya, texnik ko‘nikma, taktik fikrlash, koordinatsiya, to‘pni olib yurish, uzatish, savatga tashlash, differensial yondashuv, pedagogik kuzatuv.

Kirish. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari o‘quvchilarning harakat tajribasini boyitish, jamoada hamkorlik qilish va jismoniy faollikka barqaror qiziqish uyg‘otishda muhim o‘rin tutadi. Basketbol ushbu vazifalarni bir mashg‘ulot doirasida uyg‘unlashtirish imkonini beradigan sport o‘yinidir. Unda yugurish, to‘xtash, burilish, sakrash va to‘p bilan bajariladigan harakatlar o‘zgaruvchan vaziyatlarda qo‘llanadi. Shu sababli basketbolni o‘rgatish alohida texnik elementlarni takrorlash bilan cheklanmasligi, o‘quvchini vaziyatni kuzatish va maqsadga muvofiq qaror qabul qilishga ham tayyorlashi kerak.

Beshinchi, oltinchi va yettinchi sinflarda o‘quvchilarning harakat tayyorgarligi, o‘ziga ishonchi hamda sport tajribasi turlicha bo‘ladi. Bir xil murakkablikdagi topshiriq ayrim bolalar uchun juda oson, boshqalari uchun esa bajarilishi qiyin bo‘lishi mumkin. Harakatli o‘yinlar qoidalar, masofa, tezlik va ishtirokchilar sonini o‘zgartirish orqali bunday farqlarni hisobga olishga imkon beradi. O‘zbekiston maktablarida sport jihozlari va maydon imkoniyatlari turlicha ekanini e’tiborga olganda, sodda tashkil etiladigan o‘yin topshiriqlarining amaliy ahamiyati yanada ortadi.

Maqolaning maqsadi 5–7-sinf o‘quvchilariga basketbol ko‘nikmalarini o‘rgatishda harakatli o‘yinlardan foydalanishning izchil usullarini tavsiflashdir. Taklif etilayotgan yondashuv o‘qituvchining namoyishi, qisqa texnik mashq, maqsadli o‘yin va yakuniy tahlil o‘rtasidagi bog‘liqlikka asoslanadi.

Asosiy qism. Basketbol ko‘nikmalarini shakllantirishda har bir harakatli o‘yin aniq o‘quv vazifasiga xizmat qilishi lozim. Mashg‘ulot oldidan o‘qituvchi qaysi harakat o‘rgatilishini, uni bajarishning asosiy belgilarini va kuzatiladigan natijani belgilaydi. Masalan, to‘pni olib yurishda asosiy vazifa faqat belgilangan masofani tez bosib o‘tish emas, balki to‘pni boshqarish bilan birga oldindagi vaziyatni ko‘ra olishdir. Shu maqsadda o‘yin shartiga rangli belgini aniqlash yoki sherigining

ishorasiga javob berish kiritilishi mumkin. Texnik harakat avval sodda sharoitda tushuntiriladi, keyin esa o‘yin ichida qo‘llanadi.

Dastlabki mashg‘ulotda o‘quvchilarning mavjud tayyorgarligini qisqa kuzatuv orqali aniqlash tavsiya etiladi. O‘qituvchi ularning to‘pni tutishi, joyida va harakatda olib yurishi, sherigiga uzatishi hamda yaqin masofadan savatga tashlashini kuzatadi. Bu kuzatuv bolalarni doimiy kuchli va kuchsiz guruhlarga ajratish uchun emas, topshiriqlarni moslashtirish uchun xizmat qiladi. Beshinchi sinfda sodda harakatlar va to‘pga moslashish ustuvor bo‘lishi mumkin. Oltinchi sinfda harakatlar ketma-ketligi, yettinchi sinfda esa raqib qarshiligida tanlov qilish murakkablashtiriladi. Biroq sinf darajasi o‘quvchining individual tayyorgarligini almashtiradigan yagona mezon bo‘la olmaydi.

To‘pni olib yurishni o‘rgatish uchun “Rangli darvozalar” deb nomlangan topshiriqni tashkil etish mumkin. Maydonning turli joylariga juft konuslar qo‘yilib, ular shartli darvozalarni hosil qiladi. O‘quvchilar to‘pni olib yurib, o‘qituvchi ko‘rsatgan rangdagi darvozadan o‘tadilar. Dastlab harakat erkin tezlikda bajariladi, keyinchalik yo‘nalishni almashtirish va ikkinchi qo‘ldan foydalanish sharti qo‘shiladi. Baholashda darvozadan o‘tish soni bilan birga to‘pni yo‘qotmaslik, boshni ko‘tarib kuzatish va boshqa ishtirokchilarga yo‘l berish hisobga olinadi. Darvozalar orasidagi masofa to‘qnashuvga yo‘l qo‘ymaydigan qilib tanlanadi.

To‘p uzatish va ilib olishni rivojlantirishda “Uzat va joy almash” o‘yini qo‘llanishi mumkin. Uch yoki to‘rt o‘quvchi belgilangan hududda joylashadi. To‘pni uzatgan ishtirokchi bo‘sh belgiga ko‘chadi, qolganlar esa yangi joylashuvga moslashadilar. Avval ko‘krak oldidan ikki qo‘llab uzatish bajariladi, keyin yerga urib uzatish kiritiladi. O‘qituvchi sherikning tayyorligini ko‘rish, uzatish kuchini masofaga moslashtirish va to‘pni yumshoq qabul qilishga e’tibor qaratadi. Tayyorligi yetarli guruhga bitta sust harakatlanuvchi himoyachi qo‘shilishi mumkin. Bunda uzatish yo‘nalishini tanlash zarurati paydo bo‘ladi.

Savatga tashlash ko‘nikmasini mustahkamlash uchun “Aniq nuqtani top” topshirig‘i tavsiya etiladi. Savat yaqinida bir necha qulay tashlash joyi belgilanadi. O‘quvchi tanlangan nuqtadan to‘p tashlaydi, keyin sherigi bilan vazifasini almashtiradi. Dastlab muvozanatli turish, harakatning bir maromda bajarilishi va qo‘lning to‘p ortidan davom etishi kuzatiladi. Natija faqat savatga tushgan to‘plar bilan o‘lchanmaydi: texnik jihatdan to‘g‘ri urinishlar ham rag‘batlantiriladi. Keyingi bosqichda to‘pni ilib olgandan so‘ng tashlash yoki qisqa olib yurishdan keyin belgilangan joyda to‘xtab tashlash kiritiladi. Masofa o‘quvchining imkoniyatiga mos bo‘lishi zarur.

To‘psiz harakatlanish va bo‘sh joyga chiqishni o‘rgatishda “Bo‘sh hududga uzat” o‘yini foydali topshiriq bo‘la oladi. Kichik maydonda uch hujumchi ikki himoyachiga qarshi harakat qiladi. Hujumchilarning vazifasi to‘pni sherigiga uzatish uchun qulay yo‘nalish yaratishdir. Dastlab himoyachilar faqat uzatish yo‘lini to‘sadilar, jismoniy to‘qnashuvga ruxsat berilmaydi. O‘qituvchi o‘yin davomida barcha hujumchilarning bir joyga to‘planib qolishini kuzatsa, qisqa tanaffus qilib, masofani saqlashning afzalligini amaliy ko‘rsatadi. Himoyachilar muntazam almashtirilib, har bir o‘quvchi ikkala vazifani ham bajaradi.

Mazkur topshiriqlardan keyin kichik tarkibli o‘quv o‘yiniga o‘tish maqsadga muvofiq. Uch kishilik jamoalarda tashkil etilgan o‘yinga dars maqsadiga mos shart qo‘shiladi: masalan, savatga tashlashdan oldin jamoaning barcha a’zolari to‘pni qabul qilishi kerak. Bu shartning vazifasi kamroq faollik ko‘rsatayotgan bolalarni ham hamkorlikka jalb etishdir. Uni doimiy qoida sifatida saqlash shart emas; ko‘nikma yaxshilangach, o‘quvchilarga erkinroq qaror qabul qilish imkoniyati beriladi. FIBA va WABCning mini-basketbol qo‘llanmasida ham o‘yin orqali o‘rgatish, qoidalarni moslashtirish va kichik tarkibli o‘yinlardan foydalanish yoritilgan. Mazkur tamoyillarni 5–7-sinflarga tatbiq etishda topshiriqlar murakkabligi o‘quvchilarning tayyorgarligiga moslashtiriladi.

Mashg‘ulotni tashkil etishda uzoq navbatlarni kamaytirish muhim. To‘plar yetarli bo‘lmasa, o‘quvchilar kichik guruhlarda navbat bilan to‘p boshqarish, uzatish va to‘psiz harakatlanish topshiriqlarini bajaradilar. Masalan, 45 daqiqalik dars uchun tayyorlov qismiga 8 daqiqa, asosiy faoliyatga 30 daqiqa, tiklanish va tahlilga 7 daqiqa ajratish mumkin. Bu vaqt taqsimoti namunaviy bo‘lib, sinfning holatiga qarab o‘zgartiriladi. Faol o‘yinlar qisqa tushuntirish va dam olish bilan almashadi. Maydon quruqligi, jihozlarning barqarorligi, guruhlar orasidagi masofa va harakat yo‘nalishlari dars boshlanishidan oldin tekshiriladi.

Pedagogik baholashda tezlik, aniqlik va qaror qabul qilish birgalikda kuzatiladi. To‘pni olib yurish uchun nazoratni saqlash, uzatishda sherikka qulay to‘p yetkazish, tashlashda esa muvozanat va harakat izchilligi mezon bo‘lishi mumkin. O‘qituvchi bir darsda ko‘p xatoni sanash o‘rniga, o‘quvchiga bitta aniq tuzatish beradi. Masalan, “to‘pni uzatishdan oldin sherigingga qara” ko‘rsatmasi keyingi urinishda tekshiriladi. Boshlang‘ich va keyingi kuzatuvlar o‘xshash sharoitda o‘tkazilib, o‘quvchining o‘z natijasidagi o‘zgarish qayd etiladi. Mazkur maqolada tajriba natijalari keltirilmagani sababli tavsiya etilgan usullarning samaradorligi raqamli ko‘rsatkichlar bilan da’vo qilinmaydi.

Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida ushbu yondashuvni o‘rgatish uchun talabalar qisqa dars parchalarini ishlab chiqishlari mumkin. Talaba o‘yinning maqsadini belgilaydi, qoidalarini tushuntiradi, mashg‘ulotni boshqaradi va kuzatuv asosida unga o‘zgartirish kiritadi. Guruhdagi boshqa talabalar o‘quvchi va kuzatuvchi vazifalarini bajaradilar. Muhokamada o‘yin qanchalik qiziqarli bo‘lgani bilan birga, belgilangan basketbol ko‘nikmasi necha marta va qanday sharoitda bajarilgani tahlil qilinadi. Shu tariqa bo‘lajak o‘qituvchi o‘yinni dars maqsadiga xizmat qiladigan pedagogik vosita sifatida qo‘llashni o‘rganadi.

Xulosa. 5–7-sinf o‘quvchilarida basketbol ko‘nikmalarini harakatli o‘yinlar orqali shakllantirish aniq maqsad, izchil murakkablashtirish va muntazam pedagogik kuzatuvga asoslanishi lozim. To‘pni olib yurish, uzatish, ilib olish va savatga tashlash topshiriqlari o‘quvchi uchun tushunarli o‘yin vaziyatlariga birlashtirilganda, texnik harakatni amaliy qo‘llash imkoniyati yaratiladi. Bunda o‘yin natijasi bilan birga harakat sifati, sherik bilan hamkorlik va vaziyatga mos qaror qabul qilish ham e’tiborda bo‘lishi zarur.

O‘qituvchining asosiy vazifasi har bir bolaning faol ishtirokini ta’minlaydigan sharoit yaratishdir. Buning uchun maydon o‘lchami, masofa, qarshilik darajasi va topshiriq tezligi individual imkoniyatlarga moslashtiriladi. Xatolar qisqa, aniq

ko‘rsatmalar bilan tuzatiladi, yutuqlar esa o‘quvchining oldingi natijasiga nisbatan baholanadi. Jihozlar kam bo‘lgan sharoitda guruhlar faoliyatini almashlab tashkil etish mashg‘ulotning mazmunini saqlashga yordam beradi.

Pedagogika oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini bunday darslarni loyihalash, boshqarish va tahlil qilishga tayyorlash amaliy ahamiyatga ega. Taklif etilgan usullarni maktab amaliyotida qo‘llash jarayonida ularning natijadorligini takroriy kuzatuvlar orqali tekshirish, olingan ma’lumotlarga qarab mashg‘ulot mazmunini takomillashtirish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Darslik. Toshkent: ITA-PRESS, 2014. Elektron nusxa.

2. Usmonxo‘jayev T.S., Pulatov A.A., Tajibayev S.S., Pulatov F.A. Sport va harakatli o‘yinlar. Darslik. Toshkent, 2018. Bibliografik ma’lumot keltirilgan manba.

3. Abdullayev A., Xonkeldiyev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyoti. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: O‘zDJTI, 2005. Bibliografik ma’lumot keltirilgan manba.

4. Usmonxo‘jayev T.S., Xo‘jayev F. 1001 o‘yin. Toshkent: Meditsina, 1990. Bibliografik ma’lumot keltirilgan manba.

5. FIBA, World Association of Basketball Coaches. Coaches Manual: Mini-Basketball. Elektron uslubiy qo‘llanma. Rasmiy elektron nusxa.

BO‘LAJAK LOGOPEDLARNING KASBIY REFLEKSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK AMALIYOTNING IMKONIYATLARI

Mirxamidova Xilola Mirjamol qizi
“Friendly kids” logopedik markazi rahbari
https://doi.org/10.5281/zenodo.22800838

Annotatsiya. Ushbu tezisda bo‘lajak logopedlarning kasbiy refleksiyasini rivojlantirishda pedagogik amaliyotning o‘rni va imkoniyatlari yoritilgan. Kasbiy refleksiyaning logoped faoliyatidagi ahamiyati, talabalarning o‘z pedagogik faoliyatini tahlil qilish, kasbiy yutuq va kamchiliklarini aniqlash, qabul qilingan pedagogik qarorlarni baholash hamda keyingi faoliyatini takomillashtirishdagi roli ochib berilgan. Shuningdek, pedagogik amaliyot jarayonida refleksiv kundalik, o‘z-o‘zini baholash, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, kuzatuv va qayta aloqa kabi usullardan foydalanishning ahamiyati asoslangan.

Аннотация. В данной работе рассматриваются роль и возможности педагогической практики в развитии профессиональной рефлексии будущих логопедов. Раскрывается значение профессиональной рефлексии в деятельности логопеда, её роль в анализе студентами собственной педагогической деятельности, выявлении профессиональных достижений и недостатков, оценке принятых педагогических решений и совершенствовании дальнейшей профессиональной деятельности. Также обосновывается значение использования в процессе педагогической практики таких методов, как ведение рефлексивного дневника, самооценка, анализ педагогических ситуаций, наблюдение и обратная связь.

Abstract. This paper examines the role and opportunities of teaching practice in developing the professional reflection of future speech therapists. It highlights the importance of professional reflection in speech therapy practice and its role in enabling students to analyze their own pedagogical activities, identify professional achievements and shortcomings, evaluate pedagogical decisions, and improve their further professional practice. The paper also substantiates the importance of using such methods as reflective journals, self-assessment, analysis of pedagogical situations, observation, and feedback during teaching practice.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak logoped, kasbiy refleksiya, pedagogik amaliyot, refleksiv faoliyat, o‘z-o‘zini baholash, kasbiy kompetentlik, pedagogik vaziyat, logopedik faoliyat, kasbiy rivojlanish.

Ключевые слова: будущий логопед, профессиональная рефлексия, педагогическая практика, рефлексивная деятельность, самооценка, профессиональная компетентность, педагогическая ситуация, логопедическая деятельность, профессиональное развитие.

Keywords: future speech therapist, professional reflection, teaching practice, reflective activity, self-assessment, professional competence, pedagogical situation, speech therapy practice, professional development.

Zamonaviy oliy ta’lim tizimida mutaxassis tayyorlash jarayonida talabalarga muayyan hajmdagi nazariy bilimlarni berishning o‘zi yetarli hisoblanmaydi. Bo‘lajak mutaxassis egallagan bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo‘llay olishi, kasbiy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan muammolarni mustaqil tahlil qilishi, o‘z faoliyati natijalariga tanqidiy baho berishi hamda zarur hollarda ish usullarini takomillashtira olishi lozim. Ayniqsa, “Maxsus pedagogika: logopediya” yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda ushbu sifatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki logopedning faoliyati nutqida turli xil buzilishlar kuzatiladigan bolalar bilan individual va differensial yondashuv asosida ishlashni, diagnostik ma’lumotlarni tahlil qilishni, korreksion-rivojlantiruvchi ish mazmunini vaziyatga mos ravishda belgilashni va o‘z faoliyati samaradorligini muntazam baholab borishni talab etadi.

Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak logopedlarda kasbiy refleksiyani rivojlantirish ularning kasbiy tayyorgarligining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Refleksiya shaxsning o‘z faoliyati, xatti-harakati, qarorlari va erishilgan natijalarini anglash, tahlil qilish hamda baholash jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Kasbiy refleksiya esa mazkur jarayonning bevosita mutaxassislik faoliyati bilan bog‘liq ko‘rinishi bo‘lib, mutaxassisga “Men qanday ishladim?”, “Qaysi usul samarali bo‘ldi?”, “Nima sababdan kutilgan natijaga erishilmadi?”, “Keyingi mashg‘ulotda nimani o‘zgartirish kerak?” kabi savollarga asoslangan holda o‘z faoliyatini qayta ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Logopedik faoliyatda refleksiyaning ahamiyati, avvalo, korreksion-pedagogik jarayonning individual xususiyatga egaligi bilan belgilanadi. Bir xil nutq buzilishiga ega bo‘lgan bolalarda ham buzilishning namoyon bo‘lish darajasi, psixologik xususiyatlar, bilish jarayonlari, kommunikativ faollik, motivatsiya va korreksion ta’sirga munosabat bir-biridan farq qilishi mumkin. Shu sababli tayyor metod yoki mashqlar majmuasini barcha bolalarga bir xil tarzda qo‘llash har doim ham kutilgan samarani bermaydi. Logoped mashg‘ulot davomida bolaning faoliyatini kuzatishi, tanlangan metodlarning natijadorligini baholashi va zarurat tug‘ilganda o‘z pedagogik harakatlarini o‘zgartira olishi kerak. Bunday moslashuvchan faoliyatning shakllanishida kasbiy refleksiya muhim mexanizm vazifasini bajaradi.

Bo‘lajak logopedning kasbiy refleksiyasi faqat yo‘l qo‘yilgan xatolarni aniqlash bilan cheklanmaydi. U talabaning o‘z kasbiy imkoniyatlarini anglashiga, kuchli va rivojlantirilishi zarur bo‘lgan tomonlarini belgilashiga, pedagogik qarorlarining sabab va oqibatlarini tushunishiga ham xizmat qiladi. Masalan, talaba amaliyot davomida bolaning topshiriqni bajara olmaganligini dastlab uning nutqiy imkoniyatlari bilan bog‘lashi mumkin. Biroq mashg‘ulotni refleksiv tahlil qilish jarayonida topshiriq bolaning yoshiga mos tanlanmagani, ko‘rsatma murakkab berilgani, ko‘rgazmali vositalar yetarli bo‘lmagani yoki bolaning individual xususiyatlari hisobga olinmaganini aniqlashi mumkin. Bunday tahlil talabaning kasbiy tafakkurini rivojlantirib, muammoga bir tomonlama emas, balki kompleks yondashishiga yordam beradi.

Kasbiy refleksiyani auditoriya mashg‘ulotlarida nazariy jihatdan shakllantirish mumkin bo‘lsa-da, uning haqiqiy rivojlanishi bevosita amaliy faoliyat bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababli pedagogik amaliyot bo‘lajak logopedlarda refleksiv ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Pedagogik amaliyot

davomida talaba oliy ta’lim muassasasida o‘zlashtirgan nazariy bilimlarini real korreksion-pedagogik vaziyatlarga tatbiq etadi, bolalar bilan muloqot qiladi, nutqiy holatni kuzatadi, mashg‘ulotlarni rejalashtiradi va tashkil etadi, metod va vositalarni tanlaydi hamda o‘z faoliyati natijalarini kuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Pedagogik amaliyotning refleksiv imkoniyatlaridan samarali foydalanish uchun amaliyot jarayoni faqat “mashg‘ulot o‘tkazish – baho olish” shaklida tashkil etilmasligi lozim. Har bir o‘tkazilgan mashg‘ulot talaba uchun kasbiy tahlil obyekti bo‘lishi maqsadga muvofiq. Bunda talaba mashg‘ulotning maqsadiga qay darajada erishilganligi, bolaning faolligi, qo‘llangan metod va vositalarning samaradorligi, yuzaga kelgan qiyinchiliklar hamda ularni bartaraf etishda amalga oshirilgan pedagogik harakatlarni tahlil qiladi. Natijada pedagogik amaliyot oddiy tajriba orttirish bosqichidan talabaning o‘z kasbiy faoliyatini ongli ravishda takomillashtirish jarayoniga aylanadi.

Bo‘lajak logopedlarda kasbiy refleksiyani rivojlantirishning samarali vositalaridan biri refleksiv kundalik yuritishdir. Talaba kundalikda o‘tkazilgan mashg‘ulot mazmunini qayd etish bilan cheklanmasdan, mashg‘ulotning muvaffaqiyatli jihatlari, yuzaga kelgan qiyinchiliklar, bolaning reaksiyasi, qo‘llangan metodlarning natijasi va keyingi faoliyat uchun chiqarilgan xulosalarni aks ettirishi mumkin. Bunday muntazam yozuvlar talabaga ma’lum vaqt davomida o‘z kasbiy rivojlanish dinamikasini kuzatish imkonini beradi. Dastlab talaba faqat tashqi voqealarni qayd etsa, tajriba ortgani sari pedagogik hodisalarning sabablarini tahlil qilish, o‘z qarorlarini asoslash va muqobil yechimlarni izlashga o‘ta boshlaydi.

O‘z-o‘zini baholash ham refleksiv faoliyatni rivojlantirishda muhim vosita sanaladi. Bunda bo‘lajak logoped o‘z faoliyatini oldindan ishlab chiqilgan mezonlar asosida baholashi mumkin. Jumladan, mashg‘ulot maqsadini to‘g‘ri belgilash, bolaning individual xususiyatlarini hisobga olish, metod va mashqlarni maqsadga muvofiq tanlash, nutqiy materialdan foydalanish, bola bilan ijobiy kommunikativ munosabat o‘rnatish, vaqtni to‘g‘ri taqsimlash va mashg‘ulot natijalarini baholash kabi ko‘rsatkichlar asosida o‘z faoliyatini tahlil qilish mumkin. Mezonga asoslangan o‘z-o‘zini baholash talabaning subyektiv taassurotdan aniq kasbiy tahlilga o‘tishiga yordam beradi.

Pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish ham bo‘lajak logopedlarning refleksiv tafakkurini rivojlantirishda alohida ahamiyatga ega. Amaliyotda bolaning mashg‘ulotda qatnashishni istamasligi, topshiriqni bajarishdan bosh tortishi, bir xil xatoni muntazam takrorlashi, tez chalg‘ishi yoki tanlangan mashqlarning kutilgan natijani bermasligi kabi turli vaziyatlar uchraydi. Talabaga bunday vaziyatlarning sabablarini aniqlash, bir nechta yechim variantlarini taklif qilish va ulardan eng maqsadga muvofiqini asoslash vazifasining berilishi uning mustaqil kasbiy fikrlashini rivojlantiradi. Muhimi, talaba muammoning tayyor javobini olish emas, balki pedagogik qarorga qanday kelishni o‘rganadi.

Kasbiy refleksiyaning rivojlanishida kuzatuv va o‘zaro tahlil ham samarali hisoblanadi. Talabalarning bir-birining logopedik mashg‘ulotlarini kuzatishi va keyinchalik ularni belgilangan mezonlar asosida muhokama qilishi turli pedagogik yondashuvlarni ko‘rish imkonini beradi. Bunda muhokama shaxsiy tanqid shaklida emas, balki kasbiy rivojlanishga xizmat qiladigan konstruktiv qayta aloqa asosida olib

borilishi muhimdir. Masalan, “mashg‘ulot yaxshi yoki yomon o‘tdi” kabi umumiy baholash o‘rniga, qaysi metod bolaning faolligini oshirgani, qaysi topshiriqda qiyinchilik kuzatilgani va buning ehtimoliy sabablari tahlil qilinishi lozim.

Amaliyot rahbari va metodist tomonidan beriladigan qayta aloqa ham talabaning refleksiv rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bunda pedagog talabaning xatolarini tayyor holda ko‘rsatib berishdan ko‘ra, uni mustaqil tahlilga undovchi savollardan foydalanishi maqsadga muvofiq. “Nima uchun aynan shu metodni tanladingiz?”, “Bolaning reaksiyasi siz kutgandek bo‘ldimi?”, “Ushbu topshiriqni boshqacha qanday tashkil qilish mumkin edi?”, “Keyingi mashg‘ulotda nimani o‘zgartirgan bo‘lardingiz?” kabi savollar talabani o‘z harakatlarining mohiyati va natijasi haqida fikrlashga undaydi. Natijada tashqi baholash asta-sekin o‘z-o‘zini baholash va o‘z faoliyatini boshqarish ko‘nikmasiga aylana boradi.

Videokuzatuv elementlaridan foydalanish ham bo‘lajak logopedlarning kasbiy refleksiyasini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lishi mumkin. Talaba o‘zi olib borgan mashg‘ulotning videoyozuvini qayta ko‘rish orqali faoliyat jarayonida sezmagan ayrim jihatlarni aniqlashi mumkin. Jumladan, nutq sur’ati va ohangi, ko‘rsatmalarni berish usuli, bolaning javobini kutish uchun ajratilgan vaqt, noverbal muloqot, bolaning faolligiga munosabat va mashg‘ulot bosqichlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni qayta tahlil qilish imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa talabaning o‘zi haqidagi subyektiv tasavvuri bilan real pedagogik faoliyati o‘rtasidagi tafovutlarni ko‘rishiga yordam beradi.

Pedagogik amaliyotda refleksiv portfolio yaratish ham maqsadga muvofiqdir. Portfolioga talabaning mashg‘ulot ishlanmalari, diagnostik topshiriqlari, kuzatuv natijalari, o‘z-o‘zini baholash varaqalari, refleksiv kundaliklari, metodist tavsiyalari hamda faoliyat davomida takomillashtirilgan materiallar kiritilishi mumkin. Bunday portfolio talabaning faqat yakuniy natijasini emas, balki kasbiy rivojlanish yo‘lini ham namoyon etadi. Talaba dastlabki va keyingi ishlarini solishtirish orqali o‘zida yuz bergan kasbiy o‘zgarishlarni anglaydi.

Kasbiy refleksiya rivojlangan bo‘lajak logoped korreksion jarayonni qat’iy qolip asosida olib boruvchi ijrochi emas, balki o‘z pedagogik faoliyatini vaziyatga moslashtira oladigan, qarorlarini asoslaydigan va natijalar asosida keyingi faoliyatini rejalashtiradigan mutaxassis sifatida shakllanadi. Bunday mutaxassis bolaning individual ehtiyojlarini chuqurroq tushunishga, qo‘llanayotgan metodlarning samaradorligini muntazam kuzatishga va korreksion ish mazmuniga zarur o‘zgartirishlarni o‘z vaqtida kiritishga qodir bo‘ladi.

Refleksiv faoliyat talabaning kasbiy mustaqilligi va mas’uliyatini ham oshiradi. Talaba o‘z faoliyati natijasi uchun faqat amaliyot rahbari yoki metodistning bahosiga tayanmay, o‘z kasbiy qarorlarini mustaqil tahlil qilishni o‘rganadi. Bu esa kelajakda mutaxassisning uzluksiz kasbiy rivojlanishi uchun muhim asos yaratadi. Chunki oliy ta’lim muassasasida egallangan bilimlar kasbiy faoliyat davomida doimiy ravishda boyitilib va yangilanib borishi zarur. O‘z faoliyatini tahlil qilish ko‘nikmasiga ega mutaxassis yangi metodlarni shunchaki o‘zlashtiribgina qolmay, ularning amaliy qiymatini baholash va o‘z faoliyatiga maqsadga muvofiq integratsiya qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Demak, bo‘lajak logopedlarning kasbiy refleksiyasini rivojlantirishda pedagogik amaliyot katta pedagogik imkoniyatlarga ega. Ushbu imkoniyatlardan to‘laqonli

foydalanish uchun amaliyot mazmuniga refleksiv kundalik yuritish, mezonli o‘z-o‘zini baholash, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, o‘zaro kuzatuv va konstruktiv qayta aloqa, videorefleksiya hamda refleksiv portfolio kabi usullarni maqsadli ravishda kiritish zarur. Bunday yondashuv pedagogik amaliyotni faqat kasbiy ko‘nikmalarni sinab ko‘rish maydoni sifatida emas, balki bo‘lajak logopedning o‘z faoliyatini anglash, tahlil qilish, baholash va takomillashtirishga o‘rgatuvchi muhim kasbiy rivojlanish muhiti sifatida tashkil etish imkonini beradi.

Bo‘lajak logopedning kasbiy tayyorgarligi nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar va metodik kompetensiyalar bilan bir qatorda rivojlangan refleksiv qobiliyatni ham talab etadi. Pedagogik amaliyot jarayonida refleksiv faoliyatning tizimli tashkil qilinishi talabaga o‘z kasbiy harakatlarini ongli ravishda baholash, muammolarning sabablarini aniqlash, muqobil pedagogik yechimlarni ishlab chiqish va keyingi faoliyatini takomillashtirish imkonini beradi. Shu sababli oliy ta’limda bo‘lajak logopedlarni tayyorlash jarayonida pedagogik amaliyotning refleksiv imkoniyatlarini kuchaytirish ularning mustaqil, moslashuvchan va o‘z kasbiy rivojlanishini boshqara oladigan mutaxassis sifatida shakllanishining muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Schön D. A. *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action.* – New York: Basic Books, 1983. – 374 p.
2. Kolb D. A. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development.* – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1984. – 256 p.
3. Zeichner K. M., Liston D. P. *Reflective Teaching: An Introduction.* 2nd ed. – New York: Routledge, 2014. – 144 p.
4. Волкова Л. С. и др. *Логопедия: учебник для студентов дефектологических факультетов педагогических высших учебных заведений* / под ред. Л. С. Волковой. – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва: ВЛАДОС, 2008. – 703 с.
5. Dewey J. *How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process.* – Boston: D.C. Heath and Company.
6. Ayupova M.Y. Logopediya: pedagogika universitet va institutlarining bakalavr va magistr yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalari uchun darslik**.** – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007. – 560 b.
7. Po‘latova P.M., Nurmuhamedova L.Sh., Yakubjonova D.B., Mamarajabova Z.N., Amirsaidova Sh.M., Sultonova A.D. Maxsus pedagogika**.** – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. – 368 b.

BO‘LAJAK LOGOPEDLARNING DIAGNOSTIK FAOLIYAT KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHDA VAZIYATLI TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH

Mirxamidova Xilola Mirjamol qizi
“Friendly kids” logopedik markazi rahbari
https://doi.org/10.5281/zenodo.22800840

Annotatsiya. Mazkur tezisda bo‘lajak logopedlarning diagnostik faoliyat ko‘nikmalarini shakllantirishda vaziyatli topshiriqlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Logopedik diagnostikaning korreksion-pedagogik jarayondagi ahamiyati, talabalarda nutq buzilishlarini aniqlash, diagnostik ma’lumotlarni tahlil qilish, tegishli tekshirish usullarini tanlash va pedagogik xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, real kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan topshiriqlardan foydalanish orqali bo‘lajak logopedlarning diagnostik tafakkuri, mustaqil qaror qabul qilish va nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak logoped, logopedik diagnostika, diagnostik faoliyat, vaziyatli topshiriq, nutq buzilishi, diagnostik ko‘nikma, kasbiy tayyorgarlik, diagnostik tafakkur, korreksion-pedagogik faoliyat.

Аннотация. В данной работе рассматриваются педагогические возможности использования ситуационных заданий в формировании навыков диагностической деятельности будущих логопедов. Раскрывается значение логопедической диагностики в коррекционно-педагогическом процессе, рассматриваются вопросы развития у студентов навыков выявления речевых нарушений, анализа диагностических данных, выбора соответствующих методов обследования и формулирования педагогического заключения. Особое внимание уделяется возможностям развития диагностического мышления будущих логопедов, самостоятельного принятия профессиональных решений и применения теоретических знаний в практических ситуациях посредством заданий, приближенных к реальным условиям профессиональной деятельности.

Abstract. This paper examines the pedagogical possibilities of using situational tasks in developing the diagnostic skills of future speech therapists. It highlights the importance of speech therapy assessment in the correctional and pedagogical process and considers the development of students’ skills in identifying speech disorders, analyzing diagnostic data, selecting appropriate assessment methods, and formulating pedagogical conclusions. Particular attention is paid to the use of tasks based on real-life professional situations as a means of developing future speech therapists’ diagnostic thinking, independent professional decision-making, and ability to apply theoretical knowledge in practical contexts.

Ключевые слова: будущий логопед, логопедическая диагностика, диагностическая деятельность, ситуационное задание, речевое нарушение, диагностические навыки, профессиональная подготовка, диагностическое мышление, коррекционно-педагогическая деятельность.

Keywords: future speech therapist, speech therapy assessment, diagnostic activity, situational task, speech disorder, diagnostic skills, professional training, diagnostic thinking, correctional and pedagogical activity.

Zamonaviy oliy ta’lim tizimida bo‘lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida nazariy bilimlarni egallash bilan bir qatorda, ularni real amaliy vaziyatlarda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, logopediya sohasida mutaxassis tayyorlash jarayoni talabalardan nutq buzilishlarining nazariy asoslarini bilish bilangina cheklanmay, bolaning nutqiy rivojlanish holatini o‘rganish, mavjud muammoni aniqlash, uning namoyon bo‘lish xususiyatlarini tahlil qilish, diagnostik metodlarni maqsadga muvofiq tanlash va olingan natijalar asosida tegishli pedagogik xulosa chiqarish qobiliyatini ham talab qiladi. Shu sababli bo‘lajak logopedlarda diagnostik faoliyat ko‘nikmalarini shakllantirish ularning kasbiy tayyorgarligining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Logopedik diagnostika korreksion-pedagogik jarayonning boshlang‘ich va muhim bosqichi bo‘lib, keyingi korreksion ishlarning mazmuni va yo‘nalishini belgilashga xizmat qiladi. Bolaning nutqiy rivojlanishidagi o‘ziga xosliklarni to‘g‘ri aniqlamasdan turib samarali korreksion-pedagogik faoliyatni rejalashtirish murakkabdir. Diagnostika jarayonida logoped bolaning tovush talaffuzi, fonematik idroki, lug‘at boyligi, grammatik qurilishi, bog‘langan nutqi, artikulyatsion apparatining holati, nutq sur’ati va ravonligi kabi qator ko‘rsatkichlarni o‘rganadi. Bunda faqat alohida nutqiy belgini qayd etish emas, balki aniqlangan holatlarni o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish muhimdir.

Diagnostik faoliyat logopeddan kuzatuvchanlik, tahliliy fikrlash, mavjud ma’lumotlarni taqqoslash, asosiy va ikkilamchi belgilarni farqlash hamda olingan ma’lumotlar asosida mantiqiy xulosa chiqarishni talab etadi. Shuning uchun oliy ta’lim jarayonida bo‘lajak logopedga diagnostik metodlar haqidagi tayyor ma’lumotlarni o‘rgatishning o‘zi yetarli emas. Talaba nima uchun muayyan metod tanlanayotganini, undan qanday ma’lumot olish mumkinligini, natijalarni qanday tahlil qilish va ular asosida keyingi pedagogik faoliyatni qanday rejalashtirish kerakligini tushunishi zarur.

An’anaviy ta’lim jarayonida diagnostikaga oid nazariy materiallar ma’ruza, seminar va amaliy mashg‘ulotlar orqali o‘zlashtiriladi. Biroq talaba real bola bilan ishlashga kirishganda nazariy jihatdan o‘rgangan bilimlarini aniq pedagogik vaziyatga tatbiq etishda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Chunki amaliy faoliyatda nutq buzilishlari har doim ham darsliklarda berilgan aniq belgilar asosida namoyon bo‘lavermaydi. Bolaning individual rivojlanish xususiyatlari, yoshi, psixologik holati, muloqotga kirishish darajasi va boshqa omillar diagnostika jarayoniga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu esa talabaning tayyor algoritmni takrorlashidan ko‘ra, mavjud vaziyatni tahlil qilib, mustaqil kasbiy qaror qabul qilishini talab qiladi.

Mazkur vazifani hal etishda vaziyatli topshiriqlardan foydalanish alohida pedagogik imkoniyatlarga ega. Vaziyatli topshiriq – bu real yoki real kasbiy faoliyatga yaqinlashtirilgan muammoli holat asosida tuzilgan, talabadan mavjud bilimlarini qo‘llash, ma’lumotlarni tahlil qilish va muayyan yechimga kelishni talab etuvchi o‘quv topshirig‘idir. Bunday topshiriqlarda talaba tayyor javobni takrorlamaydi, balki

berilgan vaziyatning mohiyatini anglaydi, muammoni aniqlaydi va uni hal etish uchun tegishli bilim hamda usullarni tanlaydi.

Bo‘lajak logopedlarni tayyorlashda vaziyatli topshiriqlarning mazmunini bevosita kelajakdagi kasbiy faoliyat bilan bog‘lash muhimdir. Masalan, talabaga bolaning yoshi, nutqiy rivojlanishi, ota-onaning murojaati, kuzatilayotgan nutqiy belgilar va dastlabki kuzatuv natijalari tavsiflangan vaziyat taqdim etilishi mumkin. Talaba ushbu ma’lumotlarni tahlil qilib, qaysi nutq komponentlarini batafsil tekshirish kerakligini belgilashi, tegishli diagnostik metodlarni tanlashi va o‘z tanlovini asoslab berishi lozim. Bunday topshiriq nazariy bilimni amaliy faoliyatga ko‘chirishga yordam beradi.

Vaziyatli topshiriqlarni murakkablik darajasiga ko‘ra bosqichma-bosqich tashkil qilish maqsadga muvofiq. Dastlabki bosqichda talabalarga bitta aniq diagnostik muammoni aniqlashga qaratilgan sodda vaziyatlar berilishi mumkin. Masalan, bola ayrim tovushlarni noto‘g‘ri talaffuz qilishi bilan bog‘liq holat taqdim etilib, talabadan qaysi nutqiy jarayonlarni tekshirish zarurligini aniqlash talab qilinadi. Keyingi bosqichlarda esa bir nechta belgilar bir vaqtda kuzatiladigan murakkab vaziyatlardan foydalanish mumkin. Bunda talaba diagnostik ma’lumotlar orasidagi bog‘liqlikni aniqlashi, asosiy muammoni ajratishi va tekshiruv ketma-ketligini mustaqil belgilashi zarur bo‘ladi.

Vaziyatli topshiriqlardan foydalanishda diagnostik jarayonning ketma-ketligini shakllantirishga alohida e’tibor qaratish lozim. Bo‘lajak logoped avvalo bola haqidagi dastlabki ma’lumotlarni o‘rganishi, keyin kuzatuv va suhbat asosida zarur axborotni to‘plashi, tekshiriladigan nutq komponentlarini belgilashi, diagnostik materiallarni tanlashi, natijalarni qayd etishi va umumlashtirishi kerak. Bunday ketma-ketlik talabalarda diagnostik faoliyatni tartibli va maqsadga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etish ko‘nikmasini shakllantiradi. Masalan, talabaga quyidagi mazmundagi vaziyat berilishi mumkin: maktabgacha yoshdagi bola ayrim tovushlarni almashtirib talaffuz qiladi, o‘xshash tovushlarni farqlashda qiynaladi va murakkab tovush tarkibli so‘zlarni aytishda xatolarga yo‘l qo‘yadi. Ushbu vaziyatda talabadan darhol muayyan xulosa berish emas, balki dastlab qaysi nutqiy funksiyalarni tekshirish zarurligini aniqlash talab etiladi. Talaba artikulyatsion apparat holati, tovush talaffuzi, fonematik idrok va so‘zning tovush-bo‘g‘in tuzilishini o‘rganishga qaratilgan topshiriqlarni tanlashi mumkin. Shundan so‘ng unga “Nima uchun aynan ushbu yo‘nalishlar tanlandi?”, “Qaysi natijalar keyingi tekshiruv uchun muhim?”, “Qo‘shimcha qanday ma’lumot zarur?” kabi savollar berilishi diagnostik tafakkurning rivojlanishiga yordam beradi.

Yana bir vaziyatda bolaning lug‘at boyligi cheklanganligi, grammatik shakllardan foydalanishda xatolar kuzatilishi va voqeani izchil bayon qilishda qiynalishi haqidagi ma’lumotlar taqdim etilishi mumkin. Bunday vaziyat talabadan bolaning faqat bitta nutq komponentini emas, balki leksik, grammatik va bog‘langan nutq holatini kompleks o‘rganish zarurligini anglashni talab qiladi. Natijada talaba alohida belgilarni qayd etishdan ularni tizimli tahlil qilishga o‘tadi.

Vaziyatli topshiriqlarning yana bir muhim imkoniyati – talabalarda differensial diagnostik fikrlashni shakllantirishdir. Ayrim nutq buzilishlarida tashqi belgilar bir-biriga yaqin bo‘lishi mumkin. Bunday hollarda logoped o‘xshash belgilar orasidagi farqlarni aniqlashi, qo‘shimcha tekshiruv o‘tkazishi va xulosaga shoshilmasligi lozim.

Shu sababli talabaga bir-biriga o‘xshash nutqiy belgilar aks etgan bir nechta vaziyatlarni taqqoslash topshirig‘ini berish samarali hisoblanadi. Talaba qaysi belgilar umumiy, qaysilari farqlovchi ekanligini aniqlaydi va qo‘shimcha diagnostik ma’lumotlarga ehtiyojni belgilaydi.

Vaziyatli topshiriqlar individual, juftlik va kichik guruh shaklida tashkil etilishi mumkin. Individual ishlashda talabaning mustaqil diagnostik qaror qabul qilish qobiliyati namoyon bo‘lsa, guruhli tahlilda bir xil vaziyat bo‘yicha turli yondashuvlarni taqqoslash imkoniyati paydo bo‘ladi. Talabalar bir-birining fikrini tinglab, o‘z qarashlarini dalillar bilan asoslashga harakat qiladilar. Bunda o‘qituvchining vazifasi tayyor javobni berish emas, balki talabalarni izlanishga undaydigan yo‘naltiruvchi savollar orqali muammoni chuqurroq tahlil qilishga yordam berishdan iborat.

Vaziyatli topshiriqlar bilan ishlashda talabalarning faqat yakuniy javobini emas, balki ushbu javobga kelish jarayonini ham baholash maqsadga muvofiq. Buning uchun diagnostik muammoni to‘g‘ri aniqlash, zarur ma’lumotlarni ajratish, diagnostik metodlarni asosli tanlash, tekshiruv ketma-ketligini belgilash, olingan ma’lumotlarni tahlil qilish va pedagogik xulosani dalillash kabi mezonlardan foydalanish mumkin. Bu yondashuv talabaning diagnostik faoliyatidagi qaysi ko‘nikmalar yetarlicha shakllanganini va qaysilarini rivojlantirish zarurligini aniqlash imkonini beradi.

Bo‘lajak logopedlarning diagnostik ko‘nikmalarini rivojlantirishda vaziyatli topshiriqlarning mazmunini turli yoshdagi bolalar va turli nutqiy holatlar asosida boyitib borish ham muhimdir. Tovush talaffuzidagi buzilishlar, fonetik-fonematik rivojlanishdagi qiyinchiliklar, lug‘at va grammatik tuzilmaning shakllanishidagi muammolar, bog‘langan nutqdagi kamchiliklar, nutq sur’ati va ravonligidagi buzilishlar kabi holatlarga oid vaziyatlarning qo‘llanilishi talabaning turli diagnostik holatlar bilan ishlash tajribasini kengaytiradi.

Shu bilan birga, vaziyatli topshiriqlarda bolaning faqat nutqiy belgilarini emas, balki uning umumiy rivojlanish xususiyatlari, kommunikativ xulqi, topshiriqlarga munosabati va oila tomonidan berilgan ma’lumotlarni ham aks ettirish zarur. Bu bo‘lajak logopedning bolani faqat alohida nutq buzilishi nuqtai nazaridan emas, balki yaxlit rivojlanayotgan shaxs sifatida o‘rganishiga yordam beradi. Diagnostika jarayonida bunday kompleks yondashuv korreksion-pedagogik ishning keyingi yo‘nalishlarini aniqroq belgilash uchun muhimdir.

Raqamli texnologiyalar ham vaziyatli topshiriqlarning didaktik imkoniyatlarini kengaytiradi. Talabalarga bolaning nutq namunasi aks etgan audio yoki videomaterial, artikulyatsion apparat holatiga oid tasvirlar, diagnostik karta fragmentlari yoki nutqiy topshiriqlar natijalari taqdim etilishi mumkin. Bunday materiallar asosida vaziyatni tahlil qilish talabani real kasbiy faoliyatga yanada yaqinlashtiradi. Shu bilan birga, maxfiylik, bolaning shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish va materiallardan pedagogik maqsadda foydalanishning etik talablariga qat’iy rioya qilish zarur.

Vaziyatli topshiriqlarni muntazam qo‘llash natijasida talaba “nutq buzilishining nomini aytish” darajasidan diagnostik jarayonni rejalashtirish, zarur ma’lumotlarni yig‘ish, ularni tahlil qilish va asoslangan pedagogik qarorga kelish darajasiga ko‘tariladi. Bunda nazariy bilim va amaliy faoliyat o‘rtasidagi bog‘liqlik mustahkamlanadi. Talaba diagnostik metodni mexanik ravishda qo‘llash emas, balki

uning maqsadi, imkoniyatlari va muayyan vaziyatdagi ahamiyatini tushunishga o‘rganadi.

Bo‘lajak logopedlarda diagnostik faoliyat ko‘nikmalarining shakllanganligi keyingi korreksion-pedagogik ishlarning sifatiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Chunki diagnostika natijalari asosida korreksion ishning maqsad va vazifalari belgilanadi, mashqlar va metodlar tanlanadi, individual mashg‘ulot mazmuni rejalashtiriladi. Diagnostik ma’lumotlarning noto‘g‘ri talqin qilinishi esa korreksion ish yo‘nalishining noto‘g‘ri belgilanishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli diagnostik ko‘nikmalarni talabalik davridan boshlab tizimli rivojlantirish zarur.

Bo‘lajak logopedlarning diagnostik faoliyat ko‘nikmalarini shakllantirishda vaziyatli topshiriqlardan foydalanish nazariy bilimlarni kasbiy-amaliy faoliyat bilan bog‘lashning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan topshiriqlar talabalarni muammoni aniqlash, zarur diagnostik ma’lumotlarni ajratish, tekshirish usullarini tanlash, natijalarni tahlil qilish va asoslangan pedagogik xulosa chiqarishga o‘rgatadi. Vaziyatli topshiriqlarning sodda holatlardan murakkab diagnostik vaziyatlarga tomon bosqichma-bosqich tashkil etilishi esa talabalarda diagnostik tafakkur va mustaqil kasbiy qaror qabul qilish ko‘nikmalarining izchil rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu jihatdan oliy ta’limda bo‘lajak logopedlarni tayyorlash jarayonida vaziyatli topshiriqlarni nazariy, amaliy va pedagogik amaliyot mashg‘ulotlari mazmuniga tizimli integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Ayupova M.Y. Logopediya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007. – 560 b.
2. Волкова Л.С. и др. Логопедия: учебник для студентов дефектологических факультетов педагогических высших учебных заведений / под ред. Л.С. Волковой. – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва: ВЛАДОС, 2008. – 703 с.
3. Филичева Т.Б., Чевелева Н.А., Чиркина Г.В. Основы логопедии: учебное пособие для студентов педагогических институтов. – Москва: Просвещение, 1989. – 223 с.
4. Селиверстов В.И. Практикум по дошкольной логопедии. – Москва: Просвещение, 1988.
5. Лалаева Р.И. Методика психолингвистического исследования нарушений речи. – Санкт-Петербург: Наука-Питер, 2006.
6. Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. – Москва: Просвещение, 1968.

SUYUQLIKLARDA YORUG‘LIKNING KOMBINATSION SOCHILISHINI O‘LCHASHNING TEXNIKASI VA METODIKASI

Ortiqova Maftuna Jasurbek qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22847255

Annotatsiya. Ushbu ishda suyuqliklarda yorug‘likning kombinatsion sochilishini o‘lchash texnikasi va metodikasi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda yorug‘likning suyuqlik molekulalari bilan o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladigan kombinatsion sochilish hodisasining fizik mohiyati, asosiy qonuniyatlari va uni qayd etish usullari tahlil qilinadi. Tajribalarni tashkil etishda yorug‘lik manbai, optik tizim, namuna va nurlanishni qayd etuvchi qurilmalarning o‘zaro joylashuvi hamda o‘lchash shartlarining aniqlikka ta’siri yoritiladi. Sochilgan nurlanishning chastotasi va intensivligini aniqlash orqali suyuqliklarning molekulyar tuzilishi hamda optik xususiyatlari haqida ma’lumot olish imkoniyatlari ko‘rsatiladi.

Аннотация. В работе рассматриваются техника и методика измерения комбинационного рассеяния света в жидкостях. Анализируются физическая природа и основные закономерности комбинационного рассеяния, возникающего вследствие взаимодействия светового излучения с молекулами жидкости, а также методы его регистрации. Рассматриваются особенности экспериментальной установки, включая источник света, оптическую систему, исследуемый образец и регистрирующее устройство, а также влияние условий измерения на точность получаемых результатов. По частоте и интенсивности рассеянного излучения оцениваются возможности получения информации о молекулярной структуре и оптических свойствах жидкостей..

Abstract. This study considers the technique and methodology for measuring Raman scattering of light in liquids. The physical nature and main characteristics of Raman scattering resulting from the interaction of light with liquid molecules are analyzed, along with methods for detecting the scattered radiation. Particular attention is given to the experimental setup, including the light source, optical system, investigated sample, and radiation detection device, as well as the influence of measurement conditions on experimental accuracy. The frequency and intensity of the scattered radiation are used to demonstrate the possibility of obtaining information about the molecular structure and optical properties of liquids.

Kalit so‘zlar: kombinatsion sochilish, elastik sochilish, yorug‘likning molekulalar bilan o‘zaro ta’siri, zichlik fluktuatsiyasi, sochilgan yorug‘lik, optik xususiyatlar, Raman sochilishi

Ключевые слова: комбинационное рассеяние, упругое рассеяние, взаимодействие света с молекулами, флуктуации плотности, рассеянное излучение, оптические свойства, комбинационное рассеяние Рамана

Keywords: , Raman scattering, elastic scattering, light–molecule interaction, density fluctuations, scattered radiation, optical properties, Raman effect

Yorug‘likning kombinatsion sochilishini o‘rganishda spektral qurilmaga maxsus talablar qo‘yiladi.

a) yaxshi yorug‘lik va piksellar sonini ~ 10,

b) qurilmada sochilgan yorug`likning yo‘qligi, bu ayniqsa sochuvchi konturning uzoq qanotlarini o‘lchashda muhimdir.

Shuning uchun bizning tajribamiz suyuqlikdagi kombinatsion sochilish spektrlari uchun konfokal mikroskopli STR250 lazerli Raman spektrometrida o‘tkazilgan (2.1.5-rasm). Konfokal mikroskopli STR250 lazerli Raman spektrometri juda ixcham va moslashuvchan tizim bo‘lib, turli materiallardan zaif Raman sochilishni o‘lchash uchun yuqori sezgirlikka ega. Tizim fokus uzunligi 250 mm bo‘lgan spektrometrdan (07), 50-7000 sm^{-1} spektral sohada bo‘lgan Qora-Tonerli skanerlash mexanizmidan iborat bo‘lib, uchta turli diffraktsion panjaralarini avtomatik ravishda almashtiradi (1 mm da chiziq soni 600; 1200; 1800), ruxsati 1 sm^{-1} , antistatik effektli va CCD (08) kamera -60 ^{0}C haroratda sovutiladi. To‘plam fazoviy ruxsati <1 mm bo‘lgan kichik namuna uchun optik mikroskopni (03) va ko‘rinadigan soha uchun qo‘zg‘atuvchi lazer (01) (532 nm) o‘z ichiga oladi. Tizim Windows platformasi asosidagi foydalanuvchilarga qulay boshqaruv va ma’lumotlarni qayta ishlash dasturini o‘z ichiga oladi. Raman spektrlari 180° geometriyada o‘lchangan, ya’ni nurlanish tushayotgan nurga nisbatan 180° burchak ostida qayd etilgan.

Tajriba quyidagicha o‘rnatilgan: benzol va uning hosilalarini o‘rganish uchun kvarts kyuveta ishlatilgan. Mikroskop stolchasiga suyuqlik bilan kvarts kyuveta qo‘yildi va unga lazer nuri yo‘naltiriladi. Sochilgan yorug‘lik linza tomonidan to‘plangan. Misol tariqasida 1-rasmda bo‘sh kyuveta va 2-rasmda atsetonning spektrlari ko‘rsatilgan.

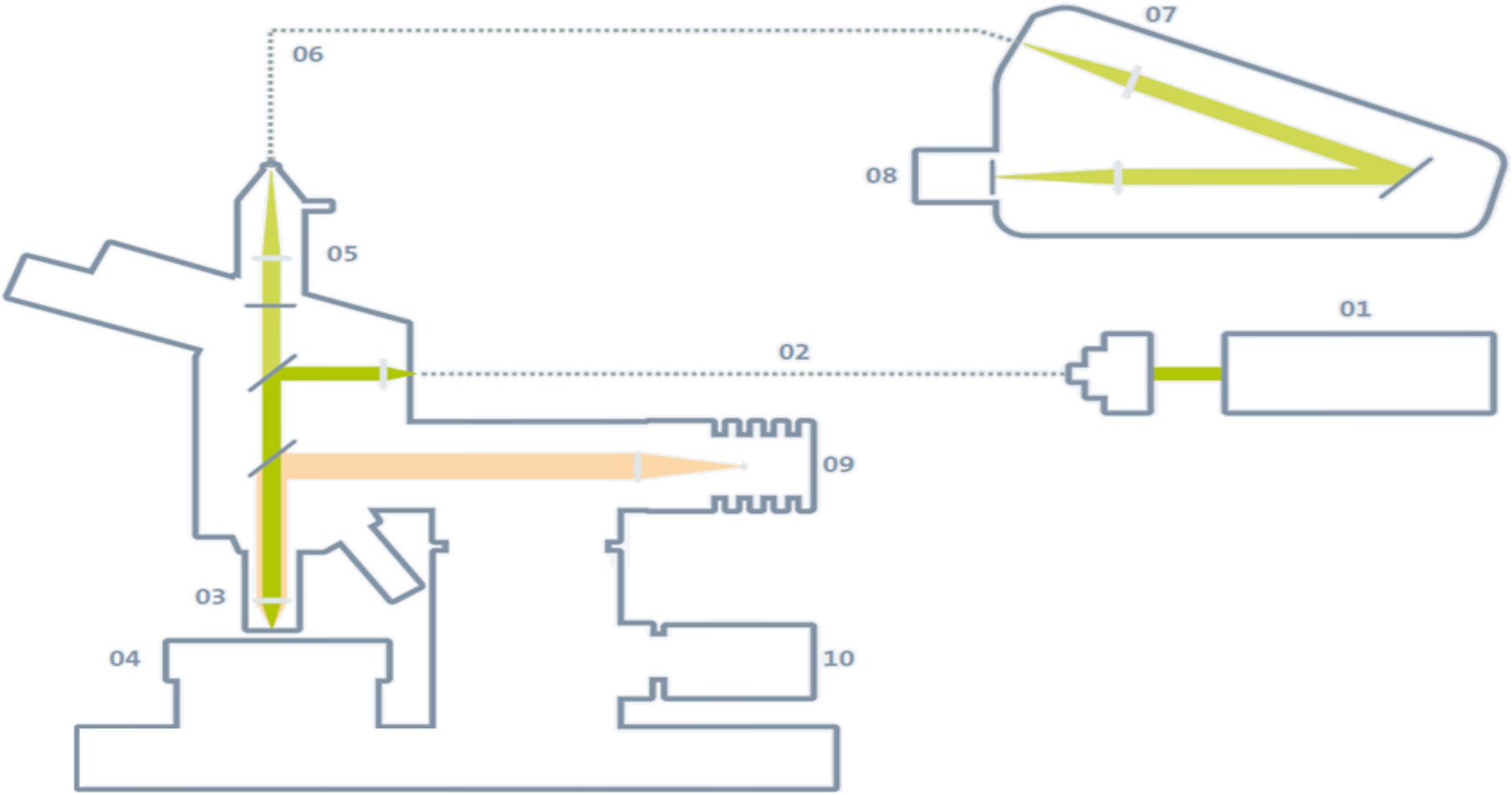

1-rasm. Kombinatsion sochilish spektrlarini eksperimental qayd qilish qurilmasining o‘rnatilish sxemasi

01 – qo‘zg’aluvchi lazer; 02, 06 - tarmoqli kengligi 90% gacha bo'lgan optik tolali aloqa; 03 - sozlangan ob'ektiv; 04 - mikroskop stolchasi; 05 - filtrlar to'plami; 07 – STR250 spektrometri; 08 - piezoelektrik detektor; 09 - oq yorug'lik; 10 - fokuslash vinti

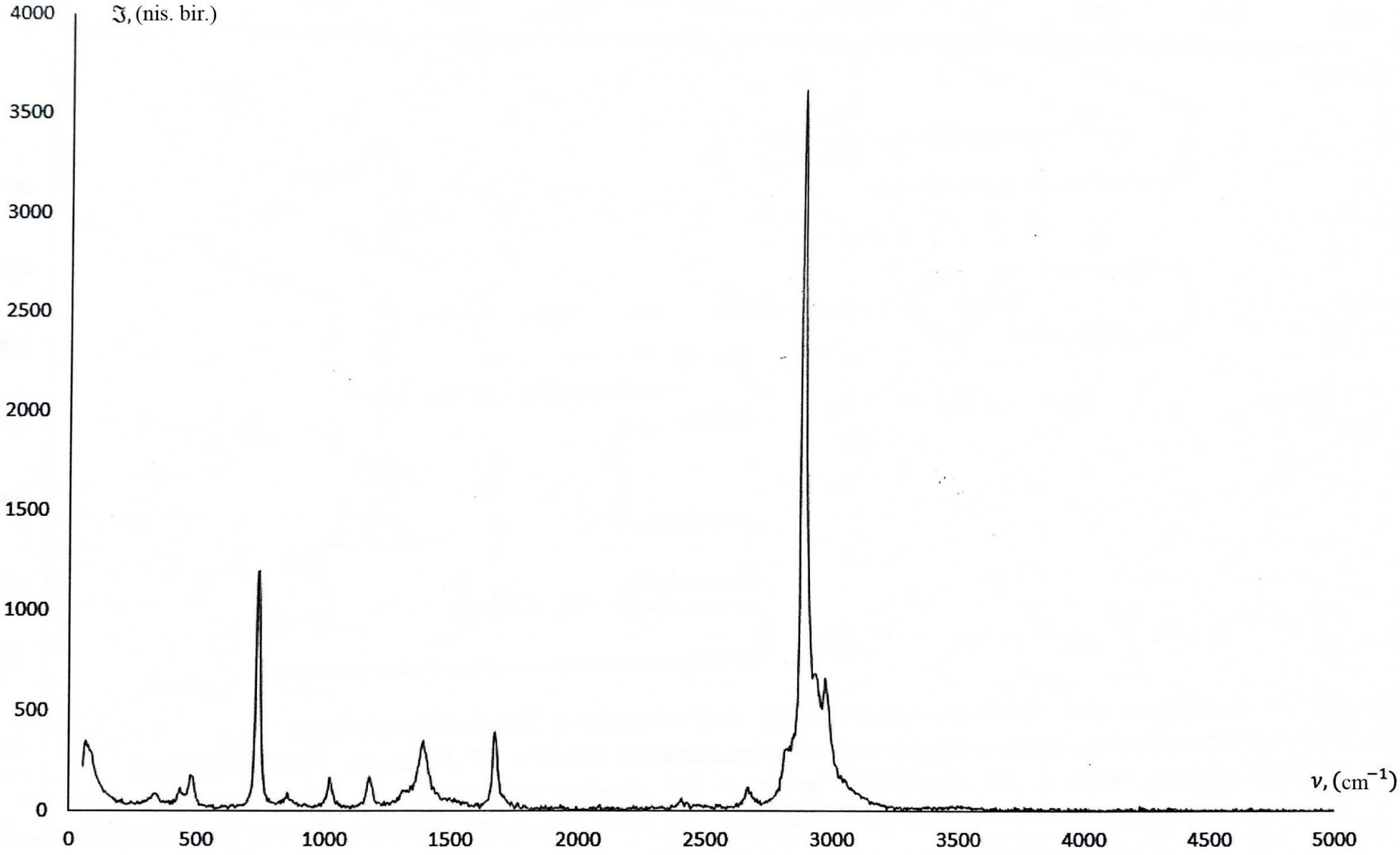

2.-rasm. Atseton suyuqligidagi yorug'likning kombinatsion sochilishining umumiy ko'rinishi.

2.1.2.-rasm. Bo'sh kyuveta spektrining umumiy ko'rinishi

Konfokal mikroskopli STR250 lazerli Raman spektrometrida 2.1.4.-rasmda ko‘rsatilgan kvars kyuvetadan foydalangan.

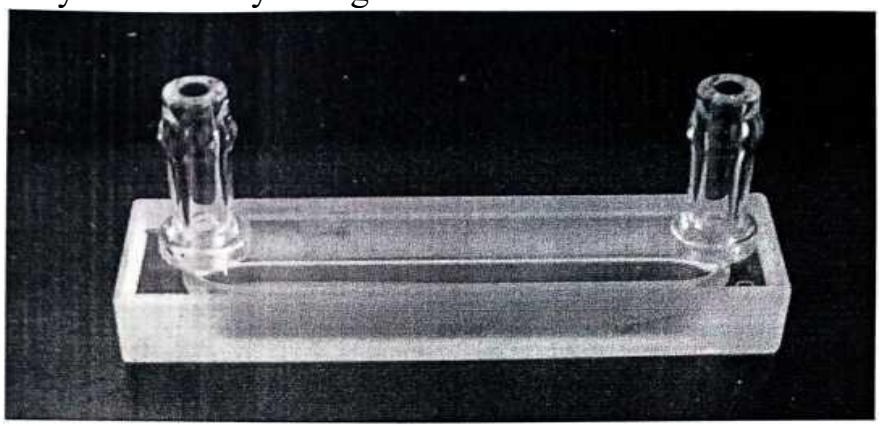

3.-rasm. Yorug‘likning kombinatsion sochilishini qayd qilish uchun kyuvetaning umumiy ko‘rinishi.

Tadqiqot ob’ektlarini tanlash, asosan, bir tomondan, ularning tuzilishining o‘xshashligi (asosi - benzol halqasi) bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, molekulalarning shakli va almashinish tabiatining farqi bilan bog‘liq.

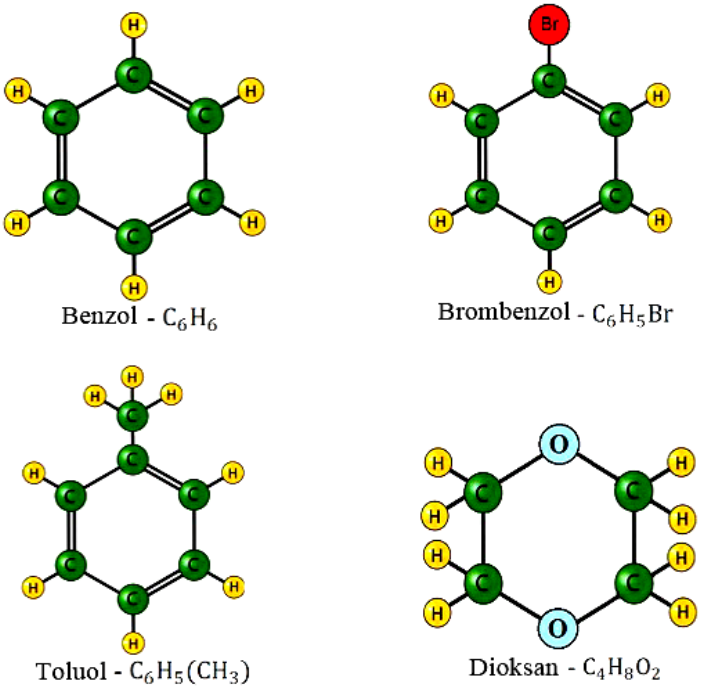

4.-rasm. Tadqiqot obyektlarining strukturaviy formulalari

Bundan tashqari, o‘rganiladigan moddalar quyidagi talablarga javob berishi kerak:- yorug‘likning ko‘rinadigan hududida shaffoflik ;

- keng harorat intervalida suyuqlik holatida bo‘lgan moddaning mavjudligi ;
- suyuqlikning yorug‘lik va harorat ta’siriga kimyoviy jihatdan barqarorligi;
- katta anizotropiya (CLRda molekulalarning orientatsion relaksatsiyasi-ning aniq spektroskopik namoyon bo‘lishining mavjudligi);
- dipol bo‘lmagan yoki past dipolli, bu qo‘shimcha oriyentatsiyalanishga sabab bo‘ladigan o‘zaro ta’sirlarini istisno qiladi.Barcha o‘rganilgan moddalarning strukturaviy formulalari 4.-rasmda ko‘rsatilgan.

Benzol halqasiga metil va galoid guruhlari qo‘shilishining har xil tabiati ularni suyuq fazadagi molekulalarning relaksatsiya jarayonlarining tabiatiga o‘rinbosarning

ta’sirini o‘rganishda qiziqarli obyektlarga aylantiradi. Mono va para-almashtirilgan benzol molekulalarining shakli va qutblanishining anizotropiyasi ma’lum bir shaklda o‘zgaradi. Shunday qilib qayd qilingan sochilgan yorug‘lik xususiyatlari ko‘plab parametrlarning nazariy va eksperimental qiymatlarini batafsilroq taqqoslash imkonini beradi..

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Nikomanis F., Samios D., Dorfmliller T. *Intramolecular and external rotation in liquids: Raman and Rayleigh light scattering experiments on phenyl andpyridyl-compounds* II J. Mol. Liq. 1989. V.43. N.l-2. P. 271-291.
2. Бахшиев Н.Г. *Спектроскопия межмолекулярных взаимодействий.* Ленинград. Наука. 1972. 265 стр. С.4-22.
3. Кирилов С.А. *Колебательная спектроскопия в исследовании динамики ионных расплавов. Динамические свойства молекул и конденсированных сред*. Ленинград. Наука. 1988. 302 стр. С.190-277.
4. Пиментал Дж., Мак - Кленан О. *Водородная связь*. Москва. Мир. 1964. 462 стр.
5. Nafie L.A., Peticolas W.L. *Reorientation and Vibrational Relaxation as Line Broadening Factors in Vibrational Spectroscopy* II J. Chem. Phys. 1972. V. 57. T. 8. P. 3145-3155.
6. Гордиец Б.Ф., Осипов А.М., Ступоченко Е.В,, Шелепин Л.А. *Колебательная релаксация в газах и молекулярные лазеры* // УФН. 1972. Т. 108. № 4. С. 655-699.
7. Осипов А.И., Уваров А.В. *Кинетические и газодинамические процессы в неравновесной молекулярной физике* //УФН. 1992. Т. 162. № 11.С. 1 -42.
8. Ormonde S. *Vibrational relaxation theories and measurements* I/ Rev. Mod. Phys. 1975. V. 47. N. l.P. 193-258.
9. Diestler D.J., Wilson R.S. *Quantum dynamics of vibrational relaxation in condensed media* II J. Chem. Phys. 1975. V. 62. P. 1572-1579.
10. Riehl J. P., Diestler D. J. *A molecular dynamics study of vibrational relaxation in a diatomic molecular liquid* II J. Chem. Phys. 1976. V. 64. P. 2593-2604.
11. Погорелов В.Е., Лизенгевич А.М., Кондиленко И.И., Буян Г.П. *Колебательная релаксация в конденсированных средах* II УФН. 1979. Т. 127. № 4. С.683-704.
12. Knapp E. W. *Vibrational line shapes in liquids. The role of resonant intermolec-ular coupling* II J. Chem. Phys. 1984. V. 81. P. 643-653.

DIFFERENSIAL YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

Nurova Malika Abduzairovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22834485

Annotatsiya. Maqolada pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy kompetensiyalarini differensial yondashuv asosida shakllantirish yo'llari yoritiladi. Talabalarning tayyorgarlik darajasi, o'qish sur'ati va kasbiy qiziqishlarini aniqlash, ularga mos topshiriqlar berish, pedagogik amaliyot hamda muntazam qayta aloqa o'rtasidagi bog'liqlik ochib beriladi. Barcha talabalar uchun umumiy kasbiy talablarni saqlagan holda, ularga erishish yo'llarini moslashtirish taklif etiladi.

Kalit so'zlar. Differensial yondashuv, kasbiy kompetensiya, pedagogik ta'lim, individual ta'lim yo'li, pedagogik amaliyot, qayta aloqa, baholash.

Kirish. Pedagogika oliy ta'lim muassasasida bo'lajak o'qituvchini tayyorlash faqat nazariy bilimlarni o'zlashtirish bilan cheklanmaydi. Talaba darsni rejalashtirish, o'quvchilarning ehtiyojlarini aniqlash, o'qitish usullarini tanlash, natijani baholash va o'z faoliyatini tahlil qilishni ham o'rganishi kerak. Biroq bir guruhdagi talabalar bu vazifalarga turlicha tayyorgarlik bilan kirishadi: ayrimlari fan mazmunini yaxshi biladi, boshqalari muloqotda faolroq yoki amaliy mashg'ulotlarda tezroq o'sadi. Barchaga bir xil topshiriq va bir xil yordam berish bunday farqlarni yetarli hisobga olmaydi. Shu sababli differensial yondashuv kasbiy tayyorgarlikni tashkil etishda muhim o'rin tutadi. U talabalarga alohida maqsad belgilash degani emas; asosiy kasbiy natijalar umumiy bo'lib qoladi, ularga erishish uchun beriladigan mashq, ko'mak va mustaqillik darajasi esa ehtiyojga qarab o'zgaradi. O'zbekiston pedagogika oliygohlari uchun bu yondashuv ayniqsa ahamiyatli, chunki bitiruvchi turli sharoitdagi maktablarda ishlashga va o'quvchilarning o'zaro farqlarini inobatga olishga tayyor bo'lishi zarur.

Asosiy qism. Kasbiy kompetensiya pedagogik vaziyatda bilim, ko'nikma va munosabatni birgalikda qo'llay olishda namoyon bo'ladi. Masalan, bo'lajak o'qituvchi mavzuni bilishi bilan birga, uni o'quvchiga tushunarli qilib izohlashi, qiyinchilik sababini payqashi va keyingi darsni shu kuzatuv asosida o'zgartira olishi kerak. Muslimov, Raximov va Hamidovning kasb ta'limi metodikasiga oid ishlari kasbiy tayyorgarlikni amaliy faoliyat bilan bog'lash uchun nazariy asos beradi. Differensial yondashuv esa ushbu tayyorgarlik jarayonida har bir talabaning ayni paytdagi imkoniyatini hisobga olishga xizmat qiladi.

Mexanizmning boshlang'ich bosqichi diagnostikadir. Semestr boshida qisqa fan testi, dars ishlanmasi namunasi, mikrodars va talabaning o'zini baholash varaqasi orqali dastlabki holatni aniqlash mumkin. Bunda talabaga o'zgarmas «kuchli» yoki «sust» yorlig'ini qo'yish maqsadga muvofiq emas. Natija aniq ko'nikma bo'yicha qayd etiladi: masalan, o'quv maqsadini ifodalash shakllangan, baholash mezonini tuzish esa qo'shimcha mashq talab qiladi. Keyingi kuzatuvlar dastlabki bahoni yangilab boradi. Shunday qilib, diagnostika saralash vositasi emas, ta'limni rejalashtirish uchun ma'lumot manbaiga aylanadi.

Aniqlangan ehtiyojlar asosida umumiy o‘quv natijasi uchun turli murakkablikdagi vazifalar tayyorlanadi. Dars rejasini tuzishni endi o‘rganayotgan talaba tayanch namuna va yo‘naltiruvchi savollardan foydalanishi mumkin. Shu ko‘nikmani egallagan talaba esa bir mavzu uchun turli tayyorgarlikdagi o‘quvchilarga mos faoliyatni mustaqil loyihalaydi. Har ikkisi yakunda dars maqsadi, faoliyat va baholashning o‘zaro mosligini ko‘rsatishi lozim. Tomlinson ta’riflagan differensial ta’lim tamoyillariga ko‘ra, o‘quv mazmuni bilan ishlash usuli, o‘quv faoliyati va natijani namoyish etish shakli talabalar ehtiyojiga qarab moslashtirilishi mumkin. Bunday moslashtirish kasbiy talabni pasaytirmasdan, unga erishish uchun zarur yordamni ta’minlaydi.

Mashg‘ulotlarda moslashuvchan guruhlar samarali ishlaydi. Bir vazifada talabalar o‘xshash qiyinchiliklari bo‘yicha birlashib, o‘qituvchidan maqsadli ko‘mak oladi; boshqa vazifada esa tajribasi turlicha talabalar birgalikda yechim ishlab chiqadi. Guruh tarkibi doimiy bo‘lmasligi kerak, chunki talabaning rivojlanishi har bir ko‘nikma bo‘yicha har xil kechadi. Tolipov va Usmonboyevaning pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishga oid qarashlari mashg‘ulotni oldindan loyihalash va natijani tekshirish zarurligini ko‘rsatadi. Ishmuhamedov, Abduqodirov va Pardayev tavsiya etgan faol metodlar esa talabaning qarorini tushuntirishi, boshqalarning fikrini tinglashi va bir nechta pedagogik yechimni taqqoslashi uchun imkon yaratadi.

Kasbiy kompetensiyani shakllantirishda pedagogik amaliyot alohida o‘rin egallaydi. Talaba avval kuzatgan darsida o‘quvchilar qanday javob berganini qayd etadi, so‘ng kichik dars bo‘lagini o‘zi o‘tkazadi va nihoyat to‘liq mashg‘ulotni rejalashtiradi. Murabbiy o‘qituvchi hamda oliygoh rahbari unga umumiy taassurot emas, aniq dalilga tayangan qayta aloqa beradi: qaysi savol o‘quvchilarni fikrlashga undadi, qaysi ko‘rsatma tushunarsiz bo‘ldi, qaysi baholash usuli o‘zlashtirishni ko‘rsatdi. Azizxo‘jayevaning pedagogik mahorat haqidagi qarashlari nuqtayi nazaridan bunday tahlil talabaning o‘z faoliyatiga ongli munosabatini rivojlantiradi.

Baholash mexanizmi ham differensial yondashuvga mos bo‘lishi zarur. Barcha talabalar uchun dars maqsadining aniqligi, metod tanlovining asosliligi, o‘quvchi bilan muloqot va refleksiya kabi mezonlar bir xil belgilanadi. Talaba esa ayrim natijalarni dars ishlanmasi, mikrodars yozuvi yoki amaliyot portfoliosi orqali ko‘rsatishi mumkin. Oraliq baholashda uning avvalgi ishiga nisbatan o‘sishi qayd etiladi, yakuniy baholashda esa umumiy kasbiy mezonlarga erishgani tekshiriladi. Shu yo‘l bilan individual rivojlanish ham, bitiruvchiga qo‘yiladigan yagona talab ham e’tiborda bo‘ladi. O‘qituvchi uchun bu jarayonni boshqarishning qulay usuli — har bir talaba bo‘yicha qisqa kuzatuv qaydlari yuritish va keyingi mashg‘ulotda aynan qaysi ko‘nikma ustida ishlanishini belgilashdir.

Xulosa. Differensial yondashuv pedagogika oliygohida kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishni izchil jarayonga aylantiradi. Uning samarasi talabalarga shunchaki turli topshiriqlar tarqatishda emas, balki dastlabki holatni aniqlash, umumiy kasbiy mezonlarni belgilash, mos yordam ko‘rsatish va natijaga qarab ta’limni qayta rejalashtirishda namoyon bo‘ladi. Ayniqsa mikrodars, pedagogik amaliyot va portfolio bir tizimda qo‘llanganda talaba o‘zidagi o‘sishni aniq dalillar orqali ko‘ra oladi. Bu esa uning mustaqil qaror qabul qilishiga va darsdagi xatolarni rivojlanish manbai sifatida tahlil etishiga yordam beradi. Yondashuvni amaliyotga joriy qilish uchun professor-o‘qituvchilar tushunarli baholash mezonlari, turli darajadagi mashqlar va muntazam

qayta aloqa usullarini oldindan tayyorlashi lozim. Natijada bo‘lajak pedagog nafaqat o‘z kasbiy faoliyatiga puxta tayyorlanadi, balki kelajakdagi o‘quvchilarining individual ehtiyojlariga ham e’tiborli bo‘lishni o‘rganadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muslimov N. A., Raximov Z. T., Hamidov J. A. Kasb ta’limi metodikasi. Darslik. Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020.
2. Tomlinson C. A. How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms. 3rd edition. Alexandria: ASCD, 2017.
3. Azizxo‘jayeva N. N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.
4. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. Toshkent: Iste’dod, 2008.
5. Tolipov O‘. Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. Toshkent: Fan, 2006.

PEDAGOGIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARI BO'LAJAK JISMONIY MADANIYAT O'QITUVCHILARINI KLASTER METODI VOSITASIDA RIVOJLANTIRISH

Sattorbekov Ravshanjon Solijonovich
Namangan davlat pedagogika universiteti, "Jismoniy madaniyat" fakulteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy o'quv yurtlarida bolajak jismoniy madaniyat o'qituvchilarini tayorlashda klaster texnologiyalarni qo'llash masalalari ko'rib chiqiladi. Klaster-modul usulini jismoniy tayyorgarligi turlicha bo'lgan talabalar guruhlarida qo'llash masalalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, jismoniy tayyorgarlik, klaster tahlili, klaster, klaster-modul usuli, turli darajalar, jismoniy madaniyat, jismoniy holat, tanlab olish, ta'lim jarayoni.

Ta'lim jarayonida, xususan, jismoniy tarbiya jarayonida klasterlashning o'zini nafaqat klaster shakllanishi ketma-ketligini, balki klasterlashning o'zi mantiqiyligi, dinamikasi va ko'lamini tavsiflovchi jarayon sifatida talqin qilish. Bu juda murakkab, chunki biz jismoniy tayyorgarlik, salomatlik ko'rsatkichlari sifatida shaxsning jismoniy holatining amaldagi mezonlari va standartlari xususiyatlari bilan birgalikda ta'lim jarayonining segmentlari haqida bormoqda, bu turli xil guruhlarni birlashtirgan sotsiologning fantaziyalari haqida emas. ixtiyoriy asoslar bo'yicha ma'lumotlar.

Hozirgi vaqtda jismoniy madaniyat o'qituvchilari klaster tahlilini juda yaxshi bilishmaydi, chunki u ko'proq sotsiologiya va iqtisodiy fanlarda qo'llaniladi va hali ham jismoniy tarbiya tuzilishiga yomon moslashtiriladi, ammo umumiy va tanlab olingan sog'lomlashtirish yo'nalishlarining oqilona kombinatsiyasi. Jismoniy madaniyat ontogenezning (Ontogenez jarayonida ota-onadan olingan genetik ma'lumotni amalga oshirish jarayoni sodir bo'ladi) turli yosh davrlarida va hayotning turli sharoitlarida, ayniqsa talaba yoshlarning salomatligi va jismoniy tayyorgarligini saqlash va mustahkamlashga qaratilgan jismoniy faoliyatni rag'batlantirishning zamonaviy usullari va shartlarini ta'minlaydi. Umuman olganda, o'qitish nazariyasi va metodologiyasiga umumiy didaktik va profilli tushuncha va yondashuvlarni joriy etish, ayniqsa, kompyuterlashtirish va o'qitishning texnik vositalaridan keng foydalanish talabalarning nazariy va amaliy bo'limlarni nisbatan qisqa vaqt ichida o'zlashtirishini ta'minlaydi va o'qituvchi guruhning tezkor tekshiruvi va etarli darajada o'zlashtirilmagan materialni aniqlash va shu bilan uni odatdagi ishidan ozod qilish bilan bog'liq.

Umuman olganda, o'qitish nazariyasi va metodologiyasiga umumiy didaktik va profilli tushuncha va yondashuvlarni joriy etish, ayniqsa, kompyuterlashtirish va o'qitishning texnik vositalaridan keng foydalanish talabalarning nazariy va amaliy bo'limlarni nisbatan qisqa vaqt ichida o'zlashtirishini ta'minlaydi va o'qituvchi guruhning tezkor tekshiruvi va etarli darajada o'zlashtirilmagan materialni aniqlash va shu bilan uni odatdagi ishidan ozod qilish bilan bog'liq.

Bularning barchasi axborot texnologiyalaridan foydalangan holda bilimlarni o‘qitish va nazorat qilishda samarali didaktik yondashuvdan dalolat beradi. Kompyuter ta’limning axborot texnologiyalariga bevosita integratsiyalashgan va ta’lim tizimining shunday kerakli elementiga aylanadiki, u yo‘q bo‘lganda talaba uchun ham, o‘qituvchi uchun ham ma’lum bir noqulaylik paydo bo‘ladi.

Jismoniy tarbiya va sportda axborot texnologiyalaridan foydalanishning o‘ziga xos xususiyati rasmiylashtirish qiyin bo‘lgan biologik ob'ektlarni boshqarishni tashkil etishdir. Shu nuqtai nazardan o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi ob’ektiv-subektiv munosabatlar masalalari ularning biologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ko‘rib chiqiladi. Shunday qilib, jismoniy tarbiyada amaliy foydalanish uchun biz o‘lchash va baholash mumkin bo‘lgan jismoniy holatning mavjud va informatsion ko‘rsatkichlarini tanlashimiz mumkin. Bular: somatometrik, somatoskopik va fiziometrik ko‘rsatkichlar, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy faollik, kasallanish bo‘lishi mumkin. Jismoniy holatning o‘lchanadigan belgilarini tanlashda ularni o‘lchashning soddaligini, baholash usullarini va jalb qilinganlarning motivatsiyasini hisobga olish kerak. Klaster tahlili - har biri ma’lum bir o‘zgaruvchilar to‘plami bilan tavsiflangan ko‘p o‘lchovli kuzatishlarni tasniflash imkonini beruvchi usullar to‘plami. Klaster tahlilining maqsadi odatda klasterlar deb ataladigan bir-biriga o‘xshash ob'ektlar guruhlarini shakllantirishdir [2].

Sog‘liqni saqlashning individual dasturlarini ishlab chiqishda klaster-modul usulidan foydalanish, funksional va jismoniy holatni to‘g‘ri baholash katta ahamiyatga ega, chunki u nafaqat jismoniy mashqlarning tanaga ta’sirini o‘rganishga imkon beradi, balki ba’zan yashirin kasallik tashxisini qo‘yish, jismoniy faoliyatga moslashish qobiliyatini o‘rnatish, uni optimalligini aniqlash va hokazo.Modulni o‘quv elementi sifatida standartlashtirilgan buklet shaklida quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo‘lishi mumkin:

- ✓ aniq tuzilgan o‘quv maqsadi;
- ✓ zarur jihozlar ro‘yxati;
- ✓ tegishli ta’lim elementlari ro‘yxati;
- ✓ batafsil illyustratsiyalar bilan birga qisqacha aniq matn ko‘rinishidagi dolzarb o‘quv materiali;
- ✓ vosita ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun amaliy mashqlar;

Hozirgi vaqtda jismoniy tarbiya bo‘yicha yangi o‘qitish texnologiyalarini tizimlashtirish va tahlil qilish uchun ilmiy asoslarni ishlab chiqish dolzarb masala bo‘lib, ular turli xil vazifalarni hal qila oladi: bilimlarni etkazish, ularni o‘zlashtirish jarayonini kuzatish, tasviriy materiallarni namoyish qilish va jismoniy rivojlanishni rivojlantirish. fitnes. Solovieva E. B. (1996) jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etishning eng muhim muammosi - bu o‘quv faoliyati jarayonida o‘quvchilar tomonidan olingan yuklarni o‘zlashtirish darajasini nazorat qilish imkonini beradigan o‘quv tizimini izlash deb hisoblaydi. shaxsning jismoniy rivojlanishini individuallashtirish imkonini beradi. [4].

O‘z tanangizni bilish uchun uning harakatlarini rag‘batlantirishni o‘rganing, asab-mushak tarangligini va psixo-emotsional charchoqni engillashtiring. Bu turli xil tadqiqotlarda tasdiqlangan, bu erda talabalar o‘rtasida kasallanishning kamayishi, reabilitatsiya va tiklash choralari tizimidan maqsadli foydalanganlar (barcha 4-5 yil

davomida) jismoniy va intellektual qobiliyatlarning oshishi statistik jihatdan isbotlangan.

Modellashtirish "bizni qiziqtirgan ob'ekt to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘rganilmaydigan, balki yordamchi sun'iy yoki tabiiy tizim ("kvazi-ob'ekt") qo‘llaniladigan ob'ektning vositachilik bilan amaliy yoki nazariy ishlashi usuli bo‘lib xizmat qiladi. bilishning ma’lum bosqichlarida uni almashtirishga va uni o‘rganishda, pirovardida, modellashtirilgan ob'ektning o‘zi haqida ma’lumot berishga qodir bo‘lgan ma’lum ob'ektiv muvofiqlik.

O‘qituvchi faoliyati nafaqat har bir talaba jismoniy tarbiyaning turli bo‘limlari bilimlaridan foydalanish sohasidagi konseptual va uslubiy mazmun, faoliyat usullari to‘g‘risida tuzilgan, maqsadli va asosli ma’lumot berish, balki jismoniy tarbiyaning bevosita va bilvosita nazorati sifatida ham ko‘rib chiqilishi kerak. ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirishda o‘quvchilarning jismoniy faolligi o‘qituvchisi.qo‘yilgan o‘quv maqsadlariga muvofiq.

Tibbiyot va jismoniy tarbiyada kompyuterlardan foydalanish katta imkoniyatlar yaratadi. Xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, jismoniy tarbiya darslarini individuallashtirish jismoniy tarbiya va o‘quvchilar salomatligini dinamik kuzatish (monitoring) tizimlarini ishlab chiqishni anglatadi. Buni zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida, sog‘lig‘i yomon o‘quvchilarning jismoniy tarbiyasida amalda qo‘llanilmaydigan klaster-modulli o‘qitish usuli yordamida amalga oshirish mumkin, yuqorida aytilganlarning barchasi sifatni baholashning yangi shakllarini topish zarurligini ko‘rsatadi. jiddiy sog‘lig‘i buzilishi bo‘lgan talabalar uchun bilim va ko‘nikmalar.

Biroq, zamonaviy axborot texnologiyalarining yuqori salohiyatiga qaramay, ular hali ham oliy jismoniy tarbiya tizimida keng qo‘llanilishini topmagan. Yuqoridagilar bilan bog‘liq holda, jismoniy tayyorgarligi turlicha bo‘lgan o‘quvchilarning jismoniy tarbiyasi bo‘yicha o‘quv jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish bugungi kunda juda dolzarb ko‘rinadi.

Klaster-modul usuli - bu turli darajadagi talabalarning muvofiqlashtirish qobiliyatlari, chidamliligi va boshqa jismoniy va psixomotor qobiliyatlarini rivojlantirish metodologiyasida, ularning rivojlanishiga yo'naltirilgan ta'sir qilishning umumiy muammosida mutlaqo yangi zamonaviy tendentsiya.

Adabiyotlar:

1. Oldenderfer M. S., Bleshfild R. K. Klasternыy analiz. / — V kn.: Faktornыy, diskriminantnыy i klasternыy analiz. — M.: Finansы i stati-tika, 1989.—S.215.

2. Klassifikatsiya i klaster / Pod red. Dj. Ven Rayzina // Per. s angl. P. P. Kolsova; Pod red. Yu. I. Juravleva.-- M.: Mir, 1980.— S.388.

3. Jambyu M., Ierarxicheskiy klaster-analiz i sootvetstviya // Per. s frans. B. G. Mirkina,- M.: Finansы i statistika, 1988.-- S 300.

4. Proxorova M. V., Sidorov A. A., Sinyuxin B. D., Semyonov A. G. Pedagogika fizicheskoy kulturы: Uchebnik M.: Iz-vo «Put»: TID «Alyans», 2006. — S. 129.Udk 796 (075.8) BBK 75.1 P 84

MUNDARIJA			
1.	**Карпенко Василий Анатольевич**	МОДЕЛЬ ТРУДОУСТРОЙСТВА МОЛОДОГО СПЕЦИАЛИСТА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ	**4**
2.	**Imamova Umida Ismoil qizi**	JAMIYATDA AXBOROTNING TUTGAN O‘RNI VA AHAMIYATI	**14**
3.	**Abdullayeva M.M.**	G. HIRSUTUM L. TURIGA MANSUB NAVLAR, TIZMALAR VA DURAGAYLARINING VERTICILLIUM DAHLIAE KLEB BILAN TABIIY ZARARLANGAN SHAROITDA INFEKSION KASSALANISHI	**19**
4.	**O‘rinboyev Muxammadzoxir Iqboljon o‘g‘li**	FIZIKA FANINI O'QITISHDA METAKOGNITIV STRATEGIYALARNI QO'LLASHNING TA'LIMIY NATIJALARI	**24**
5.	**Норматова Замира Аминжоновна**	СПЕЦИФИКА И МЕТОДИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ КАПИТАЛОМ В ОБРАЗОВАНИИ	**26**
6.	**Suleymanova Sevara Abdumalikovna**	ADABIYOTSHUNOSLIKDA QISSA POETIKASI	**32**
7.	**G’aybullayeva Zilola Xushnud qizi Ho’sinova Saodatjon Umirbek qizi**	PSIXOLOGIYADA EMPATIYA TUSHUNCHASI	**35**
8.	**Iriqulova Zuhra Ibodullayeva Elmira Burteshova A.B.**	O‘SMIRLIK DAVRIDA EMPATIYANING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI	**38**
9.	**Akbarova D. R. Abdurakmonov Sh. Y. Yoldoshev A.A.**	JISMONIY TARBIYA O’QITUVCHILARINING HAYOTIDA TIBBIY BILIMLARNING O’RNI	**41**
10.	**Raupova Mohinur Haydar qizi**	QUANTUM SIMULATIONS OF DYNAMIC SYSTEMS: A PYTHON-BASED APPROACH	**45**
11.	**Oripova Sarvinoz Narzulloyevna**	YANGI DAVR HIKOYACHILIGIDA G‘ARB ADABIY-ESTETIKASI TA’SIRI	**47**
12.	**Maftuna Shermatovna Omonova**	INGLIZ ROMANTIK ADABIYOTINING ASOSIY XUSUSIYATLARI	**53**
13.	**Davlatova Munisa Aminovna**	BOSHLANG‘ICH SINFLARDA GEOMETRIK MATERIALLARNI O‘QITISHDA AUDIO MATERIALLARDAN FOYDALANISHNING METODIK ASOSLARI	**55**
14.	**Xoshimova Dilnoza Rixsiboyevna**	AMALIY INGLIZ TILI O‘QUV MASHG‘ULOTLARIDA KONNOTATIV MOHIYATLI O‘QUV MATERIALLARIDAN FOYDALANISH USULLARI	**59**
15.	**Umarova Shohida Absalomovna**	MIGRANT OILALARDA AN’ANAVIY VA ZAMONAVIY QADRIYATLAR UYG‘UNLASHUVINING PSIXOLOGIK JIHATLARI	**62**
16.	**Юлдашева Т.А.**	РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ	**65**

		НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУПП В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ	
17.	**Karimov Ravshanbek Rizomatovich**	IJTIMOIY-PEDAGOGIK KOMPETENTLIK MUAMMOSINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TADQIQOTLARDA O‘RGANILISHI	**69**
18.	**Юсупова Феруза Махкамовна**	ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ИНСТРУМЕНТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ	**76**
19.	**Rustamova Zuhro Sanjar qizi**	BOKS MASHG‘ULOTLARIDA TEXNIK VA TAKTIK TAYYORGARLIKNI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI	**80**
20.	**Sodiqova Nurgul Tursunboyevna**	UY TA’LIMIDA O‘QUVCHILARNING O‘QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI.	**84**
21.	**Bozorboyev Javlon**	OLIY TA'LIMDA GAMIFIKATSIYANI JORIY ETISHNING TEXNIKPEDAGOGIK MEXANIZMLARI	**87**
22.	**J.B.Sotvoldiyev**	BELBOG‘LI KURASHCHILARNI TEXNIK TAYYORGARLIGINI SHAKLLANISHI VA SPORT NATIJALARIGA TA’SIRI	**92**
23.	**Matyaqubov Kamaladin Kuronboyevich**	EMPATIYA VA EMOTSIONAL INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISH: ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR	**98**
24.	**Qodirova Mahzuna Shamshidin qizi**	ALALIYA VA AFAZIYADA FONOLOGORITMIK MASHQLARNI ADAPTATSIYALASH OMILLARI	**102**
25.	**Sodiqov Muhammadali Abdullaxat O‘g‘l**	KAR VA ZAIF ESHITUVCHI BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA OG‘ZAKI VA YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRISHNING METODIK MODELI	**105**
26.	**Temirbekova A.O.**	ONA TILINI O‘QITISHDA NEYROPEDAGOGIK VA LINGVODIDAKTIK JIHATLARNING O‘RNI HAMDA AHAMIYATI	**108**
27.	**Usarov Jabbor Eshbekovich**	ELEKTRON PORTFOLIO ASOSIDA TALABALARNING KASBIYREFLEKSIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH	**112**
28.	**Anvarov Abdulhamid Akmal o‘g‘li**	VAQT MA’NOSINI BILDIRUVCHI LEKSIK BIRLIKLAR ORASIDAGI SINONIMIK MUNOSABATLAR (INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI MATERIALIDA)	**116**
29.	**Ermetov Dilmurod Nazarmatovich**	YOSH FUTBOLCHILARDA “XAVFSIZ UZATISH” FENOMENI: XATODAN QO‘RQISH VA MOTIVATSION IQLIMNING O‘YIN QARORLARIGA TA’SIRI	**121**

30.	**Eshnayev N.J.**	INNOVATSION TA’LIM MUHITIDA TALABALAR KASBIY MOSLASHUVINING RESURS MEXANIZMLARI: INDIVIDUAL VA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK RESURSLARNING O‘ZARO TA’SIRI	**124**
31.	**Xudoyberdiyeva Yulduz Xayrullo qizi**	TA’LIM KLASTERI SHAROITIDA PEDAGOGIK AMALIYOT JARAYONIDA BO‘LAJAK FIZIKA O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI	**128**
32.	**Xudaybergenova Adolat Usmanovna**	BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA MEHNATSEVARLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI VA YOSH XUSUSIYATLARI	**131**
33.	**Razov Baxramamattdin Muxammetdinovich**	MUHAMMAD ALAYHISSALOM HADISLARINING YOSHLAR TARBIYASIDAGI TUTGAN O‘RNI	**136**
34.	**Umirova Nurjamal Jarkurganovna**	PEDAGOGIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH — KASBIYPEDAGOGIK ZARURAT	**139**
35.	**Bekchanova Sabohat Matrasulovna**	O‘QUVCHILARNING KOGNITIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA METAKOGNITIV STRATEGIYALARNING O‘RNI	**144**
36.	**Axmadjonova Dilnoza Murod qizi**	5–7-SINF O‘QUVCHILARIDA BASKETBOL KO‘NIKMALARINI HARAKATLI O‘YINLAR ORQALI SHAKLLANTIRISH USULLARI	**148**
37.	**Mirxamidova Xilola Mirjamol qizi**	BO‘LAJAK LOGOPEDLARNING KASBIY REFLEKSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK AMALIYOTNING IMKONIYATLARI	**152**
38.	**Mirxamidova Xilola Mirjamol qizi**	BO‘LAJAK LOGOPEDLARNING DIAGNOSTIK FAOLIYAT KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHDA VAZIYATLI TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH	**157**
39.	**Ortiqova Maftuna Jasurbek qizi**	SUYUQLIKLARDA YORUG‘LIKNING KOMBINATSION SOCHILISHINI O‘LCHASHNING TEXNIKASI VA METODIKASI	**162**
40.	**Nurova Malika Abduzairovna**	DIFFERENSIAL YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI	**168**
41.	**Sattorbekov Ravshanjon Solijonovich**	PEDAGOGIKA OLIY TA’LIM MUASSASALARI BO’LAJAK JISMONIY MADANIYAT O‘QITUVCHILARINI KLASTER METODI VOSITASIDA RIVOJLANTIRISH	**171**